T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KELAM ANABİLİM DALI

AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN MODERN ÇAĞ ATEİZMİNE KARŞI İSLAM İNANÇLARINI MÜDAFAASI

HAZIRLAYAN:

MERVE TOPBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

PROF. DR. İBRAHİM COŞKUN

Konya, 2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

KONYA

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve TOPBAŞ
	Numarası	158106071003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İbrahim COŞKUN
	Tezin Adı	Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası** başlıklı bu çalışma 30/11/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İbrahim COŞKUN	[signature]
2	Prof. Dr.	Süleyman TOPRAK	[signature]
3	Yrd. Doç. Dr.	Lütfü CENGİZ	[signature]

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve TOPBAŞ	
	Numarası	158106071003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı/Kelam Bilim Dalı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X
		Doktora	
	Tezin Adı	Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası	

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Merve TOPBAŞ

ÖZET

Kültür, insanların tarihi içerisinde sahip oldukları birikimlerdir. Osmanlı kültürünün korunmasında ve günümüze kadar ulaşmasında aktif rol oynayan yazarlardan biri de Ahmed Midhat'tır.

Hıristiyan misyoner faaliyetlerinin ve dinsizlik akımının yoğun olduğu bir dönemde yaşayan Ahmed Midhat Efendi, içinde yaşadığı toplumu bu konularda aydınlatmak için çeşitli eserler kaleme almıştır. Yazdıklarının saldırı amacıyla olmadığını, sadece taarruzlara karşı müdafaa amaçlı olduğunu belirtmiştir.

Dört ana bölümden oluşan bu çalışma, Ahmed Midhat ve ateizm hakkında bilgi vermektedir. Ahmed Midhat Efendi'nin dini kitap ve makalelerinden hareketle dinsizlik akımına karşı düşünceleri ele alınmıştır. Ateistlerin öne sürdüğü iddialara nasıl cevap verdiği incelenmiştir. Ahmet Midhat, hakikati İslam olarak görmüş ve İslamiyet'in müdafaası için uğraşmıştır.

Çalışmanın sonunda müellifin, günümüz Müslüman aydınlarından farklı olarak oldukça berrak bir zihin yapısına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Fikirlerini eğip bükmeden, muhataplarıyla ilgili bir komplekse kapılmadan, İslam'ı savunmayı önceleyen bir yaklaşımla düşüncelerini ortaya koymuştur. Aklında olanı ve inandığını satırlara yansıtmaya çalışmıştır diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat, Ateizm, Müdafaa, İslam İnançları, Hıristiyanlık

ABSTRACT

Culture is the saving of the human beings throughout the history. Ahmed Midhat is one of the writers who played an active role in the preserving and conveying Ottoman culture to the present day.

Ahmed Midhat, who lived in a period full of missionary activities and anti religious movements, has brought about various works to illuminate the society in which he lived about the activities and movements. He expressed that what he wrote were not for the intent of attack but just the defense against the attacks.

Consisting of four main parts, this work contains information about Ahmed Midhat and atheism. Based on the religious books and articles of Ahmed Midhat, it is dealt with the ideas about the anti religious movements. It is analyzed how he responds the claims of the atheists. Ahmed Midhat saw Islam as truth and strived for the apology of it.

At the end of the work it has been come to the conclusion that the writer has a clear mindset in a different way from the contemporary muslim intellectuals. Giving his ideas clearly and without any complex against his collocutors, he laid out his thoughts with an approach giving priority to the apology of Islam. It can be said that he tried to reflect what he had in mind and what he believed to the sentences.

Key Words: Ahmed Midhat, Atheism, Apology, Islamic beliefs, Christianity

İÇİNDEKİLER

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu i
Bilimsel Etik Sayfası ii
ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ viii
KISALTMALAR ix
I. Giriş 1
1. **Araştırma Konusu** 1
2. **Araştırmanın Amacı** 2
3. **Araştırmanın Yöntemi** 2

BİRİNCİ BÖLÜM
AHMEDMİDHAT EFENDİ'NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEM, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. 1 Ahmed Midhat Efendinin Hayatı 4
1. 2 Ahmed Midhat Efendinin Yaşadığı Dönem 8
1. 3 Ahmed Midhat Efendi Dönemindeki Düşünce Akımları 13
1. 3. 1 Batıcılık 15
1. 3. 2 Osmanlıcılık 16
1. 3. 3 Türkçülük 19
1. 3. 4 İslamcılık 24
1. 4Ahmed Midhat Efendi'nin Eserleri 26
1. 4. 1 Romanları 27
1. 4. 2 Felsefi Eserleri 31
1. 4. 3 Tiyatroları 31
1. 4. 4. İktisat, Pedagoji, Eğitim Konulu Eserleri 32
1. 4. 5 Gazete ve Dergileri 33
1. 4. 6 Dini Eserleri 34
1. 5 Ahmed Midhat Efendi'nin İlmi Kişiliği 35
1. 6 Ahmed Midhat Efendi'nin Bazı Görüşleri 36
1. 6. 1 Doğu-Batı Sentezi 36
1. 6. 2 İdeal İnsan Anlayışı 38
1. 6. 3 Ahlak Anlayışı 38
1. 6. 4 Toplum Hakkında Görüşleri 39
1. 6. 5 Aile Sistemi 40
1. 6. 6Anne ve Babanın Çocukları Üzerindeki Hakları ve Vazifeleri 41
1. 6. 7 Çocuk Terbiyesi 42

1. 6. 8 Din Anlayışı 43
1. 6. 9 Çocuk Terbiyesinde Yöntem 47

İKİNCİ BÖLÜM
ATEİZMİN KELİME VE TERİM ANLAMI, ÇEŞİTLERİ, TARİHSEL SÜRECİ VE TANRININ VARLIĞINA DAİR DİĞER YAKLAŞIMLAR

2. 1 Tanrı Tasavvurlarına Genel Bir Bakış 49
2. 1. 1 Deizm (İlahçılık) 49
2. 1. 2 Panteizm (TümTanrıcılık) 50
2. 1. 3 Septisizm (Şüphecilik) 51
2. 1. 4 Pesimizm (Kötümsercilik) 51
2. 1. 5 Agnostisizm (Bilinmezcilik) 52
2. 1 Ateizmin Sözlük ve Terim Anlamı 54
2. 2 Ateizmin Tarihsel Gelişimi 55
2. 2. 1 Antik Dönemde Ateizm 56
2. 2. 2 Yeniçağda Ateizm 57
2. 2. 3 Modern Dönemde Ateizm 59
2. 3 Ateizmin Çeşitleri 60
2. 3. 1 Mutlak Ateizm 60
2. 3. 2 Teorik Ateizm 61
2. 3. 3 İlgisizlerin Ateizmi 62
2. 3. 4 Fiili Ateizm 63
2. 3. 5 İdeolojik Ateizm 64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERN ÇAĞ ATEİZMİ, YAPISI, AKIMLARI VE NEDENLERİ

3. 1 Modern Çağ Ateizmi 65
3. 2 Modern Çağ Ateizmini Doğuran Sebepler 65
3. 2. 1 Akılla Çelişen İnançlar ve Dünya-Ahiret Dengesinin Kurulamaması 67
3. 2. 2 Hıristiyanlıkta Din Adamlarının Misyonu ve Konumu 72
3. 2. 3 Mucize ve Sırlar Dinine Dönüşen Hıristiyanlık 74
3. 2. 4 Hıristiyanlık İnanç Sisteminin Bilimle Ters Düşmesi 75
3. 3 Modern Çağ Ateizminin Dayandığı Akıl Yürütmeler 78
3. 3. 1 Kötülük Problemi 79
3. 3. 2 İnsan Hürriyeti ve Dinin Merkezi Meselesi 84

3. 3. 3 Kuşkuculuk 86
3. 3. 4 Başlangıç Sorunu ve Nedensellik 88
3. 3. 5 Sonsuz/çoklu Evrenler 92
3. 4 Modern Çağ Ateizminde Düşünce Ekolleri..95
3. 4. 1 Materyalist Ateizm.. 96
3. 4. 2 Pozitivist Ateizm.. 98
3. 4. 3 Psikanalitik Ateizm 100
3. 4. 4 Sosyopolitik Ateizm... 102
3. 4. 5 Antropolojik Ateizm 103
3. 4. 6 Varoluşçu Ateizm 105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN MODERN ÇAĞ ATEİZMİNE KARŞI İSLAMI MÜDAFAASI

4. 1 Dindarlık ve Dinsizlik 108
4. 2 Din-İlim İlişkisi..113
4. 3 Felsefe ve Din İlişkisi...118
4. 4 Hıristiyanlığın İnanç Sistemi...125
4. 5 Peygamberlik ve Din Adamları 130
4. 6 Kilise ve Papanın Yanılmazlığı 135
4. 7 Batıl İtikadlar 138
4. 8 Ruh Anlayışı 141
4. 9 İnsanın Hürriyeti Meselesi 146
4. 10Evrenin Yaratılması ve Mahiyeti..153
SONUÇ...157
KAYNAKÇA 160
EK 1 171

ÖNSÖZ

Uluhiyet ile ilgili problemler, insanlığın ilk çağlarından itibaren var olmuş bir olgudur. Bu problemle ilk çağda, orta çağda ve yeniçağda pek çok insan iç içe olmuştur. İlk çağda ortaya çıkan birçok görüş orta çağda bilimlerin ilerlemesiyle birlikte farklı bir şekil almıştır. Modern çağda ise, Tanrı'nın varlığı probleminin farklı açılardan ele alınmasıyla hala tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı'nın varlığı konusu, insan için bilinmesi doğal ve zorunlu bir durum olarak kabul edilmiştir. Çünkü selim bir fıtrat ile yaratılan insan normal olarak yaratanını tanımak ve bilmek isteyecektir.

Ateizmin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Ateizmi ilk defa sistemli bir şekilde savunan Demokritos'dur (m. ö. 460-370). Ateizm, insanlık tarihi boyunca bazı toplumlarda marjinal grupların savunduğu bir düşünce olarak kalmıştır. Ancak Batı'da Rönesans ve Reform sonrası yavaş yavaş ortaya çıkan modern çağ ateizmi ise böyle olmamış, bu akım 19. yüzyılın başlarından itibaren geniş kesimler tarafından benimsenmiş ve bu durum 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. (Coşkun, 2006) Ancak her dönemde ateizmin savunucuları olduğu gibi bu düşüncelere karşı Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlama konusunda teistler de ciddi manada deliller ileri sürmüştür.

Ahmed Midhat Efendi hakkında daha önce yazılmış yüksek lisans tezleri bulunmaktadır. Fakat bu tezler genellikle Dinler Tarihi, Din Eğitimi ve Siyaset Bilimleri'nin konuları içerisine girmektedir. Bizim bu tezimizde ise ateizm hakkında bilgilendirme yaptıktan sonra Ahmed Midhat Efendi'nin hayatı, onun ilahiyat konularına bakışı ve İslam inançlarını nasıl müdafaa ettiği ele alınmıştır. Kelam yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız "Ahmed Midhat Efendi'nin modern çağ ateizmine karşı İslam inançlarını müdafaası" adlı çalışmanın Ahmed Midhat Efendi'nin daha önce değinilmemiş bir yönüne ışık tutacağı inancındayız.

Çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Prof. Dr. İbrahim COŞKUN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Merve TOPBAŞ

KISALTMALAR

A. g. e : Adı geçen eser.

A. g. m : Adı geçen makale

A. g. t : Adı geçen tez

AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Ans. : Ansiklopedi

A. s : Aleyhisselam

B. : İbn

Bk. : Bakınız

C. : Cilt

C. c : Celle celalühü

Çev. : Çeviren

DİB. : Diyanet İşleri Başkanlığı

İFAV. : İlahiyat Fakültesi Vakfı

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

S. : Sayfa

S. a. v : Sallallahu aleyhi ve sellem

Sad. : Sadeleştiren

TDK : Türk Dil Kurumu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

V. : Vefat tarihi

Vb. : Ve benzeri; ve bunun gibi

Yay : Yayınevi

I. Giriş

Bu bölümde, araştırmanın önemi, araştırmanın amacı ve araştırma yapılırken kullanılan yöntemler yer almaktadır.

1. Araştırma Konusu

Her insan içinde yaşadığı dünyayı ve hayatı anlamada, açıklamada ve bu dünya içerisinde yerini belirlemede, varlığının sonunun nereye gittiğini anlamada Tanrı'ya olan inanç yada inançsızlık son derece belirleyici olmuştur. Bu sebeple, insanlar tarih boyunca Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisine bulunmuşlardır. Tanrı tarafından gönderilen dinler Tanrı'yı olumlayarak, onu insan ile ilişkilendirirken; insan ürünü olan felsefeler ise bu konuda çok çeşitli ve birbirinden farklı duruş sergilemişlerdir. Felsefe tarihi boyunca, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisini belirlemede teizmle birlikte, deizm, panenteizm, panteizm, agnostisizm gibi birbirinden farklı tanrı tasavvurları var olmuştur. İnsan ürünü olan bu düşünce sistemlerinden biri de ateizmdir.

Genel bir tanım yapmak gerekirse, teizm, evrenin yüce, aşkın bir yaratıcısının olduğuna inanmak, savunmak; ateizm de, bu varlığı kabul etmemek, reddetmek demektir. Teizmi temel bir tez olarak alacak olursak onun anti-tezi ateizm olmaktadır. Teizme bir tepki olarak doğan ateizm, varlığını ve tanımını da teizmden almaktadır.

Düşünce tarihi boyunca, vahiy geleneğine dayanan dinlere ve bu dinlerin getirmiş olduğu inanç ve yaşam tarzına karşı her zaman bir eleştiri, tepki ve hatta inkâr söz konusu olmuştur. Ateizmin tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir. Demokritos ile sistemli bir şekilde savunulan ateizm, ilk başlarda marjinal grupların savunduğu bir düşünceyken modern çağda durum böyle olmamış geniş kitlelerce benimsenmiştir.

Ateizm, geçmişten daha fazla, günümüzde hem iddialarının çürütülememesi hem de daha geniş alanlarda söz sahibi olması yönüyle, önemli bir sorun haline gelmiştir. Modern çağ, ateizminin gelişip yayılmasında birçok etkenin olduğu bilinmektedir. Bunların içinde aklın ilkeleriyle çelişen inançların artması, bazı inanç sistemlerinde dünya-ahiret dengesinin kurulamaması, Hıristiyanlıktaki Tanrı tasavvuru (teslis inancı), Hıristiyanlığın mucizeler dinine dönüşmesi, dinin kaynağı ile ilgili modern çağda ortaya atılan görüşler, din adamlarının baskı ve yanlış uygulamaları, Avrupa'da skolâstik düşünce sonucu ortaya çıkan din-bilim

Bu çalışma 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ahmed Midhat Efendi'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri, ikinci bölümde ateizm kavramının tanımı, tarihsel süreci, çeşitleri ve ilişkilendirilen kavramlar, üçüncü bölümde modern çağ

ateizminin sebepleri üzerinde durulduktan sonra son bölümde Ahmed Midhat Efendi'nin bu konuda İslam inancını müdafaası anlatılacaktır.

2. Araştırmanın Amacı

Ahmed Midhat, Tanzimat döneminin önemli isimlerinden biridir. Yasadığı çağın bütün fikir akımlarından faydalanmış bir insandır. Onun eserlerine bakıldığında psikoloji, din, felsefe, sosyoloji, ekonomi vb. geniş bir yelpazeye sahip olduğunu görmekteyiz. Ahmed Midhat Efendi, başta romanları olmak üzere birçok eserinde Osmanlı'nın içinde bulunduğu problemlere çözüm yolları sunmaya çalışmıştır. Batı'nın Osmanlı'yı dört bir yandan istila etmeye başladığı bir dönemde Ahmed Midhat, Osmanlı'nın Batı'dan üstün olan manevi değerlerini, inançlarını, İslam'ın güçlü ve sarsılmaz yapısını Türk halkına anlatmaya çalışmıştır.

Ahmed Midhat'ın düşünce yapısına baktığımızda, ateizmden dindarlığa, materyalizmden idealizme dönüşen bir çizgide ilerlediğini görmekteyiz. Örneğin "Dağarcık" dergisinde çıkan "Duvardan Bir Sada"[1] isimli yazısı nedeniyle dinsizlikle suçlanmışken, daha sonraki yıllarda iddiaların aksine İslâmî değerleri aslında benimsediğini göstermek adına, ateizmi ve materyalizmi savunan yazarları eleştirmiştir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle ateizmin tanımı, tarihi süreci, çeşitleri, ateizmle ilişkilendirilen diğer kavramlar, modern çağ ateizminin yapısı, düşünce akımları, oluşum nedenleri üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda Ahmed Midhat Efendinin hayatı ve İslam inancını müdafaası anlatılacaktır. Çalışmamızın temel amacı, bazı ateist düşünürlerin modern çağda öne sürmüş oldukları argümanları irdeleyip Ahmed Midhat Efendi'nin İslam inancını müdafaa etmek için öne sürdüğü deliller ışığında konuyu açıklığa kavuşturmaktır.

Yazarımızın edebi yönü çokça incelenmişken dine dair düşünceleri çok fazla gündeme gelmemiştir. Kelam Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız "Ahmed Midhat Efendi'nin modern çağ ateizmine karşı İslam inançlarını müdafaası" adlı çalışmanın Ahmed Midhat Efendi'nin daha önce değinilmemiş bir yönüne ışık tutacağı inancındayız. Bu alanda ciddi manada hazırlanmış bir çalışmanın olmaması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Kelam ilmi konusu itibariyle amentü dediğimiz insan esasları üzerine yoğunlaşan bir ilimdir. Geleneksel dönemde kelamcılar kelamın tarifini; dini akidelerin doğruluğuna kesinlik ifade eden deliller getirmek, karşı tarafın delillerini

[1]Ahmed Midhat; "***Duvardan Bir Sada***", Dağarcık, c. 4, s. 99–102. (Ayrıntılı bilgi için bknz; EK1)

çürütmek ve karşı gelenlerin şüphelerini reddetmek şeklinde yaparken aslında yönteminden de bahsetmektedirler.

Genel olarak kelam ilminin yöntemi iki yönlüdür: Birincisi icabi yani olumludur ki; bu da "dini akidelerin doğruluğunu kesin deliller ile kanıtlamaktır. " İkincisi yöntemi ise selbidir, olumsuzdur; bu da "karşı tarafın delillerini çürütmek şüphelerini gidermektir. " [2] Kelam delillendirme yaparken sadece nakli deliller kullanmamış aynı zamanda akli delillendirme de yapmıştır. Çalışmanın genel içeriğinde de bu şekilde bir yöntem izlenilmiş nakli deliller ve akli deliller harmanlanmıştır.

Yaşadığı dönemde "kırk beygir gücünde yazı makinesi" olarak isimlendirilen Ahmed Midhat Efendi başta roman, hikaye ve tiyatro olmak üzere birçok alanda 200'ü geçkin eser vermiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin bütün kitapları kapsam bakımından çok geniş olacağı ve yüksek lisans çalışmasının sınırlı bir zaman dilimi içerisinde tamamlanması gerektiğinden yazarın bazı kitapları, dergi yazıları araştırmanın argümanları olmuştur.

Bu araştırma Ahmed Midhat Efendi'nin sosyal ve dini hayata ait görüşlerini içeren betimsel bir araştırmadır. Dökümantasyon taraması yöntemiyle, Ahmed Midhat Efendi'nin görüşleri tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmayı yapabilmek için öncelikle Ahmed Midhat hakkında yapılan yüksek lisans, doktora çalışmaları, hakkında yazılan makale ve dergi yazıları ve onun yaşadığı dönemin fikri ve siyasi hayatına dair dökümanlar titizlikle gözden geçirilerek fişlenmiştir. Daha sonra Ahmed Midhat'ın eserleri aynı titizlikle taranarak fişlenmiş ve Ahmed Midhat Efendi'nin düşünceleri deskriptif bir metot ile olduğu gibi yansıtılmıştır. Başta kelam olmak üzere çeşitli bilim dallarının verilerinden ve Kur'an ayetlerinden faydalanılarak karşılaştırma yapılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır

[2]Hasan Hanefi, "***Kelam İlminin Yöntemi***" (Çev. Nadim Macit) Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 2000, C. 3, S. 8, s. 149

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMEDMİDHAT EFENDİ'NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEM, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. 1 Ahmed Midhat Efendinin Hayatı

Ahmed Midhat Efendi, Rus işgali üzerine 1829'da Kafkasya'yı terk eden bir anne ile Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş bir babanın oğlu olarak Tophane semtinde 1844 yılında dünyaya gelmiştir. [3]Küçük yaşlarda, babasını vefat eder ve ailesi büyük geçim sıkıntısına düşer. Henüz 6-7 yaşlarındayken, aile geçimine yardım etmek için Mısır Çarşısına çırak olarak işe başlar.

Babasının vefatı sebebiyle ailecek ağabeyinin memuriyet yaptığı Vidin'e giderler. Ahmed Midhat Efendi burada mahalle mektebine giderek eğitim hayatına başlar. Ertesi yıl İstanbul'a tekrar geri döner ve 1857'de Vidin'de başladığı ilköğrenimini Tophane Sıbyan Mektebi'nde bitirir. O yıllarda sıbyan mekteplerinde genel dini bilgiler ve günlük hayatını idare edebilecek kadar dört işlem öğretilmektedir. Bunun yanında dükkânında çalışmak şartıyla Galata'da Çankof Efendi'den Fransızca dersleri alır. Her ne kadar gençlik hevesiyle yapılan bir şey olsa da daha sonra Ahmed Midhat'ın düşünce yapısının şekillenmesinde bu derslerin önemli bir yeri olacaktır.

1857-1861 yıllarında Mısır Çarşısı'nda çırak olarak çalışmaya devam eder. Niş valisi Midhat Paşa, Ahmed Midhat'ın abisi olan Hafız Ağa'yı yanına aldırmasıyla O'da Niş kasabasında rüştiyeye yazdırılır. Üç yıllık rüştiye eğitimi ona belli bir seviyede Arapça ve Farsçanın yanında matematik, astronomi, coğrafya ve bir miktarda Fransızca eğitimi sağlamış, ayrıca kendi gayreti ve imkânlarıyla okuduğu kitaplardan tarih bilgisi de elde etmiştir. Ahmed Midhat'ın Batı'yla ilk kez tanışması da bu Fransızca dersleri esnasında olmuştur. Ahmed Midhat için Fransızca, öğreneceği ilimler için bir araç olmuş, asla amaç olmamıştır. [4]

Yeni kurulan Tuna vilayetine atanan Midhat Paşa, yanında Hafız Aga'yı da vilayet merkezi olan Rusçuk'a almış ve kardeşini de vilayet kaleminde katiplik makamına getirmiştir. Vilayet Mektubî Kalemi'nde ilk memuriyet hayatına atılmış olur. Ayrıca Ahmed Midhat Efendi'ye yeteneği ve istekli oluşu sebebiyle " Midhat" ismini veren Midhat Paşa'dır. Ahmed Midhat Efendi, Midhat Paşa'nın, teşvikiyle, Fransızca çalışmaya başlar.

---

[3] M. Orhan Okay, *''Ahmed Midhat Efendi''*, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, C 2, İstanbul, 1989, s 100

[4] M. Orhan Okay, "***Teşebbüse Sarf edilmiş Bir Hayatın Hikayesi***", Kitaplık Dergisi, Yapı Kredi Y. , S. 54, 2002, s. 131

Ahmed Midhat, Rusçuk'taki Salih Efendi medresesinde, Arapça ve Farsçasını, Kostantin Dragan isimli bir Bulgar'dan da Fransızcasını ilerletir. [5] Aynı zamanda, İdare Meclisi'nde katip yamaklığında, politika müdüriyetinin Türkçe yazışmalarında, Tuna gazetesinde yazı işlerinde önce yazar, daha sonra da başyazar olarak çalışmaya devam eder. Bunlar, yaşamı boyunca devam ettireceği yazarlık hayatı için bir başlangıç olmuş olur. Bu çalışmalarının yanında eğlence hayatına da zaman ayırır.

1866'da bir mühendise tercümanlık yapması için abisiyle birlikte Sofya'ya istemeyerek de olsa gider. Rusçuk'taki eğlence hayatını devam ettirmek isteyen Ahmed Midhat, ailesinin ısrarları sonucunda -eski eğlence hayatına dönmemesi için- Sofya'da Servet Hanım'la evlendirilir. Tapu doldurma işine başlayan ve yavaş yavaş hayatını düzene sokan Midhat Efendi bu sıralarda bir aksam üstü, Muhacirin komisyon (Göçmen Komisyonu) başkanı Şakir Bey'le tanışır ve çok sayıda kitabı bulunan kütüphanesinden istifade eder. A. Midhat Efendi, Şakir Beyi hem asker hem şair hem filozof olarak nitelendirir. Bunun yanı sıra Şakir Bey'in Romanyalı bir müzisyen olan eşi sayesinde de ilk defa Batı sanatı ile tanışır. Bir süre Tuna nehir idaresinde çalıştıktan sonra o işten ayrılır ve daha sonra da Tuna gazetesi yazarlığı ve Ziraat Müdürlüğü yazı işlerini yapar.

Ahmed Midhat, Tuna gazetesinde yazarlık yaptığı sıralarda öyle yazılar yazar ki İstanbul gazetelerinde bile bahsedilecek kadar şöhret kazanır. O sıralarda Midhat Paşa Bağdat valiliğine tayin edilir ve merkez mutasarrıfı[6] olarak da Şakir Bey'i yanında götürecektir. Bunun üzerine Ahmed Midhat Efendi de onlarla gitmek ister ve Midhat Paşa'nın bu isteğini kabul etmesi üzerine onlarla birlikte yola çıkar. Yolculuğu sırasında, Avrupa'da uzun süre yasamış, Batı'nın fen, edebiyat ve felsefesinde fazlasıyla kendini geliştirmiş, aynı zamanda ressam olan Osman Hamdi Bey'le tanışır. A. Midhat'ın Batı kültürüyle tanışmasında rolü olan en önemli iki kişi Muhacirin Komisyon Başkanı Şakir Bey ve Müze Müdürü Osman Hamdi Bey olmuştur. [7]

Osman Hamdi Bey, Ahmed Midhat'ın her konudaki ilmi merak ve isteğini takdir eder ve ona okuması gereken kitapları bulma konusunda yardımcı olur. Ahmed Midhat, Hamdi Bey'in kendisi için Avrupa'dan sipariş vererek aldığı kitaplar ve onun konuşmalarıyla Batı'yı tanımaya başlar. [8] O, Paris'ten getirilen bu kitapların birçoğunu okur, beğendiklerini tercüme eder ve Osman Hamdi Bey ile görüşlerini paylaşır. Hamdi Bey'in kitap yazma usulüne dair yol göstermeleriyle ve

---

[5] Okay, "***Teşebbüse. .*** ", s. 131-132

[6] Tanzimattan sonra, Osmanlı yönetim örgütünde sancakların yöneticisine verilen isimdir.

[7] Alp Camız, "***Ahmed Midhat Efendi'de Muhafazakarlık Düşüncesi***" Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. Bursa

[8] Kemal Çoşkun, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar***" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, Ankara

tavsiyeleriyle Hace-i Evvel'i, Kıssadan Hisse'yi ve en önemlisi Letaif-i Rivayat'ın bazı hikâyelerini yayınlar. [9]

Ahmed Midhat'ı Osman Hamdi Bey'den sonra en çok etkileyen, yüzünü Batı'dan Doğu'ya çeviren ve İslami bilgilerini genişleten iki kişi yine karşısına Bağdat'ta çıkmaktadır. Bunlardan ilki Muhammed Feyzi Ez-Zühavi'dir. Bir süre Bağdat müftülüğü yapan Zühavi ile medrese ilimleri üzerinde yaptığı konuşmalar Ahmed Midhat Efendi'yi çok etkilemiştir. Ancak Ahmed Midhat Efendi'nin üzerinde büyük bir etki bırakan ve dünya görüşünün genişlemesine katkı sağlayan kişi Şirazlı Muhammed Bakır Can Muattar'[10]dır. [11]

1869'da Bağdat'a giden Ahmed Midhat Efendi Zevrâ adlı gazetede müdürlük yapmaya başlar ve bu sırada Bağdat'ta oldukça kültürlü bir muhitte ilim meclisine katılır. Osman Hamdi Bey'den ve eşinden Batı kültürünü, Bağdat müftüsü ve devrin büyük uleması Muhammed Feyzi ez-Zühavî'den din ve medrese kültürünü ve açık fikirli, yarı meczup, az çok filozof ve derviş karakterli Şirazlı Muhammed Bakır Can Muattar'dan, Doğu kültürünü alır. İlk eserlerini[12]de zaten bu birikimle yazar. Bu üç adam, Ahmed Midhat Efendi'nin düşünce dünyasının neredeyse mimarlarıdır.

Ahmed Midhat Efendi, 1871'de abisinin vefatı üzerine Bağdat'tan ve dolayısıyla memuriyetinden ayrılarak İstanbul'a döner ve bundan sonraki hayatının -uzun süreli birkaç seyahati hariç- tamamını İstanbul'da geçirir. Ceride-i Askeriye'de başyazar olarak göreve başlar. Hem ailesinin geçimini sağlamak hem de düşüncelerini geniş kesimlerle paylaşabilmek için ailesinin de yardımı ile evinde bir matbaa kurarak kendi kitaplarını yayınlamaya başlar. Her ilimden bahseden, Bağdat'ta birikimini yaptığı Hace-i Evvel'i de burada yayınlamıştır. Evinde kurduğu matbaayı kısa bir süre sonra Sirkeci'ye taşır, oradan da Beyoğlu'na taşıyarak matbaasını genişletir. Aynı yıllarda, sırasıyla, ilk sayıda kapatılan Devir, on üçüncü sayıda kapatılan Bedir gazetelerini ve Dağarcık dergisini yayınlar. Ahmed Midhat, İstanbul'da yaşayan yabancı gruplar vesilesiyle de Batı medeniyeti hakkındaki görüşlerini ilerletir.

Ahmed Midhat, Genç Osmanlılardan olan Ebuzziya Tevfik'[13]in aracılığıyla Namık Kemal [14] ile tanışır. Namık Kemal'in evinde sabahlara kadar süren fikri

---

[9] Camız, ***a. g. e***, s. 28

[10] Farsça, Arapça, Hintçe, İbranice ve İngilizce bilen, birçok dine girip çıkmış ve meczup-filozof arası bir noktada bulunan Can Muattar, Ahmed Midhat'a hem Doğu ilimleri ve felsefelerini öğretmiş hem de Ahmed Midhat'ın eleştirel üslubunun oluşmasına zemin hazırlamakla kalmamış aynı zamanda onun fikri hayatında çok büyük katkılar da sağlamıştır.

[11]Okay, "***Teşebbüse. .*** ", s. 134

[12]Hâce-i Evvel ve Kıssadan Hisse

[13] Asıl adı Mehmet Tevfik'tir. "Ziyâ'nın babası" anlamına gelen Ebuzziya unvanını sürgünde bulunduğu tarihte kendi adını kullanamadığı için almıştır. Türkiye'de "matbaacılığı sanat hâline getiren kişi" olarak kabul edilir. O zamana kadar süregelen ve halk dilinde "Acem baskısı" denilen

tartışmalar yaparlar. Bu sıralarda, Dağarcık'taki ve Basiret'teki yazıları tepki toplamaya başlamıştır. [15]

Dağarcıkta yayınlanan, "Duvardan Bir Sada" isimli yazısında dikkat çeken materyalist felsefenin izlerinden dolayı, Basiret Gazetesi'nce, İslam karşıtı görüşlere sahip olmakla ve dinsizlikle itham edilir. [16] Bu olayın ardından Namık Kemal'in Gedik Paşa tiyatrosunda oynayan " Vatan yahut Silistre " piyesini methederek göklere çıkardığı için tutuklanır ve Genç Osmanlılardan Ebuz-Ziya Tevfik ile beraber Rodos'a sürülür. [17]

Ahmed Midhat, Rodos'a sürüldükten sonra başlarda çok sıkıntılı günler geçirmesine rağmen burada edebî açıdan en verimli yıllarını yaşar. 38 ay süren sürgün hayatı boyunca, "Kırkanbar" dergisine buradan yazılar gönderir ve otuz nüshasını yayımlar. Ders kitaplarını ve ilk romanları "Hasan Mellah", "Hasan Mellah Zeyli", "Açıkbaş", "Hüseyin Fellah", "Dünyaya İkinci Geliş", "Felatun Bey'le Rakım Efendi", "Ahz-i Sar", "Hokkabaz Kitabı", "Karı Koca Masalı" gibi eserlerle "Letaif-i Rivayet" serisinden birkaç eseri yayınlar. [18]

3 yıl süren sürgün hayatında Rodos'taki çocuklara okuma- yazma öğretmeye ve onlara ders vermeye başlar. Bu amaçla Rodos'ta çocuklar için bir "Medrese-i Süleymaniyye" kurmuştur. [19] Bu çalışmaları sayesinde hem Rodos halkının sevgisini kazanmış hem de Rodos'ta hapishane yerine bir evde cezasını çekmeye devam etmiştir. [20]

Sultan Abdülaziz'den sonra, V. Murad'ın tahta geçmesiyle beraber affedilerek İstanbul'a döner. Ahmed Midhat Efendi, bundan sonra romancılık,

---

kirli ye kötü baskıdan Türk basımcılığını kurtaran ünlü matbaacı; yaşadığı dönemin önemli sanat ve düşün adamlarına ait yüzlerce yapıtı sanat değeri yüksek tasarımlarla basmıştır. Yeni Osmanlılar adlı aydın hareketinin aktif bir üyesidir, sürekli muhalif bir aydın olarak daha çok siyasi kimliği ile tanınır. Kufi türünde dikkate değer eserler vermiş bir hattat, arabesk tarzında yetkin süslemeler yapan bir süslemeci, Konya'da bulunduğu dönemde sanat eseri niteliğinde halılar dokumuş bir halıcı olarak da tanınmaktadır.

[14] Namık Kemal, Türk milliyetçiliğinin öncülerinden, Genç Osmanlı hareketi mensubu yazar, gazeteci, devlet adamı ve şairdir. Yurtseverlik, hürriyet, millet kavramlarına bağlı bir Tanzimat Devri aydınıdır. Bu kavramları Türk fikir hayatına ve edebiyatına sokan kişi kabul edilir.

[15]Coşkun*, "Ahmed Midhat. . "*, s. 27

[16] Hasan Özarslan, "***Ahmed Midhat Efendi'nin "Müdafaa" Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi"*** Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniv. , Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Sivas, s.8

[17]H. Şule Yiğit, ***"Türk Düşünce Tarihinde Ahmed Midhat Efendi"*** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. , Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, Ankara

[18]Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 19

[19]Ahmed Midhat, ***Menfa-Sürgün Hatıraları***, Yay. Haz. Handan İnci, Arma Y. , 1. baskı, İstanbul, 2002, s. 221

[20] Umut Kaya, "***Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi***" Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:80, Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015, Mart, s. 231

gazetecilik ve yayıncılık işlerine yoğunlaşır ve 1877 yılında önce "İttihad" adlı gazeteyi çıkarır. Daha sonra Vakit Gazetesi'nde yazarlığa başlar ve 1878'de Takvim-i Vakai' ye müdür olarak görevlendirilir. Aynı yıl basın tarihimizin en uzun ömürlü gazetelerinden birisi olan ve içerisinde çocukluk ve gençlik yıllarını, sürgün edilişini ve sürgünde yaşadığı şeyleri anlattığı ve "Müdafaalar"ın yayınlandığı Tercüman-ı Hakikat'i çıkarmaya başlar.

Sürgünden döndükten sonra Ahmed Midhat, Genç Osmanlılarla aynı fikirde olmadığını anlatmaya çalışır. Ahmed Midhat Efendi, Menfa adlı eserinde Genç Osmanlıları eleştirir; Üss-i İnkılab adlı eserinde de Abdülaziz dönemini eleştirirken aynı zamanda II. Abdülhamid'in politikalarını ve otoritesini destekleyen yazılar yazar. [21] Böyle bir tavır içinde olması sebebiyle saray halkı tarafından destek ve himaye görmekle kalmaz "sarayın gözdeleri" arasında yer alır.

II. Meşrutiyet'ten sonra yaşı sebebiyle emekliye ayrılan Ahmed Midhat ölümüne dek Darülfünun' da genel tarih, felsefe tarihi, Medresetülvâizin'de dinler tarihi dersleri ve Darülmuallimât'ta tarih ve Eğitim bilimleri dersleri verir. Bu çalışmalarının yanında aynı zamanda Takvim-i Vakayı ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü yapar. 28 Aralık 1912'de fahri olarak hizmet verdiği Dârüşşafaka'da nöbetçi olduğu sırada kalp krizi geçirip vefat eder. [22] Mezarı Fatih Camii hazire[23]sindedir.

1. 2 Ahmed Midhat Efendinin Yaşadığı Dönem

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi gelişimine baktığımız zaman kuruluşundan itibaren Yükselme, Duraklama, Gerileme ve Dağılma dönemlerini geçirmiş olduğunu görürüz. Kanuni ile en parlak dönemini yaşayan Osmanlı, 15. ve 16. yüzyıllardan sonra Gerileme Dönemine girmiştir. [24] Devletin Gerileme Dönemine girmesinde; ulema sınıfının bozulması, Sanayi Devrimi ile Avrupa'nın sanayisinin gelişmesi, ticaretinin artması, milliyetçilik düşüncesinin yayılması, iltimasın artması, yeniçerinin disiplinsizliği ve başına buyruk hareket etmesi, Rusya'nın emperyalist politikası, mali durumun kötüye gitmesi gibi birkaç sebep sayılabilir. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında yenilgiler almaya başlaması, Karlofça antlaşmasıyla başlayan toprak kaybı da eski gücünü kaybetmesine yol açmıştır. [25]

---

[21]Cem Doğan, "***Doğu ile Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine***" EKEV Akademi Dergisi, Sayı 56, 2013, s. 196

[22]Özarslan, ***a. g. e***. s. 9

[23]Hazîre, külliye, cami, mescit, tekke gibi dini yapıların avlularında yer alan etrafı duvar veya parmaklıkla çevrili mezarlıklara verilen isim. Hazîreler birkaç mezardan oluşabildiği gibi birkaç yüz mezarı barındıranları da vardır.

[24]Mehmet Gençcan, "***Tanzimat Dönemi Ahlak Öğretimi***" Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006, s. 6

[25]Coşkun***, "Ahmed Midhat. . ",*** s. 38

Gerilemeden kurtulmak için yapılan ıslahatlar öncelikle askerî alanda görülmüştür. Bu amaçla yapılan ilk çalışmalar Hendesehane'yi açan I. Mahmut'a kadar dayanmaktadır.(1731) [26] Tanzimat dönemi öncesinde askeri alandaki ıslahatlar yönetime de yansımış, eyalet, sancak, voyvodalık, ayanlık ve muhtarlık, defter nazırlığı gibi uygulamalar getirilmiştir. [27] Bunların yanında eğitim alanında, toplumsal alanda birçok yenilik hareketi başlamıştır.

Gerilemeyi durdurmak için başlatılmışsa da bu ıslahatlar Osmanlı'nın dağılmasını önleyememiştir. 18. Yüzyılda meydana gelen Fransız İhtilali 19. yüzyılda meydana gelecek olan siyasi olayların da asıl unsuru olmuştur. Fransız İhtilali'nin meşrulaştırdığı milliyetçilik düşüncesi çok uluslu imparatorlukların parçalanmasına hizmet ederken aynı zamanda yeni oluşumlar için uygun zemini hazırlamıştır. [28]

Dağılmayla karşı karşıya gelen Osmanlı İmparatorluğu bu makus kaderi değiştirmek için fermanları yayınlama politikası izlemiştir. Ahmed Midhat Efendi doğduğunda(1844) Tanzimat Fermanı ilan edileli beş yıl olmuş, on iki yaşında bir aktar çırağı olarak hayatına devam ederken ise Islahat Fermanı ilan edilmiştir(1856).

Tanzimat Fermanı: 18. yüzyıldan itibaren başlayan reform hareketlerinin ilk basamağını Tanzimat fermanı oluşturmaktadır. Tanzimat dönemini sadece bir Batılaşma hareketi olarak nitelendirmek yerine o dönemi öncesi ve sonrasıyla bir bütün olarak değerlendirmek gerekir.

Kapsamlı bir yenileşme çalışması olan Tanzimat iki dönemden oluşmaktadır. Birinci Dönem Gülhane Hattı Humayunu'nun hükümlerini kapsamaktadır. (1839-1856) Islahat Fermanından I. Meşrutiyete kadar ki dönem ise ikinci dönemi kapsar. Bu iki dönem birbirini tamamlar ve birbirinden ayrı değerlendirilmesi mümkün değildir. Tanzimat'la birlikte Batılılaşma da büyük bir hız kazanır. [29]

1839'da II. Mahmut'un ölmesiyle reformlar bir bakıma yarım kalır. Ayrıca Osmanlı devleti Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tehlikesiyle de uğraşmaktadır. II. Mahmut ölünce, yerine on altı yasındaki oğlu Abdülmecit geçer ve tecrübesizliği Bab-ı Âli'nin etkinliğini artırır. II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında ilan edilmesi planlanan ancak bir takım engellemeler yüzünden ilan edilemeyen Tanzimat Fermanı; Abdülmecid'in tahta çıkmasından dört ay sonra 3 Kasım 1839'da

---

[26]http://www. diledebiyat. net/turk-edebiyati-tarihi/bati-etkisindeki-turk-edebiyati/batililasma hareketleri/tanzimat-oncesi-batililasma-hareketleri

[27]Gençcan, ***a. g. t***, s. 6

[28] Lütfi Özcan, "***Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı***" Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013, s. 85

[29]Mustafa Karabulut, " ***Batılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı***" Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2008, s. 12

Abdülmecid'in huzurunda, ulemanın, vükelanın, yüksek rütbeli subayların, hassa askerlerinin, gayrı Müslim cemaatin seçkin üyelerinin ve Fransa Kralı'nın oğullarından Prens Joniville'nin katıldığı bir törenle eski saray içindeki Gülhane Köşkünde ilan edilir. [30]Aslında bu ferman kırk yaşına varmadan siyaset alanında Avrupa'da yenilikçi bir paşa olarak tanınan, Tanzimatçıların ilki ve halkın genellikle "*gâvur paşa"* diye adlandırdığı Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir. [31]

Gülhane Hattı Humayunu'nun adı verilen Hatt-ı Şerif'te tebaanın mal, can, namus güvenliğinin sağlanacağından, kimseye iltimas sağlanmayacağından, düzenli asker alımından, arazi gelirleri, vergiler, cizye kanunu, açık ve adil yargılanmadan bahsedilmiş ve en önemlisi de bu kararların hangi din veya mezhebe mensup olursa olsun herkesi kapsayacağı ilan edilmiştir. Hukuk eşitliği esasının benimsenmesinde asıl gaye gayrı müslim tebaayı devlete bağlamak ve imparatorluğun dağılmasını engellemek olmuştur. Tanzimatın çok öncesinde başlayan batılılaşma hareketi Tanzimatla birlikte sokağa inmeye başlamıştır.

Şiirden tiyatroya, romandan makaleye Tanzimat edebiyatında siyasi düşüncelerin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Tanzimat yazarları, toplum öncülüğü görevini romanlarında yarattıkları ideal tiplere yüklemişler ve vermek istedikleri mesajları bu karakterler üzerinden topluma aktarmışlardır. Örneğin Tanzimat'ın önemli aydınlarından olan Şinasi, Tanzimat Fermanı'nı ilan ettiren Mustafa Reşit Paşa'yı devamlı göklere çıkarır ve yazdığı Münacat'ta Reşit Paşa'yı 'medeniyet resulü' diye niteler. Tanzimat devrinin en önemli ideolojileri hakkında bir gazeteci duyarlılığı ile fikir beyan etmekten kaçınmayan Ahmed Midhat ise özellikle otuz üç yıl süren II. Abdülhamid devrinde, padişahın politikalarını desteklemesi sebebiyle hiç engellenmediği için en çok eser kaleme alan yazar olmuştur.

Modernleşme yolunda önemli katkıları olan yazarlardan biri de Beşir Fuat (1857-1887)'tır. Ayrıca Şinasi ve Namık Kemal'in öncülüğünü yaptığı bu yolda Ahmed Şuayb, Mizancı Murat, Kemal paşazade Sait Bey, Ahmed Rıza, Tevfik Fikret, Şemsettin Sami, Ebuzziya Tevfik Bey vb. sanatçıları da modernleşme hareketinin ve değişimin önemli temsilcileri arasında sayılması gerekir.

Birçok yenilik yapılmasına rağmen; reformları yürütecek, halk tarafından seçilmiş bir organın olmayışı, ulusallaşma çağına girildiği halde Osmanlı gibi çok uluslu bir devlette yeniden bir siyasal birliğin oluşturulmasında güçlük yaşanması, dış müdahaleler ve içerdeki sorunlar gibi sebepler Tanzimat'ın başarısızlıkla sonuçlanmasında etkin rol oynamıştır.

[30]Özcan, ***a. g. t***, s. 271
[31]Karabulut, ***a. g. t***, s. 17

Islahat Fermanı: İmparatorluk tarihi boyunca 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı, 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ve 1860'da Sultan Abdülaziz fermanı en önemli 3 ferman olmuştur. Bu fermanlarla, bazı batı kuruluşlarını devlete getirmekle devletin kurtarılabileceği sanılmış ancak devletin çöküşünün toplumsal ve ekonomik nedenleri göz ardı edildiği için beklenen başarı sağlanamamıştır. Toplumdaki kuruluşlar ve anlayış ikileme düşmüş, İslam görüşü ve bu anlayışla yürüyen kuruluşlarla, batı taklitçisi kuruluşlar arasındaki çatışmalar yaşanmış, bu da beraberinde toplumun içinde daha büyük sorunlara sebep olmuştur.

Islahat Fermanı veya Islâhat Hatt-ı Hümâyûn-û, Sultan Abdülmecid zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaktan kurtarmak amacıyla; kişi hakları, siyasî kuruluşlar ve yeni kurumların açılması gibi konularda köklü değişiklikler için yayımlanan fermandır. [32] Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı reformlarını genişletilmiş hali olmakla birlikte devletin hükümranlığını zedeleyen bir özellik taşımaktadır. [33]

Bu fermanın amacı, bütün din topluluklarına eşit haklar sağlayarak Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında tam bir eşitlik ortamı oluşturmaktır. Böylece Rumlar dışında gayrimüslimlere de devlet kademelerine memur olma yolu açılmıştır. Din değiştirme hakkı kabul edilmiş, İslam'dan çıkmanın ölümle cezalandırılması usulüne son verilmiştir. Gayrimüslimlere askeri okullara gitme hakkı tanınmış, ayrıca uygulanan vergilerde de eşitlik sağlanmıştır. Ancak bu haklar beraberinde bir takım sorumlulukları da getirmiş ve gayrimüslim halka askerlik yapma yükümlülüğü doğmuş, askerlik yapmak istemeyenler için de askerlik vergisi olanağı sağlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu bu fermandan da istediği sonucu alamamıştır. Hatta verilen iltimaslar yüzünden imparatorluğun dağılması daha da hızlanmıştır. Sonuç olarak Tanzimat Fermanı ile başlayan hızlı değişim, Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle zirveye ulaşır.

I. Meşrutiyet: Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde çeşitli alanlarda yenilikler yapılmaya çalışıldıysa da bazı başarısız uygulamalar neticesinde beklenen sonuç alınamamış ve yeni fikirler ortaya atılmaya başlamıştır. Tanzimat sonrası, Mutlakıyet dönemi (1878-1908) olarak adlandırılmaktadır. 1877'de ilk parlamentonun kurulmasıyla Tanzimat'tan sonra I. Meşrutiyet de doğmuş oldu.

Osmanlı Devleti aydınları Tanzimat Fermanı ile Avrupa'yı daha iyi anlamış, Avrupa'nın kültür sanat ve bilimini özümseyen aydınlar yetişmeye başlamıştır. Genç Osmanlılar adı verilen bu aydın kesim, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumdan

---

[32]https://tr. wikipedia. org/wiki/Islahat_Fermanı

[33]Karabulut, ***a. g. t***, s. 30

kurtarmak için bazı fikirler öne sürmüşler ve savunuculuğunu yapmışlardır. Midhat Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi bazı aydınlar devletin, Osmanlı vatandaşlarının tam anlamıyla eşit bir şekilde yönetime katılmasıyla ve anayasal yönetime geçmekle kurtulacağını savunuyorlardı.

II. Abdülhamid Osmanlı devletinin yapısında ve yönetiminde demokratik ilkeleri uygulama ve gerekli düzenlemeyi yapma amacı ile siyasal bir manevrayla 23 Aralık1876'da Kanun-i Esasi'yi (anayasa) ilan etmiştir. Böylece meşruti yönetime de geçilmiş olur.

Bir kısım aydının çabalarıyla gerçekleşen Meşrutiyetin ilan edilme sebeplerinin başında; halkın bilinçlenmesi, ekonomik sıkıntılar, iç isyanlar ve dış baskılar sayılabilir. Bu siyasi düzen değişikliğindeki asıl amaç, imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak ve ona yeniden hayat verebilecek bir çözüm yolu bulabilme ümidi gelmektedir.

Meşrutiyet, ne Tanzimat Fermanı'ndaki gibi Padişah tarafından ne de Islahat Fermanı gibi sadrazamların teşebbüsleriyle ilan edilmiştir. Meşrutiyet diğerlerinin aksine padişah ve sadrazamların engellemelerine rağmen Jön Türklerin, ilk olarak fikir alanında başlattıkları bir mücadelenin eseridir. Kanuni esasi ile Osmanlı hükümeti, monarşik biçimini kaybetmiş, parlamentocu bir zemine oturtulmuştur.

Balkanlar'daki Hıristiyan tebaanın Müslümanları öldürdüğü, Rusların, Ermenileri ve Rumları tahrik etmeleri sonucu Müslümanlarda Hristiyanlar'a karşı bir düşmanlığın oluştuğu Osmanlı–Rus harbi, Meşrutiyet'e dayanan Osmanlılık düşüncesini zayıflatan ilk sert darbe olmuştur. Abdülhamid Meşrutiyet yönetimine son vererek istibdat dönemine başlamıştır.

Meşrutiyet düşüncesinin başarısız olma nedenlerinin arasında meşrutiyetçilerin arasında tam bir birliğin olmayışı, denetleyici-destekleyici başka parti yada partilerin eksikliği, sarayın meşrutiyetin karşısında olması, halkın ise meşrutiyetin ne olduğunu bile bilmeyişi sayılabilir.

II. Meşrutiyet: Osmanlı Anayasasının, 29 yıl askıda kaldıktan sonra, 23 Temmuz 1908'de yeniden ilân edilmesiyle başlayan, Sultan Vahdettin tarafından Mebuslar Meclisi'nin 11 Nisan 1920'de tasfiyesi ile sona eren, iyice kuvvetlenen milliyetçi akımların etkisi altında Rum, Bulgar, Sırp, Arap, Kürt, Arnavut ve son olarak da Türk milliyetçilerinin kendi milliyetleri için mücadele ettikleri döneme II. Meşrutiyet Dönemi denmektedir. [34]

[34] https://tr. wikipedia. org/wiki/ikinci_meşrutiyet

Bu dönemde Osmanlı halkı, parlamenter demokrasi, askeri darbe, diktatörlük seçim, siyasi parti gibi olgularla tanışmış, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşını yaşamış ve imparatorluğun dağılmasına tanık olmuştur. 1887–1892 yılları arasında II. Abdülhamid'e karşı yurt içinde ve yurt dışında örgütlenen, Genç Osmanlıların izleyicisi durumunda ve padişaha muhalefet eden Genç Türkler (Jön Türkler) örgütlenmeye başlamıştır. [35] Sonunda en güçlü Jön Türk hareketi olan ve İttihad-i Osmani adıyla kurulan ilk gizli cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Yüzbaşı Resneli Niyazi Bey, II.Abdülhamid'in yönetimine karşı baş kaldırarak taburuyla birlikte Manastır'da dağa çekilir ve onu Binbaşı Enver Paşa takip eder. Ardından İttihatçılar 23 Temmuz 1908 sabahı Selanik hükümet konağını ele geçirirler. Ayaklanmanın tüm ülkeye yayılmasını önlemek ve iç karışıklığa mani olmak isteyen II. Abdülhamid, aynı gün İkinci Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalır. [36]

Seçimlerin ardından 17 Aralık 1908'de padişahın konuşmasıyla açılan Meclis-i Mebusan çalışmaları bu kez İttihatçı karşıtlarının 13 Nisan 1909'da İstanbul'da ayaklanmasıyla kesintiye uğrar. 31 Mart Olayı olarak anılan bu ayaklanma, çok büyümeden Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından 24 Nisan 1909'da bastırılır. Nisan'da yeniden toplanan meclis, II. Abdülhamid'i bu ayaklanmanın sorumlusu olarak görür ve tahttan indirilip, yerine V. Mehmet Reşat'ın geçmesine karar verir. Ardından 1876Anayasası olarak da bilinen Kanun-i Esasi üzerinde bir takım değişiklikler yapılır, padişahın yetkileri büyük ölçüde kısıtlanır, siyasal ve hukuksal kurumlara yeni düzenlenmeler getirilir.

İkinci Meşrutiyet dönemi ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki hükümetlerinin yönetiminde geçmekle birlikte Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşlarında yenilgiyle ve toprak kayıplarıyla çıkılması üzerine VI. Mehmet, İtilaf Devletleri'nin baskısıyla 21 Aralık 1918'de parlamentoyu kapatır.

İkinci Meşrutiyet devri de saltanatın kalkmasıyla 1 Kasım 1922 tarihinde kendiliğinden sona erer.

1. 3 Ahmed Midhat Efendi Dönemindeki Düşünce Akımları

Bir yazarın, düşünce adamının eserlerini, düşünce yapısını anlayabilmek için o düşünce yapısının şekillendiği döneme bakmak gerekmektedir. Nasıl ki ağacı besleyen kökleriyse bir düşünürü besleyen de yaşadığı dönem ve halkın sorunlarıdır. Tanzimat dönemi düşünürlerinden Ahmed Midhat, hem zihni hem siyasi birçok

---

[35]Coşkun**, *"Ahmed Midhat. . "*,** s. 45
[36]Karabulut, ***a. g. t***, s. 44

olayın cereyan ettiği, Osmanlı toplumunda çalkantıların olduğu bir dönemde yaşamıştır. Devrinin önde gelen aydınlarından birisi olan Ahmed Midhat Efendi de bu ideolojileri benimser ve değişen siyasi şartlara göre aldığı yeni şekilleri romanlarında, gazete ve dergilerinde savunur.

Ahmed Midhat Efendi'nin en önemli ve son romanlarından biri olan "Ahmed Metin ve Şirzad" adlı romanında bu dört ideolojinin de yansımaları görmek mümkündür. Yazar; Batı medeniyeti, maddi ve manevi medeniyet hakkındaki görüşlerine bu roman vasıtasıyla geniş yer verir. İmparatorluğun çok uluslu yapısını dikkate alan ve padişaha bağlılığı önceleyen bir tutumla Osmanlıcılılık düşüncesini savunur. Müslümanların birlik ve beraberliği fikrini, İslam'ın eski medeniyetinin büyüklüğünü, İslam'ın Hıristiyanlık karşısındaki üstünlüğünü geniş bir şekilde ele almaktadır. Bundan önceki eserlerinde bir ideoloji olarak dikkat çekmeyen Türkçülük fikri bu romanda oldukça önemli yer tutar. [37]

İbn-i Haldun, yazmış olduğu "Mukaddime"sinde devletlerin de tıpkı insanlar gibi bir ömrünün olduğunu, bununla birlikte medeniyetlerin doğrusal bir yoldan ziyade döngüsel bir yol izlediklerini belirtir. Ona göre, her medeniyet tıpkı diğer canlılar gibi doğar, büyür ve ölür. Ancak İbni Haldun'a göre her ölüm yeni bir doğuşu beraberinde getirir. Oluş ve yok oluş her şeyi içine alan genel bir esastır, toplumsal bir yükseliş bir düşüşe, düşüş de yükselişe vesile olmaktadır. [38] Ancak yıkılan medeniyetin temelleri üzerine yeniden inşa edilen medeniyet de diğerinin izlediği yolu takip eder. Osmanlı devleti içinde durum tam da İbn-i Haldun'un ifade ettiği gibi olmuştur.

Türk-İslam medeniyetinin en önemli halkasını oluşturan Osmanlı devleti, 14. yüzyılın başlarında kurulmuş, 15 ve 16. yüzyıllarda medeniyet bakımından devrinde zirveye çıkmış ve bundan sonra da yavaş yavaş güç kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı'da gerilemenin ilk basamağını 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması oluşturmaktadır. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı, Batı'nın üstünlüğü kabul edilmek zorunda kalmış ve takip edilmeyen Batı'daki gelişmelerin de izlenmesi gerektiği sonucuna varmıştır. İlk olarak askerî, idarî ve eğitim alanlarında uygulanmaya başlanan Batıcı yenilik hareketleri daha sonraları diğer alanlarda da etkisini yavaş yavaş göstermiştir.[39]

---

[37] Mesut Koçak, ***"Ahmed Midhat Efendi'nin Ahmed Metin ve Şirzad Romanında Tanzimat İdeolojileri"*** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. IV

[38] İbni Haldun Maliki, "***Mukaddime"*** Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s. 92

[39]M. Cengiz Yıldız, ***"Osmanlı'nın Son Üç Dönemindeki Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik"***, Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, s. 1

Tanzimat'tan sonraki ve özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX yüzyılın başlarında; durmadan enerji kaybeden koskoca bir cihan devletini yıkılmaktan kurtarmak için "aydın" olarak bilinen kesim farklı tavırlar takınmışlardır. Devletin kurtarılması meselesi öncelikli konular arasına girmiş ve devleti kurtarmanın hangi yolla gerçekleştirileceği aydınlar arasında büyük tartışmalara sebep olmuştur. [40]

Başlangıcı Lale Devrine kadar dayanan Medeniyetçilik/Batıcılık başta olmak üzere diğer önemli fikir akımları; İslamcılık/İttihad-ı İslam, Osmanlıcılık/İttihad-ı Osmânî/İmtizac-ı Akvam ve Türkçülüktür. [41] Zaman zaman düşman saflar gibi birbiriyle mücadele eden bu akımlar, fikri düşünce akımları diye tarihimize mal olmuştur. Ancak unutulmaması gerekmektedir ki bu düşünce akımlarını günümüze göre değil, devrinin şartları içerisinde değerlendirmek gerekir. Bu düşünce akımları hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. 3. 1 Batıcılık

16. yüzyılın ortalarında gerek siyasi gerek de askeri gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bir takım iç ve dış faktörlerin, özellikle Avrupa'da meydana gelen ve dünya ticaret yollarının değişmesine yol açan coğrafi keşiflerin etkisiyle uzun süren bir duraklama devrine girmiştir. Devletin siyasi, sosyal ve İktisadi yapısındaki bozulmaları yavaş yavaş şiddetlendiren gelişmeler, 19. yüzyılın sonlarına doğru bunalımı had safhaya ulaştırmıştır. [42] Bu sıkıntılı dönemde Osmanlı devletine nefes aldıracak arayışlar içine girilmiş ve bunlardan biri de Batılaşma fikri olmuştur.

Batılılaşma; "geleneksel inanç, düşünce ve kurumlardan vazgeçilip, Batı'nın sistemini benimseyerek kurtuluşa ve refaha ulaşama yada Batının öne çıkardığı düşünce ve kurumları benimseyip yerleştirme taraftarlığı" olarak tanımlanmaktadır.[43]

Batılı ülkelerin siyasî, sosyal, ekonomik, teknik, eğitim, hukuk v. s. gibi alanlarda ileri bir seviyede olmaları Batılılaşmanın; "modernleşme", "asrileşme", "yenileşme", "gelişme" gibi kavramlarla aynı anlamda kullanılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı bu yenilik hareketine ayak uydurmaya çalışmışsa da her tür yenilik girişimi yeniçerilerin direnişi ile karşılaşmış, ancak buna rağmen ilk defa Lale Devri ile yenileşme hareketi başlamıştır. Matbaa kurulmuş, tiyatro sergilenmeye başlanmıştır. Yenilik hareketinin bir diğer basamağını ise Alemdar Mustafa Paşa

---

[40] Nihat Karaer " **II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Fikir Akımları İçinde Mehmet Akif'in Yeri"** Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, Burdur, s. 1

[41]Muharrem Dayanç, ***"Ahmed Midhat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferans"***, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8, Eskişehir

[42] Necati Aksanyar, ***"Türk Toplumundaki Batıcılık Akımı"*** Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:2, 1999, s. 230

[43]Yıldız, ***a. g. e***, s. 1

tarafından hazırlanan, II. Mahmud ve aydınlar arasında imzalanan Senedi İttifak ile atılmıştır. Sekbanı Cedid kurulur. Ancak Yeniçerilerin yeniden ayaklanması, Alemdar Paşa'nın evini basmaları, evi yakarak kendisiyle beraber yaklaşık 300 yeniçeriyi de öldürmeleriyle bir kez daha yenilik hareketi baltalanmış olur.

II. Mahmud, 1826'da İlmiye sınıfını da yanına alarak tarihte hayırlı olay olarak anılan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırır. Batılılaşma hareketi esas bu noktada başlamış olur. Daha sonra bu yenilik hareketini Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet takip etmiştir. İlk başta sarayda başlayan yenilik hareketi daha sonraları halka da inmiş ve halk arasında moda haline gelmiştir.

Batıcılık düşüncesi edebiyat hayatımızda da basın hayatının oluşumu ile hızla gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Başta Şinasi'nin ilk özel gazetesiyle başlayan bu akım, gazete etrafında yetişen gençler ile daha farklı ve dinamik boyutlar kazanır. Batıda eğitim gören veya İstanbul'da batılı eğitim sitemiyle yetişen gençler arasında siyaset, edebiyat ve sanat alanındaki fikirler yaygınlaşmaya başlar ve bu yaygınlaşma yüzyılın sonunda *Servet-i Fünun* edebi hareketi olarak meyvesini verir.

Batıcılık düşüncesini genel hatlarıyla özetlemek gerekirse şunları saymak mümkündür:

1) Yıkılma sürecine girmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğunu bu süreçten çıkarmak ve eski heybetli görüntüsüne tekrar kavuşturmak istenmiştir.

2) Osmanlı'nın Avrupa devletleri üzerindeki eski üstünlüğünün kalmadığı anlaşılmış ve Batı'nın üstünlüğü kabul edilerek devletin çeşitli kurumlarında Batı tarzı yenilikler yapılma kararı alınmıştır.

3) Asıl amaç Osmanlı'yı kurtarmak olsa da birçok yenilik Batı devletlerinin isteği üzerine gerçekleştirilmiştir.

4) Batıcılık gerçek anlamda bir fikir akımı olarak, II. Meşrutiyet Döneminde ortaya cıkmışsa da, asıl olarak II. Meşrutiyet öncesinde oluşmaya ve olgunlaşmaya başlamıştır.

5) Abdullah Cevdet ve arkadaşları, fikirlerini benimsedikleri Avrupalı düşünürlerin eserlerini tercüme etmiş, bu tercümelerini yayınlayarak halkın kültür seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır.

1. 3. 2 Osmanlıcılık

18. yüzyılda Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanan savaşlar öncelikle ordunun disiplinini bozmuş bu da beraberinde padişahın ve devlet adamlarının otoritesinin sarsılmasını getirmiştir. İlk toprak kaybı olan Karlofça Anlaşmasından Fransa'nın

Mısır'ı işgaline kadar Osmanlı devletinde siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi gelişmelerde olumsuzluklar birbirini izlemiş ve devletin yıkılması için her olay bir yeni basamağı oluşturmuştur. Osmanlı Devletinin Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlardan da yenilgiyle çıkması askeri gücünün iyice tükendiğini bir kez daha göstermiştir. [44]

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşmasıyla, imparatorluklarda isyanlar çıkmaya başlamış, bu durumdan en fazla etkilenen devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Fransız İhtilali'nden öncesinde de belli düzeyde var olan milliyetçilik düşüncesi ihtilalle birlikte Osmanlı Devleti'nde, ulus bilincini de kapsayacak nitelikte isyanlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Avrupa'da meydana gelen Rönesans hareketi de aslında etkisiz bir biçimde var olan bu milliyetçilik düşüncesinin bilinçli bir hale dönüşümünde önemli sayılabilecek bir etkide bulunmuştur.

Milli ve kültürel kimliklerinin farkında olan Balkan topluluklarının, Avrupa ile ilişki içinde olmaları, bu toplumlar arasında milliyet bilincinin güç kazanmasında etkili olmuştur. [45] 18. yüzyıldan itibaren gayrimüslim Osmanlı halkının Batı ile kurmuş olduğu ticari ilişkiler, bu kitleleri hem düşünce olarak etkilemiş hem de ticaret sayesinde zenginleşen zümrenin bağımsızlık mücadelesi için ihtiyaç duyulan nakit sorununa bir çözüm üretmiştir. [46]

Milliyetçiliğin güç kazanmasında bir diğer etken ise Avrupa devletlerinin, Osmanlıda yaşayan etnik gruplara kendi çıkarları doğrultusunda koruyucu bir rol üstlenmeleri, çoğu zaman mezhepsel bir himaye anlayışı güderek Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya teşvik etmeleri sayılabilir. Osmanlı tarihinde en kapsamlı nüfus sayımı diyebileceğimiz 1831'deki nüfus sayımı verilerine göre Osmanlı toplumunun yarıya yakınını diğer milletlerin oluşturduğunu görmekteyiz. Aşağıda 1831 yılında yapılan nüfus sayımı istatistiklerini tablo halinde sunacak olursak;[47]

---

[44]Şerif Demir, ***"Osmanlıcılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı***" Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999, s. 1

[45]Fethullah Güner, "***Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak Osmanlıcılık Hareketi"*** Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2008, s. 9

[46]Güner, ***a. g. t***, s. 10

[47]Demir, ***a. g. t***, s. 15

MİLLETLER	RUMELİ	%	ANADOLU	%	TOPLAM	%
İSLAM	513. 428	37, 48	1. 995. 215	83, 70	2.508. 643	66, 33
HIRİSTİYAN	811. 546	59, 25	359. 376	15, 07	1.170. 925	31, 19
KIPTİ	29. 530	2, 16	7. 143	0, 30	36. 673	0, 98
YAHUDİ	11. 674	0, 85	5. 396	0, 23	17. 070	0, 46
ERMENİ	3. 556	0, 26	16. 743	0, 70	20. 309	0, 76
TOPLAM	1.369.744	100.00	2. 389. 876	100.00	3.753. 620	100. 00

Tablo incelendiğinde Rumeli topraklarının çoğunluğunu Hıristiyan halkın oluşturduğu görülmektedir. Buna rağmen 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı toplumunda huzur ve refah ortamı hüküm sürmüş devlet halktan, halk devletten razı olmuştur. Devlete karşı yapılması gereken sorumluluklar yapıldıktan sonra Rum, Arap, Türk, Ermeni arasında fark olmamıştır. Ancak Osmanlıya karşı yapılan dıştan güdümlü ayaklanmalar bu huzur ortamının bozulmasına sebep olmuştur. İhtilal ile daha etkin bir hale gelen bu siyasi milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkan yarımadasındaki topraklarında kısa sürede parçalayıcı bir harekete dönüşmüştür.

Bu yıkıcı ayaklanmalara karşı Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak için ortaya atılan fikirlerden biri de "Osmanlıcılık" olmuştur. İmparatorluk içerisinde yasayan farklı etnik ve dinsel grupları tek bir "Osmanlı milleti" olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çevresinde bir araya getirmeyi, birbirine kenetlemeyi amaç edinen yaklaşımına Osmanlıcılık denmektedir. [48] Bu fikrin Sultan II. Mahmut'un "ben tebaamdaki din farkını ancak camii, havra ve kiliselerine gittikleri zaman görmek isterim" sözünden hareketle çok daha eskiye dayandığı söyleyebiliriz. Osmanlıcılık düşüncesinin ilk yazılı belgesi ise Gülhane Hat-ı Hümayun'u olarak tarihte yerini almıştır. Burada can, mal ve ırz dokunulmazlığı gibi hakların Osmanlı himayesindeki bütün halka eşit olarak sağlanacağı garanti altına

[48]Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 47

alınmıştır. Resmi boyuttaki en kapsamlı metni ise, 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esasisi'dir.

1865 yılında Osmanlı İmparatorluğunun siyasi birliğinin korunması için ırk ve mezhep farkı yapmaksızın Osmanlı halkını Osmanlıcılık fikri etrafında bilinçli bir şekilde toplamayı amaç edinen Genç Osmanlılar cemiyetinin kurulması ile Osmanlıcılık fikri siyasi ve hukuki bir sistem haline gelmeye başlamıştır. Abdülaziz devrinde ortaya çıkan bu grup, bir Meclis kurulur ve fertlerin sosyal, siyasi, hukuki eşitlikleri sağlanırsa ancak bu şekilde Osmanlı hakimiyeti içinde yasayan fertler arasında dayanışma sağlanabileceğini düşünmüşlerdir.

Osmanlıcılık düşüncesi etrafında yeniden bir Osmanlı milleti meydana getirerek imparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen Namık Kemal, Ziya Paşa, Deli Hikmet, Ebuzziya Tevfik, Recaî-zade Celâl gibi gençlerin öncülüğünde bir araya gelen yeni Osmanlılar (Jön Türkler) amaçlarına ulaşabilmek için mutlakıyet yönetiminin yerine meşrutiyet yönetimin kurulmasını gerekli görmekteydiler. Bu Genç Osmanlılar fikirlerini ağırlıklı olarak *Şüray-ı Ümmet* gazetesinde yayınlamışlardır. Tanzimat ve sonraki dönemlerde zaten bu düşünceye yönelik hangi çalışmaların yapıldığı anlatıldığı için tekrar açıklamaya gerek duymadık.

Milliyet duygusunun geliştiği ve milliyetçik akımının çok etkin rol aldığı bir çağda, bu akımı yok sayan ve tamamen zıt düşen bir siyasi anlayışın başarılı olması beklenemezdi nitekim öyle de olmuştur. Osmanlıcılık fikrini ciddi manada sarsan hatta zayıflatan ilk darbe 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve bu savaşın sonuçları oluşturmuştur. Osmanlılık düşüncesine karşı ikinci ve öldürücü darbe ise Balkan savaşlarıyla gerçekleşmiştir. [49] Balkan savaşları Türklüğün gözünü açan ve aslında Osmanlıcılık düşüncesinin ne kadar çürüklüğünü gösteren bir deprem görevini yapmıştır.

Sonuç olarak Müslüman olmayan gruplar arasında Osmanlıcılık pek fazla bir anlam ifade etmemiş, Osmanlıcılık karsısındaki tavırları ise sadece kendi bağımsızlık çabalarını önlemeye yönelik bir hareket olarak görmüşlerdir. Müslüman kesim arasında ise bir süre varlığını sürdürmeyi başarsa da onların içinde de varlığını devam ettirememiş ve o da diğer düşünce akımlarının akıbeti gibi tarihteki yerini almıştır.

1. 3. 3 Türkçülük

Osmanlı devletinde yönetici kesim ve aydınlar, milliyetçilik akımıyla XIX. yüzyılın sonlarında tanışırken, azınlıklar dış devletlerin de etkisiyle milliyetçiliği

[49] Remzi Oğuz Arık, ***"Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz"*** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 10

daha önce benimsemiş ve bu düşünce bazı isyanların sebebi olmuştur. [50] Sonuç itibariyle Osmanlı tebaasında milliyetçilik akımından en son etkilenen millet ise Türkler olmuştur.

Türkçü aydınlar, Osmanlı toplumunda dinin belirleyici olduğunu ve milliyetçiliğin toplumsal tabanının zayıf olduğunu bildikleri için Batı gibi tamamen seküler bir yola başvurmamışlardır. Bu aydınlar Batı'nın aksine savundukları milliyetçiliğin siyasî, kültürel, dinî, ahlakî, estetik ve lisanî değerlere dayandığını söylemektedirler. [51]

Bir taraftan Balkan savaşlarının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar, diğer yandan Osmanlıcılık fikrinin başarısızlıkla sonuçlanması, Türkçülük fikrinin ülkede rağbet kazanmasını sağlamıştır. Türkleri uykudan uyandıran Balkan savaşları, Türklerin birbirlerine daha sıkı bağlanmasını sağlayarak bir nevi Osmanlı'nın yıkılışına sebep olan milliyetçilik hareketini Osmanlı'nın lehine çevirmiştir.

I. Meşrutiyet döneminde, Osmanlıcılığın siyasi bir akım olarak başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Osmanlı kurtuluş reçetesini; Türk halkının bir millet olarak vücut bulmasında, milli varlığın farkına varmasında aramıştır. [52] Osmanlı devleti kriterleri soy, din, dil, ülkü birliği olan bir Türk milletinin varlığı sayesinde birbirine sıkı sıkıya bağlı sosyal bir dayanak bularak makus tarihini yenmiş ve dağılmaktan kurtulmuş olacaktır. Bu sebeple dönemin Türkçü aydınları kurmuş oldukları dernekler ve yayın organları vasıtasıyla bu fikirleri halka anlatıp, bu düşüncelerin, toplumun her kesimi tarafından değer görmesi için çaba harcamışlardır.

Türklerin, soyu, tarihi, dili, dini konusundaki ilk görüşler, XVIII. yüzyılda Çin kaynaklarının incelenmesiyle başlamış, XIX. yüzyılda Türkoloji araştırmaları ile hız kazanmıştır. [53]Yine XIX. yüzyılın sonlarında birtakım Osmanlı aydınları, Avrupa'daki milliyetçilik akımından ayak uydurmuş ve Ahmed Vefik Paşa, ilk olarak Türk kavimlerinin dillerinin incelenmesi yönünde bir çalışma başlatmıştır. Ahmed Vefik Paşa önce "*Lehçe-i Osmânî*" adında bir Türk sözlüğü hazırlamış ve Türkçeyi Osmanlıcadan ayrı olarak ilk defa ele alıp incelemiştir. [54] Ahmed Vefik Paşa, "*Hikmet-i Tarih*" adlı eserinde Türk tarihinin bilinen bütün Türk devletlerini içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiğini ve bu tarihin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sınırlandırılamayacağını söylemiştir. Bu çalışmalarından başka Osmanlı Türklerine, Türk tarihinin belirli dönemlerini

---

[50]Yıldız, ***a. g. e***, s. 9
[51]Yıldız, ***a. g. e***, s. 9
[52]Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 53
[53]Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 52
[54]Şeref Göküş, "***II. Meşrutiyet Türkçülük Akımında Eğitim***, ***Din Eğitim ve Öğretimi"*** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 32

tanıtması bakımından önemli olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın "*Şecere-i Türkî*"sini de Çağatayca'dan Türkçeye çevirerek yayınlamıştır. [55]

Ahmed Vefik Paşa'dan başka Süleyman Paşa (1838-1892), bu dönemde ilmi çalışmalarıyla Türkçülük düşüncesine hizmet eden diğer önemli isimlerden biri olmuştur. Askeri okulların ders müfredatına Milli Tarih dersini koydurmuş aynı zamanda "*Tarih-i Alem*" isimli eserinde de Türklerin eski zamandaki özelliklerine yer vererek Türk tarihine ışık tutmuştur. Bu dönem aydınlarından bir diğeri olan Ali Suavi (1839-1878) Türk tarihini ilk defa tek başına bir konu olarak ele alıp incelemiş, yayınladığı "*Türk*" adlı makalesi ise Türkçülük düşüncesinin gelişmesi açısından önemli bir kaynak olmuştur. "*Lisan ve Hatt-ı Türkî*" adlı bir diğer makalesinde ise Türkçeyi Osmanlıca diye isimlendirmenin yanlış olduğuna değinmiş ve Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin, kuralların kaldırılmasını tavsiye etmiştir. [56] Bu konuya Şemseddin Sami (1850-1904) de, *"Kamus-ı Türkî*" adlı eserinde değinmektedir.

Bu dönemde yaptıkları çalışmalarla Türkçülük düşüncesinin gelişmesine hizmet ve edenlerden bir diğeri ise Ahmed Midhat Efendi olmuştur. *"Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*" adlı eserinde Osmanlıların soyunun Türklere dayandığını ifade etmektedir.

Bu dönemin diğer önemli Türkçüleri arasında "*Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*" adlı eseriyle Türklerin İslam medeniyetine olan katkılarından bahseden Bursalı Mehmed Tahir'i (1861-1926), *"Türk Tarihi*" adlı çalışmasıyla Osmanlı döneminden önce yaşayan ve devlet kuran Türklerin tarihinden söz eden Necip Asım'ı (1861-1935), Sultan Veled'in Divan'ını bastıran ve Türk dilinin anlaşılabilecek şekilde sadeleştirilmesi gerektiğini belirten Veled Çelebi'yi (1868-1950) de saymak gerekir. [57]

25 Aralık 1908 tarihinde Yusuf Akçura, Veled Çelebi, Necip Asım, Ahmed Midhat, Emrullah Efendi, Bursalı Mehmet Tahir, Ahmed Hikmed, Musa Akyiğitzade ve Fuad Raif gibi aydınların bir araya gelmesiyle Türk Derneği resmen kurulmuştur. Derneğin kuruluş amacının anlatıldığı 21 maddelik nizamnamenin ikinci maddesinde "Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp-tartışıp ortaya çıkararak, bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir" derneğin asıl amacından bahsedilmektedir. [58] Birçok başarılı faaliyet gösterip başka şehirlerde de şube açan dernek bir süre sonra üyelerinin dağılması üzerine yaşatılmaya çalışıldıysa

---

[55]Göküş, ***a. g. t***, s. 33
[56]Göküş, ***a. g. t***, s. 33
[57]Göküş, ***a. g. t***, s. 35
[58]Göküş, ***a. g. t***, s. 48

da başarılı olunamamış ve kapatılmıştır. Türk Derneğinin geride kalan üyeleri Türk Ocaklarında faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

1910'lu yıllardan sonra ise milliyetçilik düşüncesi Aydınlar arasında daha sistemli bir şekilde savunulmaya başlanmıştır. Yine bu tarihten sonra "Türk Yurdu Cemiyetinin" ve daha sonra da "Türk Ocakları"nın kurulduğunu görmekteyiz. 31 Ağustos 1911 tarihine gelindiğinde Mehmet Emin'in öncülüğünde, Ahmed Hikmet, Ali Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu, Dr. Âkil Muhtar ve Yusuf Akçura gibi dönemin en önde gelen Türkçüleri bir araya gelerek Türk Yurdu Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu cemiyet amaçlarını gerçekleştirmek için hemen bir dergi çıkartılmasına ve Türk öğrencilerin kalacakları bir pansiyon açılmasına karar vermiştir. Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Derneği gibi ulaşmak istediği ideallerinin birçoğunu tam olarak gerçekleştirememişse de daha sonra Türk Ocağının resmi yayın organı haline gelecek olan ve Türkçülük düşüncesinin her yönüyle oluşup şekillenmesinde kilit bir rol üstlenen "Türk Yurdu" dergisini çıkartmışlardır. [59]

Türk Derneği ve Türk Yurdu Cemiyeti'nin yanında bu cemiyetlerin faaliyetlerine paralel olarak İstanbul'da örgütlenip, Selanik'te yayın hayatına başlayan Genç Kalemler hareketi, yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmak amacıyla Türkçülük akımına yeni bir ivme kazandırarak milliyetçi bir ideolojinin oluşmasına öncülük eden hareketlerden biridir. Genç Kalemler hareketinin öncülüğünü Ömer Seyfettin, Ali Canip ve daha sonra bu ikiliyi destekleyip onlara katılan Ziya Gökalp yapmıştır.

Osmanlıcılık fikrine sıcak bakmakla birlikte Türk milliyetçiliğini sistemli bir şekilde ortaya koyup açıklayan kişi Ziya Gökalp'tır. Gökalp'ın düşüncesi, çok uluslu imparatorlukların artık tarihin tozlu sayfalarında yerini almaya başladığı yönündedir. Bir imparatorluğun kurulmasında etkin rol oynayan millet dışındaki diğer milletler, o devlete gereken saygıyı ve bağlılığı göstermeyebilirler. Bir devletin varlığı bir millete dayanmadıkça sağlam olamayacağından yegane çare "mili devlet"tir. Bu yüzdendir ki Gökalp'e göre Türkçülük demek Türk milletini yükseltmek demektir. [60]

Gökalp birçok konuda Türkçü bir yol izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre dilde Türkçülük (konuşma ve yazma dilinin İstanbul Türkçesi olması), dinde Türkçülük (din kitaplarının ve hutbelerdeki vaazın Türkçe okunması, ilahilerin Türkçe söylenmesi), ekonomide Türkçülük (iktisadî gelişmeyi toplum yararına

---

[59]Göküş ***a. g. t***, s. 49

[60] Etem Çalık***" Ziya Gökalp'te Türkçülük, İslamcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı"*** Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985, s. 68

kullanmak ve "büyük endüstri" oluşturmak), hukukta Türkçülük (çağdaş bir hukuk sistemi oluşturmak) gibi her alanda Türkçülüğün esas olması gerekmektedir. [61]

Gökalp Türkçülük fikrine açıklık getirmek için "Turan" kavramından bahseder. Farsça bir kelime olan "Turan" kavramının aslında İranlıların Türk ülkesi için kullandıkları bir kavram olduğunu söylemektedir. [62] Onun düşüncesinin merkezinde, Turan adı verilen ülkelerde yaşayan Türklerin bir siyasî birlik etrafında toplanmalarının sağlanması gerektiğidir. Bu fikri "ülke" unsuru etrafında şekillenmektedir. İleri sürmüş olduğu Turan fikrinin merkezine "ülke" yerleştirmekle birlikte, birçok yerde "ırk" unsurunu ikinci plana aldığı da söylenebilir.

Gökalp'ın kullanmış olduğu "Turan" kavramını Batılı devletler "pantürkizm" [63] olarak adlandırmışlardır. I. Dünya Savaşı'nın başlarında Türkçü aydınlar tarafından kaleme alınan birçok tarihî ve edebî eserlerde Turancılık görüşü ana temayı teşkil etmiş, romantik bir üslûpla yazılan bu eserler Türk aydın ve gençlerini derinden etkilemiştir. İttihat ve Terakkî liderleri bu savaşa girerken hem Türkçülüğü hem İslâmcılığı İtilaf Devletlerine karşı kullanmayı düşünmüş, bunları düşünce akımı olmaktan çıkararak bir savaş stratejisine haline getirmişlerdir. [64]İttihat ve Terakki partisinin siyasi programında yer alıp, değer kazanan Pantürkizm, 1. Dünya savaşında dış tehlikeleri üzerine çekmesi ve zamanın gerçeklerine uymamasından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. [65]

Türkçülük hareketini destekleyen ve hala canlılığını devam ettiren bir diğer oluşum ise Türk Ocaklarıdır. Türk Derneği, Genç Kalemler Hareketi ve Türk Yurdu Cemiyeti gibi kuruluşlar döneminin önde gelen aydınları tarafından vücut bulmuşken, Türk Ocakları genç Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından oluşturulmuştur.

Sayıları üç yüz altmışı bulan tıp öğrencilerinden, iki yüz yirmi sekiz tanesi okulun bulunduğu Haydarpaşa'da ve Karaca Ahmed Mezarlığı'nda gizli toplantılar yapıp Türk milletinin eğitim düzeyini yükseltmek için milli ve toplumsal bir örgüt kurmaya karar verirler. Ancak orduda bulunan bu gençlerin kendi başlarına böyle bir teşkilat kurmaları mümkün olmadığından, dönemin milliyetçi aydınlarından yardım isterler ve mektuplarla bu aydınlara hazırlamış oldukları bildiriyi gönderirler. Bu mektupların neticesinde, Türk Ocakları 3 Temmuz 1911 tarihinde fiilen, 25 Mart 1912 tarihinde ise resmen kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. Türk Ocağı'nın

---

[61]Yıldız, ***a. g. e***, s. 10
[62]Çalık, ***a. g. t***, s. 69
[63]Pantürkizm, Panslavizm'e karşı bir tepki halinde Rusya'daki Türk aydınları arasında doğmuş, özellikle Hüseyinzâde Ali (Turan) ve Akçuraoğlu Yusuf vasıtasıyla Osmanlı-Türk kamuoyunda tanıtılmıştır.
[64]Yusuf Sarınay, "***Turan***" mad.,TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 41, s. 408
[65]Coşkun***, "Ahmed Midhat. . ",*** s. 53

kurucuları, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin, Ahmed Ferid ve Doktor Fuad Sabit'tir. Başlangıçta geçici olarak oluşturulan yönetim kurulunda ise başkan olarak Mehmed Emin, ikinci başkan Yusuf Akçura, kâtip olarak Mehmed Ali Tevfik, veznedar olarak da Doktor Fuad Sabit görevlendirilmiştir. [66]

Türk Ocağı'nın 1912 ve 1918 yılı Nizamnamelerindeki temel hedeflere bakıldığında, bu ocağı kuran Tıbbiyeli gençlerin ve dönemin önemli aydınlarının, toplumun tüm alanlarında milli bir yapılanmaya dayanan; siyasi alanda ortaya konulan yenileşme çabalarını destekleyecek ve bu yeniliklere yaşam alanı sağlayacak sosyal bir ortamın sağlanmasını amaçladıkları görülmektedir. [67] Türkçülük fikrini savunan Türk Ocakları II. Meşrutiyetten bu yana varlığını sürdürebilen tek oluşum olarak da dikkat çekmektedir.

Türkçüler, Osmanlı devletinin doğulu olduğunun unutulmaması gerektiğini söyleyerek Batıcılık fikrini eleştirmiş ancak batıdan da faydalanılabileceğini savunmuşlardır. Türkçülük fikrinin yayın organları ise; Türk Derneği Mecmuası, Türk Yurdu Mecmuası, Genç Kalemler Mecmuası, İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuasıdır.

1. 3. 4 İslamcılık

II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli siyasi akımlarından biri olan ve en çok taraftar toplayan diğer bir akım İslamcılıktır. II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlıcılıktan yavaş yavaş vazgeçmesinden sonra "halifelik" makamının gücünden yararlanmak için takip edilmeye başlanan bu anlayış, özellikle devlet içerisindeki ilmiye sınıfının nüfusu sayesinde çok geniş bir etki alanı elde etmiştir. İslamcılık, aslında Osmanlı devletinin kuruluş felsefesinde var olan bir değerken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür.

İslamcılık düşüncesini açıklamak için İslam dünyasında, "tecdid[68], ıslah, ittihad-ı İslam"; Batı'da "Panislamizm"; yeni yapılan araştırma ve çalışmalarda ise, "modern İslam, İslam'da reformist düşünce" gibi kavramlar ve tamlamalar kullanılmaktadır. İslamcılık XIX. -XX yüzyıllarında, İslam'ı bir bütün olarak tekrar hakim kılmak ve Batı sömürüsünde olan İslam dünyasını, esaretten, taklitten kurtarmak; medenileştirmek, İslam camiasını tek bir çatı altında toplamak için yapılmış siyasi ve fikri çalışmaların bütününü kapsayan bir akımdır. [69]İslamcıların savunduğu görüşlerin odak noktası, Osmanlı devletinin kültür ve benliğini kaybetmeye

---

[66]Göküş, ***a. g. t***, s. 51
[67]Göküş, ***a. g. t***, s. 52
[68]İslâm düşüncesinde yapısal bir unsur olarak dinle hayat arasındaki irtibatı canlandırmayı ifade eden terimdir. (Daha kapsamlı bilgi için Bkz. http://www. diyanetislamansiklopedisi. com/tecdid/)
[69] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 50

başlamasıdır. Onlara göre bunu engellemenin en iyi yolu, Tanzimat'ın gizli olarak inkar ettiği "şeriat değerlerini" yeniden Osmanlı toplumuna getirmekti.

II. Abdülhamid, kendi hilafetinden önce filizlenmeye başlayan İslamcılık düşüncesini hem iç hem de dış politikada kullanmıştır. II. Abdülhamid'in bu politikası sömürgelerinde halkının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu devletlerce kaygıyla karşılanmış, özellikle Hint deniz yolunun güvenliğine büyük önem veren ve bölgedeki petrol kaynaklarına hedefi haline getiren İngiltere, İslamcılık politikasına karşı çıkmış, Arapları Osmanlı devletine karşı kışkırtma stratejisi izlemiştir.

Bu dönemde İslamcıların en önemli yayın organları "Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, Mekâtip ve Medâris, Beyanül-Hak, Liva-ı İslam ve Mahfel, Ceride-i İlmiye, İslam, Sada-yı Hak, Volkan dergileridir. " Bu yayın organlarının bünyesinde bir araya gelen Eşref Edip, Musa Kazım, Filibeli Ahmed Hilmi, Abdulhak Bağdadî, Babanzâde Ahmed Naim, Şemsettin Gülaltay ve Mehmet Akif Ersoygibi kişiler ise İslamcılık akımının en önemli temsilcileridir. Gazete ve dergilerde yayımlanan yazıların yanında bazı cemiyetler kurularak İslamcılık düşüncesi desteklenmiştir. Bu cemiyetleri destekleyenlerin arasında Namık Kemal'i saymak mümkündür.

İslam Birliği'nin fikir babası olarak anılan kişinin Cemaleddin Afgani olduğu, Osmanlı devlet adamlarına da bu düşüncenin onun tarafından telkin edildiği kabul edilmektedir. Afgani ve onun yolundan giden Muhammed Abduh gibi, dinî olduğu kadar kültürel ve siyasî bir misyon taşıyan İslâmcılık düşüncesini, Türk Tanzimat aydınlarından olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi de savunmuştur. [70]Fakat Afgani, İttihad-ı İslam'ın önüne milli hareketleri koymuş ve "İslam ülkeleri, önce tek tek milli kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra, İslam birliği sağlanabilecektir" diyerek İslamcılık hareketine milli bir kimlik de kazandırmıştır. [71]

Padişah bir yandan tarikat şeyhlerinin dini ideolojiyi yaymasını sağlamış, bir yandan da Gazali gibi Sünni Müslüman akidesini temsil eden kelamcıların eserlerini tercüme ettirmiştir. Hac islerine ve hacılara özel ilgi gösterilmiş, hac mevsiminden İslam birliği ve Osmanlı hilafeti için fayda sağlama yolları hakkında düşünülmüştür. Bunların dışında Hicaz demir yolu projesi fiiliyata konulması ve Arap vilayetleri birinci sınıf vilayetler haline getirilmesi de İslam birliği adına yapılan faaliyetlerdendir. [72]

Meşrutiyetten hemen sonra Mısır ve Suriye basta olmak üzere Arap İslam dünyasında, Hıristiyan Arapların da rol oynadığı Arap milliyetçiliği davası güden ve Osmanlı hilafetine karşı olan bir grup ortaya çıkmış ve Arapları bölen bu grup

---

[70] Aliye Yılmaz, " ***Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı***" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 51

[71] Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 51

[72] Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 52

İslamcılık fikrinin gerçekleşmesi imkansız bir hale getirmiştir. Bütün bunlar yetmezmiş gibi Arnavut isyanının çıkması ve bu isyanda Arnavut Müslümanların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri, ardından Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlının karşısında yer alması da eklenince bu hareket de beklenilen sonucu vermemiştir. [73]

1. 4 Ahmed Midhat Efendi'nin Eserleri

Hayali kitap okuyan bir toplum oluşturmak olan Ahmed Midhat Efendi bir hikayeci, bir romancı, bir tiyatrocu olmakla beraber güncel olan her konuyla ilgilenmiş, dönemin fikri gelişme ve değişmelerini yakından incelemiş, bu konuda yapılması gerekenleri pek çok yazısında ve eserinde gündeme getirmiş, okuyucuları bilgilendirmiştir. [74]Bunun neticesi olarak da telif ve tercüme olmak üzere tiyatro, roman, çeviri, hikâye, ders kitapları, ansiklopedik tarih ve coğrafya külliyatı, felsefe alanlarında eserler vermiş; gazetecilik ve öğretmenlik yapmıştır. Ahmed Midhat, çocukluğundan beri çocuklar için yazılmış kitaplardan başlayarak en yüksek felsefe konularına varıncaya kadar eline geçen her türlü kitabı okumuş ve bitip tükenmek bilmeyen bir hırsla da yazmaya devam etmiştir.

Ahmed Midhat bir milletin eğitimsiz kalmasının asla mümkün olamayacağını ve kültürel yozlaşmanın önüne geçmek için dilin sade ve anlaşılır olması gerektiğini savunmuş ve herkesin anlayabileceği bir dilin kullanılmasını istemiştir. Ona göre ana dilinden kopan bir millet tarih sahnesinden silinmekten kurtulamaz. 68 yıllık ömründe, makale, eleştiri, çeviri, gezi, anı, hikâye, piyes, seyahatname, roman, tarih, felsefe, dil, din, coğrafya, astronomi, fizik, matematik, müzik, ekonomi, askerlik vb. pek çok alanda sayısı 200'ü aşkın eser yazmıştır. Ancak Onun edebi şeyler yazmak gibi bir kaygısı hiçbir zaman olmamıştır.

Ahmed Midhat'ın amacı halka hitap etmek, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmak olduğu için dilde sadeliği savunmuş dolayısıyla eserlerini halkın çoğunluğuna hitap edecek şekilde sade bir dille kaleme almış, halkın seviyesine inebilmiştir. Bilimsel çalışmalar ana dil ile yapılmazsa bilim ve kültürün geniş halk kitlelerine ulaşması ve öğrenilmesi de imkânsız olacağını da vurgulamıştır.

Ahmed Midhat, eserlerinde Doğu-Batı sentezini yapmaya çalışmış, bunun içinde devamlı olarak Doğu ve Batı medeniyetini karşılaştırmıştır. Ona göre, Doğu medeniyeti kişisel ve sosyal ahlak üzerine yoğunlaştığı için son yıllarda teknoloji alanında ilerlemeyi, yükselmeyi ve üretmeyi ihmal etmiştir. Batı medeniyeti ise, bilimsel ve teknolojik açıdan ilerlemesine rağmen, ahlaki yönden çöküntüye

[73] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 52
[74] Nasuh Günay, ***"Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı"*** Dinler Tarihi Araştırmaları-II, Dinler Tarihi Yayınları/2, Ankara, 2000

uğramıştır. Ahmed Midhat oluşturulmak istenen ideal medeniyetin Doğu'nun manevi yapısı, Batı'nın ise maddi imkanlarının birleştirilmesiyle mümkün olacağını belirtmiştir. Ona göre bir tarafı kabul edip diğerini reddetmek aşırılıktan başka bir şey değildir. Her iki medeniyetinde doğruları vardır ve en iyisine ulaşmak için ikisinin de doğrularından faydalanmak gerekir. Ahmed Midhat, Batı medeniyetinin sadece dış görünüşüne özenen zihniyetlere karşı, bu medeniyetin esaslarını kavrayan ve millî benliği koruyabilecek gerçek aydınlanmayı savunur. Ahmed Midhat Batılılaşmaktan çok modernleşmeyi savunan bir düşünürdür.

1. 4. 1 Romanları

Ahmet Mithat Efendi, devrinde popüler olan birçok edebi akımın etkisinde kalan bir yazardır. Kaleme aldığı ilk eserlerini romantizmin, daha sonraki eserlerinde ise realizmin ve natüralizmin etkisinde kalarak yazmıştır. Eserleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise hayatının son dönemlerinde bile romantizmin etkisinden sıyrılamadığı görülür. Eserlerinin birçoğu kronolojik olarak Tanzimat'ın ikinci döneminde yazılmış olmasına rağmen sanat anlayışı bakımından birinci döneme daha uygundur.

Allah'ın yeryüzündeki gölgesi kabul edilen Sultan'ın kaybettiği otoritesiyle kültürel, siyasî, sosyal alanda birçok değer de kaybolur. Ahmed Midhat Efendi, bu kültürel kaybın peşinde, yıkımın zararını en aza indirmek için harekete geçen, devrin en çalışkan ve üretken isimlerinden biri olarak parlar. İslamî geleneğin muhafaza edildiği bir modern Osmanlı toplumu idealiyle eserlerini kaleme alır. Bu nedenle eserlerinde edebî kaygı taşımak yerine, bilinçli, Batılı ancak taklitçi olmayan bir toplum inşasına hizmet etmeyi kendine görev edinir. [75]

Roman, Osmanlı'ya Tanzimat'la birlikte girmiştir. Ahmed Midhat Efendi, okuyucu kitlenin yabancı olduğu roman türünü kabul ettirebilmek için, bir yandan onların alışık olduğu dili, yöntemi, temaları kullanırken, bir yandan da eski hikayelerde bulunmayan toplumsal sorunları, Tanzimat'la başlayan yeni yasayış biçimlerini benimsetme çalışmaları gibi yeni konularla modern romanın kurucusu olmuştur. Ahmed Midhat, romanlarını 1874- 1910 tarihleri arasında kaleme almıştır.

Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarında olay örgüsü, sadece bir kahramanın hikayesi üzerine kurulmaz. Birden çok kahramanın hikayesi, birbirinin içine geçecek şekilde düzenlenir. Birden çok metin halkası, çekirdek bir öykü veya olay etrafında kurgulanır. Bazı eserlerinde olağanüstü tiplere de rastlanır. Ahmed Midhat'ın romanları dar bir coğrafyada da geçmemiş Osmanlı coğrafyasının tamamını romanlarında mekan olarak kullanmıştır. Bu coğrafya

---

[75] Nuran Kekeç, "***Ahmed Midhat Efendi'de Mizahın Toplumsal Cinsiyeti***", Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 37

Avrupa içlerine hatta Amerika'ya kadar da uzanmaktadır. Kendisi, karakterlerini bazen alaturka yerlerde gezdirirken bazen de alafranga yerlere götürdüğünden bahsetmektedir. [76]

Sık sık okuyucuya "Ey kari!", "Ey karie!" diye seslenir. Okuyuculara anlatılan mesele hakkında bilgi ve görüşlerini söyler veya onların fikirlerini sorar. Bu tarz anlatım, meddahların başvurduğu bir anlatım tekniğidir. Ahmed Midhat Efendi de meddahlar gibi okuyucunun dikkatini anlatılan konu üzerinde toplayabilmek için onlarla diyalog kurma yolunu seçer. Ahmed Midhat Efendi, hikaye ve romanlarının kimi bölümlerinde zaman zaman kendine de seslenir. [77]

Ahmed Midhat Efendi Önemli İlkleri:

- Esaret adlı eserinde kölelik konusu ilk defa ele alınmıştır.
- Tanzimat kuşağı içerisinde "materyalizm" konusunu detaylıca ele alan ilk yazardır. Dağarcık adlı dergide çıkan yazılarında bu konuyu da işlemiştir.
- Esrar-ı Cinayat adlı eseri Türk edebiyatındaki ilk polisiye roman örneğidir.
- Bahtiyarlık(1885) Türk romanında köye yönelişin ilk izlerini içinde taşıyan romandır.
- Hasan Mellah, Hüseyin Fellah adlı eserleri Tanzimat dönemindeki ilk macera romanlarıdır. [78]
- Fatma Aliye Hanım ile birlikte yazmış olduğu Hayal ve Hakikat kadın ile erkeğin birlikte yazdığı yani ilk çift dilli ilk eserdir. [79]

Yazmış olduğu romanları kronolojik olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kıssadan Hisse, (1870), 110 sayfa
2. Sui Zan – Esâret, (1870), 104 sayfa
3. Gençlik ; Teehhül, (1870), 89 sayfa
4. Felsefe-i Zenan, (1870), 93 sayfa

---

[76] Durali Yılmaz, " ***Türk Romanının Doğuşu ve Ahmed Midhat Efendi***" Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, s. 121
[77] http://www. turkedebiyati. org/Ahmed_ Midhat_efendi. html
[78] http://www. turkedebiyati. org/Ahmed_ Midhat_efendi. html
[79] Dayanç, "***Bir Yenileşme Dönemi. . "***, s. 87

5. Firkat, (1870), 162 sayfa

6. Gönül – Mihnetkeşan, (1870), 96 sayfa

7. Yeniçeriler (1871), (Letâif – i Rivayât 6) 100 sayfa

8. Eyvah, İst. 1288, (Letâif – i Rivayât 7) 101 sayfa

9. Ölüm Allah ‘ın Emri, (1873), (Letâif – i Rivayât 8) 106 sayfa

10. Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar, 2 ciltlik eser toplam904 sayfa

11. Dünya ‘ya İkinci Geliş - Yahut İstanbul ‘ da Neler Olmuş, 1874, 126 sayfa

12. Zeyl –i Hasan Mellah, (1874)

13. Hüseyin Fellah, (1875), 367 sayfa

14. Yeryüzünde Bir Melek, (1875)3 ciltlik eser toplam 846 sayfa

15. Karı Koca Masalı, (1875), 61 sayfa

16. Felatun Bey ‘le Rakım Efendi, (1875), 200 sayfa

17. Muhâberât ve Muhâverât (Muallim Naci ile beraber), 208 sayfa

18. Bir Gerçek Hikaye : Fitnekar, (1876), (Letâif – i Rivayât 9)

19. Süleyman Musli, (1877), 227 sayfa

20. Kafkas, (1877), 240 sayfa

21. Çengi, İst. (1877), 160 sayfa

22. Bekarlık Sultanlık mı Dedin ? (1877)

23. Beliyat – ı Mudhike, (1881), 43 sayfa

24. Karnaval, (1881), 368 sayfa

25. Henüz Onyedi Yaşında, 324 sayfa

26. Acâyib – i Ālem (1882), 289 sayfa

27. Dürdane Hanım, (1882), 125 sayfa

28. Vah, (1882), 173 sayfa

29. Volter 20 Yaşında – Yahut İlk Muaşaka, (1884), 64 sayfa

30. Esrâr-ı Cinayet, (1884), 235 sayfa

31. Cellat, İst. 1301 (1884), 192 sayfa

32. Hayret, (1885), 507 sayfa

33. Bahtiyarlık, (1885), (Letâif – i Rivayât 11)

34. Cinli Han, (1885) (Letâif – i Rivayât 12), 160 sayfa

35. Obur, (1885) (Letâif – i Rivayât 13), 106 sayfa

36. Bir Tövbekâr, (1885), (Letâif – i Rivayât 14) 82 sayfa

37. Çingene, (1885), Kırkanbar Mat. (Letâif – i Rivayât 15) 208 sayfa

38. Çifte İntikam, (1885), (Letâif – i Rivayât 16) 80 sayfa

39. Para, (1885), (Letâif – i Rivayât 17) 152 sayfa

40. Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar, (1887), 103 sayfa

41. Arnavutlar ve Solyatlar, (1888) 221 sayfa

42. Demir Bey – yahut İnkişâf – ı Esrâr, (1888), 293 sayfa

43. Fenni Bir Roman, Amerika Doktorları, (1888), 87 sayfa

44. Haydut Montari, (1888), 892 sayfa

45. Gürcü Kızı Yahut İntikam, (1889), 198 sayfa

46. Rikalda – yahut Amerika Vahşet Ālemi, (1890), 256 sayfa

47. Diplomalı Kız, (1890) (Letâif – i Rivayât 19), 228 sayfa

48. Dolaptan Temaşa, (Letâif – i Rivayât 20), 135 sayfa

49. Müşâhedât, (1891), 319 sayfa

50. Hayâl ve Hakikât, (1892), 83 sayfa

51. Ahmed Metin ve Şirzat – yahut Roman İçinde Roman –, (1892), 727 sayfa

52. İki Hud ‘akar, (1894), (Letâif – i Rivayât 21) 93 sayfa

53. Emanetçi Sıdkı, (1894) (Letâif – i Rivayât 22) 107 sayfa

54. Can Kurtaranlar, (1894), 80 sayfa

55. Ana – Kız, (1894), (Letâif – i Rivayât 22) 101 sayfa

56. Taaffüf, (1896), 227 sayfa

57. Gönüllü, İst. 1313, 200 sayfa

58. Altın Aşıkları, (1910), 91 sayfa

59. Mesâil – i Muğlaka, (1910), 350 sayfa

60. Jön Türk, (1910), 128 sayfa

1. 4. 2 Felsefi Eserleri

1. Schopenhaur ‘ın Hikmet- i Cedidesi, (1887) 155 sayfa

2. Volter (1887), (Musâhâbat – ı Leyliye VIII) 64 sayfa

3. Beşir Fuat, (1887)

4. Paris ‘te Otuzbin Budi, (1890), 238 sayfa

5. Ben Neyim, (1891), 124 sayfa

6. Emil Zola ‘yı Niçin Okumuyorum ?, Malumat Mecmuası Cilt I

1.4.3 Tiyatroları

1. Eyvah, (1870)

2. Açıkbaş, (1874), 4 perde, 125 sayfa. (Eserde sahte bir hocanın halkı nasıl aldattığı anlatılır)

3. Ahz-ı Sar – yahut Amerika ‘nın Eski Medeniyeti – (1874), dram 4 perde, 222 sayfa

4. Hükm-i Dil, (1874),

5. Zuhur-ı Osmaniyan (1877)

6. Fürs – i Kadimde Bir Facia – yahut Siyavuş – (1884), dram 4 perde, 44 sayfa

7. Çengi (1884), komedi 3 perde, 33 sayfa(Bu eserde, batıl itikatlara hücum edilir ve batıla inananların nasıl komik durumlara düştüğüanlatılır)

8. Çerkes Özdenler, (1884), 3 perde, 48 sayfa

1. 4. 4. İktisat, Pedagoji, Eğitim Konulu Eserleri

1. Ekonomi Politik, (1874), 191 sayfa

2. Üss – i İnkılap, (1877), 2 ciltlik eser toplam 419 sayfa.

3. Menfa, (1876), 128 sayfa

4. Sihr-i Siraci (Camdan Kandilin Sihri), (1886), 20 sayfa

5. Sevda-ı Sa ‘y ü Amel, (1879), 133 sayfa

6. Nevm ve Halât – ı Nevm, (1881). 205 sayfa

7. Vakit Geçirmek, (1887), 29 sayfa

8. Ömür Uzunluğu, (1887) 31 sayfa

9. Teehhül, (1887) 31 sayfa

10. Tasarrufât – ı Kimyeviye, (1887) 32 sayfa

11. İtiyât, (1887) 32 sayfa

12. Kadınlarda Hıfz – ı Cemal, (1887), 32 sayfa

13. Tedkik –i Müskirât, (1887) 32 sayfa

14. İtirazât, (1887) 32 sayfa

15. Berekât – ı Tenasüliye, (1887) 31 sayfa

16. Babalar ve Oğullar, (1888), 31 sayfa

17. Kadınlarda Tezyid – i Cemal, (1888) 31 sayfa

18. Terakki, (1889) 32 sayfa

19. İstidâd – ı Etfâl, (1889) 30 sayfa

20. Tegaddi, (1889) 30 sayfa

21. Ahbâr – ı Asara Tamim – i Enzâr (1890) Tercüman – ı Hakikât 176 sayfa

22. Avrupa Adâb – ı Muaşereti yahut Alafranga, (1894), 636 sayfa

23. Hace-i Evvel, (1870), 426 sayfa

24. Hulasa – i Hümâyunnâme, (1870), 400 sayfa

25. Ana Babanın Evlad Üzerindeki Hukuk ve Vezâifi, (1899), 155 sayfa

26. Harekât, (1899), 31 sayfa

27. Bir Mektup, (1899), 30 sayfa

28. İki Mektup, (1899) 30 sayfa

29. Terâkkiyât – ı Hazıra ve Mesâkin, (1899), 38 sayfa

30. Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrire-yi Osmaniye 'nin Neş'eti, (1893), 200 sayfa

1. 4. 5 Gazete ve Dergileri

Rusçuk'tan itibaren Ahmed Midhat'ın hayatında gazete ve gazetecilik faaliyetleri her zaman birinci derecede öneme sahip olmuş ve bu ilgisi sayesinde Şinasi'den sonra, yetiştirdikleri ve elinden tuttukları ile bu dönemde-bu alanda çığır açan ikinci insan olarak anılmıştır. Bazısı kısa ömürlü olsa da birçok gazete ve dergi çıkartmıştır. [80]

a. Dağarcık: (Kasım/1872) Ahmed Midhat Efendi, bu dergide kaleme aldığı yazısında fani olan her insanın sonunun toprak olacağını belirterek, duvardaki sıva harcının içinde de bir miktar toprak bulunduğunu, onun da daha önce yaşamış herhangi bir insanın vücudundan bir parça olabileceğini ifade etmiştir. '' Duvardan Bir Sada'' başlıklı bir yazıda bir duvar felsefi ve fantastik bir tarzda konuşturulmaktadır. Bu yazısı yüzünden tepki görmüştür hatta sürgüne gönderilmesinde de etkisi olduğu söylenmektedir.

[80]Muharrem Dayanç, "***Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmed MİDHAT Efendi"***Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt/Sayı: XLVII, s. 84

b. Devir: (Ağustos/1872)Bu gazete Günlük ve siyasi bir gazete olup daha ilk sayısında kapatılmıştır.

c. Bedir :(Eylül/1872) Günlük ve siyasi bir gazete olup, on üç nüsha yayınlandıktan sonra devlet tarafından kapatılmıştır.

d. Kırkanbar : (1873) Ahmed Midhat Efendinin yayınladığı bu gazete, otuz dört nüsha yayınlanabilmiştir.

e. İttihad: (1876) Günlük ve siyasi bir gazete olup 246 nüshadır.

f. Osmanlı: (1878) İlk başta cumartesi ve salı günleri, sonraları Pazar hariç her gün yayınlanan bir akşam gazetesidir. Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yayınlanmıştır.

g. Tercüman-ı Hakikat: Bu gazete on bir bin küsur nüsha yayınlanmış en önemli gazetesidir. Hüseyin Rahmi, Ahmed Rasim, Muallim Naci gazetenin yazarları arasındadır. Bu gazetede daha dikkatli davranmış ve siyasete pek az yer verilmiş, sütunlarını edebi yazı, roman ve diğer bilgilere ayırmıştır.

1. 4. 6 Dini Eserleri

1. *Müdafaa,* (1883, 3 ciltlik bir eser, toplam 690 sayfa). : İslamiyet'i müdafaa eden bir eserdir.)

2. Müdafaya Mukâbele ve Mukâbeleye Müdafaa, C. II, 508 sayfa

3. Paris 'te Bir Türk, (1876), 256 sayfa(Bir gencin Paris 'e yaptığı seyahat ve İslam hakkında Hıristiyanların sorduğu bir takım sorulara verdiği cevaplar anlatılmaktadır)

4. İlhâmât ve Tağlilât

5. Hallü'l – Ukâd, (196 sayfa): Bazı dini ve sosyal problemleri Ahmed Midhat Efendi kendi mantığınca çözümlemektedir.

6. Beşar–i Sıdk–ı Muhammediye, (2 ciltlik eser, toplam 682 sayfa) : Hz. Muhammed (sav) ' in Peygamberliğinin İncil 'de daha önce müjdelenmesi hakkında bilgi verir.

7. Nizamı Ulûm ü Din, 4 ciltlik eser, 1968 sayfa (Bu eser J. V. Draper'in '' Les Conflicts de la Science et la Religion '' adlı eserin hem tercümesi, hem de tenkidi mahiyetindedir.)

8. Hikmet – i Peder

9. İstibşar, (138 sayfa):Amerika'da İslâm Dinini yaymak amacıyla yazılmış bir eserdir

10. Peder Olmak Sanatı, 221 sayfa (Babanın evladını yetiştirmek için yapması gerekenlerin anlatıldığı bir eserdir)

11. Said Beyefendi Hazretlerine Cevap, 2 ciltlik eser, toplam 246 sayfa

Ahmed Midhat Efendi'nin Musa Kazım Efendi ile ortaklaşa yazdığı bir tefsir ve Kur'an-ı Kerim'in Felsefesi adında yedi veya on cilt tutan çalışmalarından bahsedilmişse de bu çalışmanın son durumu hakkında bilgi edinilememiştir.

1. 5 Ahmed Midhat Efendi'nin İlmi Kişiliği

Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid ve V. Mehmed (Reşad) devirlerinde yaşamış olan Ahmed Midhat Efendi makale, eleştiri, çeviri, gezi, anı, hikâye, piyes, seyahatname, roman gibi edebiyat türlerinde ve tarih, felsefe, dil, din, coğrafya, astronomi, fizik, matematik, müzik, ekonomi, askerlik gibi birçok alanda yazı yazmış çok yönlü bir yazardır. Genel olarak Tanzimat yazarları Osmanlı toplum yapısında yüksek bürokrat sınıfa mensup ailelerde yetişmiş, gelişmiş ve genellikle aynı sınıf içinde kalmışlardır. Ahmed Midhat Efendi ise orta halli bir esnaf olan ve bez ticaretiyle uğraşan Hacı Süleyman Ağa'nın oğlu olarak dünyaya gelmesine rağmen aynı sınıf içinde kalmamış, kendini birçok alanda geliştirmiştir. Hatta şöyle ki"Hâce-i evvel" olarak anılan Ahmed Midhat ismi, son dönem Osmanlı aydın çevresinden ciddi bir kopuşu temsil eder. Zira Ahmed Midhat Efendi, Tanzimat Dönemi'nden "Bu devlet nasıl kurtulur?" sorusunu aşabilmiş bir fikir babası olarak dikkat çekmektedir. [81]

Ahmed Midhat, Şinasi'den sonra Batı ruhuyla yoğrulmuş Tanzimat döneminin en popüler yazarlarından biri olmuştur. O bir hikayeci, romancı, tiyatrocu olmakla birlikte güncel ve yeni olan her konuyla ilgilenmiş, dönemin fikri gelişme ve değişmelerini yakından incelemiş, bu konuda yapılması gerekenleri eserinde dile getirmiş, halkı bilgilendirmiştir. Şinasi tarafından öne sürülen, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın da desteklediği sade Türkçeciliği savunan aynı zamanda sade diliyle de dikkat çeken Ahmed Midhat'ın eserlerinin sayısı iki yüzü bulmuştur. Halka yakınlığı ve onları aydınlatmaya çalışması nedeniyle "hace-i evvel" (ilk öğretmen) olarak kabul edilen yazarımız akla gelebilecek her türlü konularda halka bilgi vermeyi amaçlamıştır.

---

[81] İzzet Şeref, "***Tanzimat Döneminde Bir Aydın Olarak Ahmed Midhat Efendi ve Düşünce***" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 31, s. 283

Dilin sadeleştirilmesi hususunda halkın anlayamadığı edebi bir dil kullanmakla beraber hayalperest ve Batıyı olduğu gibi taklit eden bir zihniyete sahip Servet-i Fünûn topluluğu ile eski edebiyattan yana olanlar Midhat Efendi'nin karşısında yer almıştır. Ahmed Midhat Efendi ise bazı Tanzimatçı aydınların batı hayranlığı ve taklitçiliğine şiddetle karşı çıkmış, dengeli bir Doğu-Batı sentezini savunmuş, dönemin siyasal şartlarına ve toplumun sosyal ihtiyaçlarına göre bir tutum izlemiştir.

Devrin padişahı II. Abdülhamid ile yakın ilişki içinde olan Ahmed Midhat Efendi, halkın çok büyük bir kesiminin okuma yazma bilmemesini kendine dert edinmiş ve bir milletin lisansız kalmasının asla mümkün olamayacağını, aynı zamanda kültürel yozlaşmanın önüne geçmek için eğitim öğretim faaliyetlerinin artması gerektiğini savunmuştur. [82] Osmanlı kütüphanesinin daha aktif bir yapıya sahip olabilmesi ve olgunlaşması için de toplumun çok dikkatli bir şekilde okuması gerektiğini söylemektedir. Konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesi konusunda çalışmalarda bulunmasının amacı halkın eğitim seviyesini arttırmak içindir.

Eğitim ve öğretimden uzak, yoksulluk içinde geçen çocukluk hayatında aktarda geçirdiği çıraklık dönemi Ahmed Midhat'ın hayatının en zor zamanlarından biri olmuştur. Okuma yazma öğrenmesinden sonra kişiliğinin oluşmaya başlamasını memur oluşu takip eder. [83] Memurluk hayatı ile eğitim öğretimine devam etmesi, batı edebiyatına dair eserler okuması, yabancı dil öğrenmesi daha sonra da basın yayın hayatına atılmasıyla kişiliğinin en sağlam tuğlalarını yerleştirmiştir. İslam ahlakına saygılı, ahlaki meziyetlere de önem veren Ahmed Midhat, toplumun hep bilimsel hem ahlaki olarak gelişmesi için büyük çaba sarf etmiştir. [84] Her ne kadar yazmış olduğu yazılar sebebiyle dinsizlikle suçlansa da o bunu asla kabul etmemiştir.

1. 6 Ahmed Midhat Efendi'nin Bazı Görüşleri

Ahmed Midhat Efendi birçok alanda eser veren bir edebiyatçı aynı zamanda çok yönlü de bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda size Ahmed Midhat Efendi'nin bir takım görüşleri hakkında bilgi vereceğiz.

1. 6. 1 Doğu-Batı Sentezi

Renkli ve değişken bir fikir dünyasına sahip olan Ahmed Midhat, Batılı anlamda felsefi düşünme yapısını ilk kavrayan, Batının bilimsel ve felsefi sorunları üzerine kafa yoran bir düşünür olma özelliği taşımaktadır. O, Batıyı önce kendi

---

[82] Hasan Karaca, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Felsefe Anlayışı***" Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, Kayseri, s. 16

[83] Yiğit, ***a. g. t***, s. 20

[84] Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 57

zihninde eritip onu adeta ihtida ettirdikten sonra okuyucularına Müslümanlaşmış bir görüntüyle göstermenin formülünü bulmuştur. [85]

Ahmed Midhat Efendi'nin eserlerinde ele aldığı konular sınıflandırılsa bile bunların merkezinde Batılılaşma fikrinin olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre, Osmanlı toplumunun Gerileme dönemiyle başlayan sıkıntılarının kaynağında bu kavram yatmaktadır. Osmanlı bu dönemde, Avrupa'nın bilim ve felsefedeki üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmış ve bir takım arayışlar içerisine girmiştir. Bu arayışlar esnasında Avrupa'dan transfer edilen bazı düşünce ve akımlar, toplum üzerinde ahlaki açından farklılıklara sebep olmuştur.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, Osmanlı bilim ve fen açısından eksik olduğu için teknik ve maddi yönden, bilim ve fende önde olan Avrupa ise ahlaki ve manevi yönden yenilenmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu bakımdan Ahmed Midhat eserlerinde olması gereken ideal insan profilini çizerken, bilimsel gelişmeleri takip ve bunları hayatına tatbik etmekle birlikte geleneksel ahlakı ve manevi yaşamını muhafaza eden insan tipini tarif etmiştir. Bu tip aynı zamanda Tanzimat romanında ki ideal insan tiplemesiyle de örtüşmektedir. Tanzimat dönemindeki bu karakterler İslami ilimleri iyi bilen, eğitimli, geleneklerine bağlı, Batı'yı körü körüne taklit etmeyen ve bütün bunları kendinde dengeli bir biçimde harmanlayabilmiş bir tipolojiyi temsil eder. Ona göre ne tek başına bilim ve fen insanı ilerletme yönünde yeterlidir ne de tek başına ahlak.

Ahmed Midhat Efendi, romanlarında çoğu kez Doğu kültürüne, ahlak ve geleneklerine sahip olmakla birlikte Batı ilimlerine de sahip kahramanlarla, örf ve adetlerimizi önemsemeyip, Batı'nın sadece yaşama tarzını benimsemiş, bilimini özümseyemeyen kahramanlar arasında yaşananları konu edinmiştir. Ahmed Midhat Efendi, Doğu'nun manevi ve ahlaki yaşantısına sahip çıkarak, Batı'nın da çalışma disiplinine ve ilerlemesini alarak doğu-batı sentezi fikrini savunmaktadır. Bununla birlikte, Ahmed Midhat Osmanlı'nın da asıl ihtiyacı olan bu sentezin kılık-kıyafet, dini inançlar ve ahlak alanında değil, tahsil ve bilgi alanlarında olması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.

Ahmed Midhat Efendi, toplumun yaşamış olduğu sıkıntılardan kurtuluş çaresini rejim değişikliğinde görmemiş, kurtuluşun ancak eğitim-öğretim ile toplumun bilgi seviyesinin yükseltilmesi sonucu gerçekleşeceğini savunmuştur. Tanzimat yazar ve düşünürlerinden bu konuda önemli ölçüde ayrılan Ahmed Midhat, eserlerinde toplumu bilgilendirmeyi asıl hedef haline getirmiştir. Ona göre Doğunun da Batının da iyi yönleri alınmadan önce tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Batıdan

---

[85] Cem Doğan, ***"Doğu ile Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine***", EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 17 Sayı: 56, 2013, s. 195

alınanların milli bir karaktere büründürülmesinden sonra içselleştirilmesi gerektiğini de belirtir. [86]

1. 6. 2 İdeal İnsan Anlayışı

Ahmed Midhat Efendi'nin yaşadığı dönem Tanzimat'ın etkilerinin yoğun bir şekilde hissedildiği, birçok alanda batılılaşma yolunda önemli adımların atıldığı bir dönemdir. Her alanda Batı'nın ileri olduğu düşüncesinin, Batı'yı övme geleneğinin hakim olduğu ve yerli olanın küçümsendiği bir zamanda Ahmed Midhat eserlerinde batılllara karşı her alanda başarılı, dürüst, ahlaklı, becerikli kahramanlar çıkartarak gençlerin batı karşısında özgüven kazanmasını hedeflemiştir. Bu doğrultuda Ahmed Midhat Efendi'nin oluşturduğu ideal Türk tiplemeleri, Batı ilim ve kültürünün her türlüsünü öğrenmekle birlikte kendi değerlerine de sımsıkı bağlı olan insanlardır.

Midhat Efendi'nin kahramanlarında belirgin şekilde ön plana çıkardığı ahlaki değerler; namuslu, alçakgönüllü, çalışkan, azimli, üretken, olgun, vefalı, sadık, dürüst, yardımsever, mutedil, uyanık, kendine güvenen, cesur, becerikli, başarılı, kanaatkâr, nazik, adil, sabırlı, sadık, sağlıklı, geleneklerine ve ahlaki değerlere bağlı, yalan söylemeyen, mert olmalarıdır. [87]

1. 6. 3 Ahlak Anlayışı

Ahmed Midhat'a göre Doğu ve Batı medeniyetlerini kıyaslamada en önemli olgu ahlaktır ve Doğu medeniyeti ahlaki açıdan Batı medeniyetinden üstündür. Batı'nın teknolojisi ve bilimi alınabilir ancak ahlakının alınması Türk toplumunda büyük yaraların açılmasına sebep olacaktır. Ahmed Midhat medeniyeti korunması gereken bir olgu olarak görür, bu noktada esas teşkil eden şeyin ahlakın korunması ve aktarılması olduğunu söyler

Ahmed Midhat her ne kadar Avrupa'nın ahlakının alınmaması gerektiğini ve bunun bir tehdit olduğunu düşünse de geleneksel dindar ahlak modelini de benimsemez. Bazı romanlarındaki karakterlerin İslam'da kötü alışkanlıklar olarak nitelendirilen zina yapmak, içki içmek gibi davranışlarının yanında zaman zaman namaz kıldıkları, camiye gittikleri, oruç tuttukları da görülür. Dine karşı tavrı net olmayan bu karakterlerin yalan söylememek, kimsenin hakkını yememek, gösterişten uzak durmak, kimseyi incitmemek gibi, evrensel değerler konusunda ise tavrı nettir ve bunlara sonuna kadar riayet ederler.

Ahmed Midhat romanlarında ulaşılamaz insan tipinden ziyade, zaman zaman günaha girebilen daha gerçekçi kahramanlar yaratma peşine düşmüş ve Onun

---

[86]Kaya, ***a. g. e***, s. 236
[87]Kaya, ***a. g. e***. , s. 238

önerdiği ideal ahlak, merkezinde din unsurunu taşımakla beraber tamamen dini kuralların tayin ettiği bir model olmamıştır. Romanlarındaki ideal tipler dinin insanlara kazandırdığı güzel vasıflara sahiptir ancak dini fıkıh kitaplarına uygun yaşamazlar.

Ahmed Midhat'a göre mükemmel olan sadece Allah'tır ve insan mükemmel olmadığı için ideal ahlak, imkânsız ahlak olmamalıdır. İnsandaki vasıflar bir yere kadardır ve o yeri geçtikten sonra o vasıfta kalmaz insanda. Örneğin bir insan iffetli olur, beş on bin lirayı çalmaz. Fakat bu miktar beş on kat arttığında o adamın iffetinin de derecesini geçeceğinden artık o kişide iffet kalmaz ve hırsız olur. [88]

Ahmed Midhat Efendi'ye göre ahlakın kaynağı sadece din değildir ve onunla birlikte kanun ve adalet de vardır. Ona göre bunlar birbirlerini tamamlarlar ve ideal ahlakın oluşmasının temel unsurlarıdır. Örnek vermek gerekirse Felatun Bey ve Rakım Efendi romanlarındaki karakterler dindar oldukları için değil (Rakım Efendi gayr-ı meşru ilişkiler yaşayan bir kahramandır) adaletli oldukları için ahlaklı sayılmışlardır.

1. 6. 4 Toplum Hakkında Görüşleri

Ahmed Midhat insan ve toplum tahlilleri yapmış, farklı karakterler üzerinden bu tahlillerini yansıtmış ve son dönem Osmanlı aydınlarının çoğunluğunun yaptığı gibi toplum konusu üzerine yoğunlaşmıştır. Sanayi devrimi ile üretim şekillerinin değişmesi, şehre göçlerin artması, Avrupa'da milliyetçilik akımlarının çıkması ve yeni ortaya çıkan kavramlar (meşrutiyet, adem-i merkeziyetçilik vb.) toplum yapısında değişikliklere yol açmaya başlamıştır. O da birçok muhafazakâr düşünürler gibi toplumun temeli taşı olarak aileyi ele alır.

Toplumun ilerlemeye açık olması ve benliğini kaybetmemesi ancak aile temelinde mümkün olur görüşünde olan bulunan Ahmed Midhat bu konuda Osmanlıdan daha önce Batılılaşma hareketlerine başlayan ve Batının maneviyatını da taklit eden Ruslar ile Osmanlı toplumunu karşılaştırır.

Ahmed Midhat'ın tanıştığı Rus müsteşriki Madam Gülnar, Rus toplumunun ve aile yapısının içinde bulunduğu hali özetlerken Avrupalıların bilhassa maceraperest Parisli kadın ve erkeklerin büyük Rus şehirlerine geldiklerini, elit sınıflara mensup ailelere nüfuz ederek kumara, daha sonra âşıkane ilişkilere teşebbüs ettiklerini, çok defa da bu teşebbüslerinde başarılı olduklarını, böylece Rus ailesini ahlaki geleneklerinden uzaklaştırdıklarını, bunun da Rus toplumunda ahlaki yozlaşmaya yol açtığını söyler. [89] Ahmed Midhat, bu ahlaki dejenerasyon Osmanlı

---

[88] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 59
[89]Camız, ***a. g. t***, s. 39

toplumunda henüz meydana gelmediğini söyler. Dejenerasyonun ailede ve ailenin temeli olan karı-koca ilişkilerinde başladığını düşünen Ahmed Midhat bu ilişkilerin Batı toplumundan geldiği düşünmektedir.

Artık erkekler toplum ve aile içindeki koruyucu, kollayıcı rollerini kaybetmeye başlamış ve bu da aileden başlayarak toplumu en üste kadar etki etmeye başlamıştır. Baba ve annenin gelenekten kopmaya başladığı bir ailede yetişecek nesillerin geleneği muhafaza etmesi ve aynı zamanda bilim ve teknolojide ilerlemeyi sağlaması mümkün değildir. Aile bağlarından uzaklaşmış ve ilk eğitimini ailede almamış bireylerin bir araya gelmesi toplum olmayacaktır ve bu yüzden aile oldukça önemlidir. Ahmed Midhat bu yüzün ailenin özenle korunması gerektiğini söylemekte ve sürekli olarak eserlerinde ailedeki dejenerasyonun olumsuz etkilerini anlatarak Osmanlı toplumunun bu yozlaşmadan haberdar olmasını ve ailelerin korunmasına çalışmaktadır. [90]

Ahmed Midhat, Paris'de yaptığı gözlemlerde doğumların üçte birini gayrı meşru çocukların oluşturduğunu öğrenince dehşete düşer ve Batı medeniyetinin çöküşünün ailede başladığını vurgular. Osmanlı'da böyle şeylerin olmamasını, çocukların sokaklara, binalara terk edilmemesini sevinç vesilesi olarak kabul eder.

Ahmed Midhat Aydınlanma ve onun getirdikleri toplumda yeni buhranlara yol açmış, toplumsal düzende sebep olduğu olumsuzlukların yanında insanın da artık eski ve değerli konumunun kaybolmasından yakınmıştır. Bireye mana katan ailenin, ona toplumsal düzende sahip olduğu yeri söyleyen geleneğin ve devletin yozlaştırılması fuhuş, gasp, cinayet, ahlaksızlık, intihar ve benzeri birçok sorunun da toplum hayatına girmesine neden olmuş ve hikmet kaybolmuştur. [91] Sonuç olarak Ahmed Midhat toplumdaki medeniyet bunalımının esas sebebini ahlak ve dini konuda yozlaşmada görür.

1. 6. 5 Aile Sistemi

Aile kurmanın ilk adımı eş seçiminden geçtiğini söyleyen Ahmed Midhat, ebeveynlerin çocuklarına karşı olan görev ve sorumluluklarının evlenmeden önce eş seçimiyle başladığını belirtmektedir. [92] Eş seçilirken aranılacak şartları sırasıyla gelinin/damadın güzelliği, zenginliği, asaleti, sağlam bir itikada sahip olması ve bunlara ek olarak da adayın tıbbi olarak sağlıklı olması gerektiğini sayar. Hem bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek hem de sağlıksız gençlerden hastalıklı çocukların dünyaya gelmesinin önüne geçmek için dinen izin alınması gerektiği gibi

---

[90]Camız, ***a. g. t***, s. 40

[91]Ahmed Midhat, "***Felsefe Metinleri***", (sadeleştiren, Erdoğan Erbay, Ali Utku) Babil Yayınları, Erzurum, 2002, s 89

[92]Ahmed Midhat , "***Peder Olmak Sanatı***", Dergah Yayınları, Hazırlayan, Gizem Akyol, s. 39

tıbben de izin alınması gerekmektedir. [93] Sağlık olmadıktan sonra ebeveynlerin çocuklarına bırakacakları hiçbir mirasın anlamı da olmayacaktır. Ebeveynlerin tıbbi açıdan uyumlu olmasına ek olarak ruhi açıdan da sağlıklı olmadırlar. Aksi takdirde agresif bir erkekle asabi bir kadının evliliği, çocuğun tabiatında bozukluklara sebep olacaktır. [94]

Ahmed Midhat'a göre aile kurmanın ilk adımı evliliğin birey için birçok faydası vardır. Gayr-ı meşru ilişkileri bir ahlaksızlık olarak vasıflamanın yanında birçok hastalığa da neden olduğunu belirterek kişinin neslini tehlike attığını ifade eder. Evliliğin hem sağlık hem ekonomi açısından önemli olduğunu ifade eder ve bu düşüncesini mal ve servet yapanların evliler olduğu, bekarların değil servet yapmak baba ve dedelerinden kalan serveti de eğlence uğruna heba edeceklerini söyleyerek açıklar. Ahmed Midhat'a göre ne Avrupa'da olduğu gibi evlenmek için 35-40 yaşını beklemek ne de okul yıllarında evlenmek doğrudur. [95]

Ahmed Midhat'a göre evlenmenin sağlık ve mal açısından önemi olmakla birlikte asıl ve en önemli amacı evlat sahibi olmaktır. Ona göre severek evlenen insanların evliliklerinde neşelerinin kaçma sebebi evliliklerinin ilk yıllarında çocuk sahibi olmamalarıdır. Tabi iyi bir aileyi de ancak kadın ve erkek birlikte kurabilirler. Yuvayı dişi kuş yapar diyen alimlerin de kuşlar hakkında tam bir bilgi sahibi olmadıklarını belirtir. [96]

Ahmed Midhat dışarıdan hevesini alamayan gençlerin evlenmesini doğru bulmayarak evlilikte önemli olan şeyin birlikte zaman geçirmek olduğunu belirtir. Ailesiyle zaman geçiren babayı da kahraman olarak sıfatlandırmıştır.

1. 6. 6 Anne ve Babanın Çocukları Üzerindeki Hakları ve Vazifeleri

Ahmed Midhat'a göre anne ve babaların evlatları üzerinde hakları vardır. O, eski milletlerde bu hakkın babanın evladını satmak ve öldürmek derecelerine kadar vardığını, ancak İslam'ın zuhuruyla beraber bu uygulamanın kaldırıldığı ve ebeveynin evlatlarını dövmekten bile men edildiklerini belirtir. Ancak bu babalık hakkı babalara evladı üzerinde bir takım vazifelerini yerine getirmeleri karşılığında verilmiştir.

Babanın evladı üzerinde bir takım hakları olduğu gibi çocuklarını dokuz ay karınlarında taşıyan, iki sene emziren ve yıllarca evlatlarını koruyup kollayan annelerinde çocukları üzerinde hakları vardır. Annenin mi yoksa babanın mı

[93]Midhat, ***a. g. e***. s. 86
[94]Handan İnci, "***Ahmed Midhat Efendi ve Çocuk Terbiyesi***", Vefatının 100. Yılında Ahmed Midhat Efendi Armağanı, İstanbul, 2012, s. 246
[95]Kaya, ***a. g. e***, s. 239
[96]Kaya, ***a. g. e***, s. 240

hakkının daha fazla olduğu sorulduğunda ise Ahmed Midhat, maddi konularda babanın hakkının annenin hakkından, manevi konularda ise annenin hakkının babanın hakkından çok olduğunu söyler. Kısaca ana babanın evlat üzerindeki hakkı onun sadece dünyaya gelmesine vesile oldukları için değil onu büyütüp yetiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. [97]

Anne ve babaların çocukları üzerindeki vazifeleri ise maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Maddi vazifeler çocuğun sağlıklı bir şekilde büyüyüp gelişmesini sağlamak, hastalıklarından korumak, yeme-içmesine dikkat etmek gibi, bedeniyle ile ilgili sorumluluklar iken, manevi vazifeleri ise çocuğu kötülüklerden korumak, ahlaki gelişimini sağlamak ve güzel terbiye etmek gibi, çocuğun ruhunu şekillendirme amaç edinen sorumlulukları içermektedir. [98]

Ahmed Midhat'a göre anne babalar bilgi eksiklikleri yüzünden çocuklarının maddi ihtiyaçlarını gideremiyor, onlara iyilik yapayım derken onları korumasız ve zayıf bırakıyorlardır. Şöyle ki üşümesin diye üzerlerine kat kat örtüler örtülüyor, hastalanmasın diye oyun oynatılmıyor, hasta olmasın diye rüzgardan bile esirgeniyor, mutlu olsun diye abur cuburlarla besleniyor ancak her şeyden sakınılan bu çocuklar temiz hava gördüklerinde hastalanıyor. Ancak çocuklar için asıl talihsizlik anne babalarının cahilliklerinden daha kötü olan bunun farkında bile olmamalarıdır. Ahmed Midhat çocukların hem bedenen hem ruhen iyi gelişmemiş olmasını da bu bilgi eksikliğine bağlar.

Çocukların bedenen ve ruhi gelişimlerinde anneye büyük görevlerin düştüğünü belirten Ahmed Midhat'a göre, çocuk doğmadan önce annenin çocuk gelişimine dair kitaplar okuması ve pedagoji ilmini iyi bilmesi gerekmektedir. Çocuk ilk gelişim mertebesini anne kucağında almakla birlikte bu gelişimi anne ve baba ortaklaşa yapmalıdır.

1. 6. 7 Çocuk Terbiyesi

Ahmed Midhat Efendi, toplumun değişmesi ve ilerlemesi için öncelikle birey olarak insanın değişmesi ve gelişmesinin gerektiğine inanır ve bunun da ancak çocuk terbiyesi ile mümkün olacağını ifade eder. [99] Ahmed Midhat Efendi, romanlarında yer yer çocuk terbiyesini konu edinmekle birlikte, bu konu ile ilgili Hikmet-i Peder, Ana-Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi, Peder Olmak Sanatı ve Çocuk Melekat-ı Uzviye ve Ruhiyesi gibimüstakil eserleri de bulunmaktadır. [100] Anne babanın en büyük vazifesinin çocuklarını eğitmek olduğunu söyleyen Ahmed

---

[97]Ahmed Midhat, "***Ana-Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi***", Hazırlayan, Gizem Akyol, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s. 6-7
[98]Ahmed Midhat, "***Ana-Babanın. . "***, s. 17
[99]İnci, ***a. g. e***. s. 243
[100]Kaya, ***a. g. e***, s. 246

Midhat, onların en büyük yardımcılarının bu konuda yazılmış olan kitaplar olduğunu belirtir. Ebeveynin bu konuda alacağı zevki, insanın kendi yetiştirdi ağacın meyve verdiği zamanki mutluluğa benzetir.

Ahmed Midhat'a göre, çocuk terbiyesi aynı zamanda bir medeniyet meselesidir ve Osmanlı'nın çadır beyliğinden üç kıtaya ve kırktan fazla devlete hükmeden bir imparatorluğa dönüşmesinde, İslamiyet'in hızla yayılıp genişlemesinde çocuk eğitimine önem verilmesinin rolü büyüktür. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki iyi bir çocuk terbiyesi için sağlıklı ve mutlu bir aile şarttır.

Ahmed Midhat'a göre çocuk dünyaya temiz bir sayfa olarak gelir ve onun iyi yada kötü olmasında biyolojik etmenler değil çevren etkilidir. Bu yüzden vatana ve millete hayırlı bir birey yetiştirmek için, o bireyin yetişeceği ortamın ıslah edilmesi, iyileştirilmesi gerekmektedir.

1. 6. 8 Din Anlayışı

Ahmed Midhat Efendi, İslam ahlakına saygılı, Osmanlı görgüsüne sahip, dini değerlere bağlılığı insanın ahlakı için vazgeçilmez bir unsur olarak gören bir insandır. Buna rağmen yazar, Dağarcık (1871)'ın 4. sayısında yayınladığı "Duvardan Bir Sada" isimli makalesiyle çağdaşı ve muhalifi olan bazı yazarlar tarafından dinsizlikle itham edilmiş, hatta Rodos sürgün edilmesinin sebebi olarak bu makalesi görülmüşse de o bunu asla kabul etmez ve onuruna yakıştıramaz.

Ahmed Midhat Osmanlı olmanın iki şanından biri olarak gördüğü Müslümanlığın milli kimlik ve kültür alanındaki inkar edilemez etkisini görmüştür. [101] Batı medeniyetini eleştirirken aslında ilme, ahlaka, medeniyete aykırı olan Hıristiyanlığı bile terk ederek manevi yönden çöküşe girdiklerini açıklar.

Ahmed Midhat medeniyet konusu üzerine eğilirken medeniyetin maddi ve manevi olmak üzere iki yönünün bulunduğunu belirtirken bunlardan en mühim tarafının manevi yönü olduğunu belirtir. Ona göre maddi taraf her zaman telafi edilebilirken manevi yönden kaybedilenlerin telafisi olmaz. Batılaşma yönünde gelişmeler yapılırken manevi yönümüzü korumamız gerektiğini de özellikle belirtmektedir. Manevi yönün de en önemli dinamiği din ve ahlaktır.

Ahmed Midhat'a göre din ve ahlak birbirinden ayrılamayan ve birbirini tamamlayan iki olgudur. Ancak ona göre din toplumsal hayatta düzenleyici ve gelenekselleşmiş haliyle önemlidir. Genellikle dinî değil muhafazakâr yönü ağır basan bir düşünür olarak karşımıza çıkan Ahmed Midhat'ın romanlarındaki

---

[101]Camız, ***a. g. t***, s. 44

karakterler dini konularda tutucu değil genel ahlaka uyan ve geleneği benimsemiş kişilerden oluşmaktadır. [102]

Ahmed Midhat'ın romanlarında birisi bireysel diğeri de toplumsal olmak üzere din genel manada iki hizmet görür. Bireysel olarak yaptığı hizmet; insanlara bir yaşama amacı vermesi, onları hiçliğin girdabına düşmekten korumasıdır. İnsan bir tesadüf sonucu oluşmadığı gibi, onun bu dünyaya gelişinin de bir amacı vardır. [103] O, Avrupa gazetelerinde her zaman görülen intihar haberlerini de dinsizliğin bir neticesi olarak yorumlamaktadır.

Toplumsal hizmeti ise; dinin insanlara verdiği Allah korkusudur. Bir lütuf olan Allah korkusu insanın kendi cinsine zarar vermesini engeller ve toplumda güven ve huzur ortamı sağlar. Allah korkusu insanlar için bir nimettir ve her insan o nimete sahip olamaz. Kur'an'a bakıldığında zaten birçok ayetin toplumsal hayatı düzenlediği göze çarpar. Kur'an, çekiştirme, çekememezlik ve anlaşmazlıktan uzak, yardımlaşma ve dayanışmayı esas alan bir toplum ahlakını hedeflemektedir. Kur'an-ı Kerim, bir yandan insan ve onun yeryüzündeki halifeliğinden bahsederek, ferdin üstünlüğüne yer verirken[104] diğer yandan toplumun önemine ve gereğine değinerek, ahlaklı ve ideal bir toplumu gerçekleştirme yollarından bahseder. [105]

Ahmed Midhat dinsizlik konusunu ele alırken devamlı olarak Avrupa'dan örnekler verir. Çünkü dinsizliği telkin eden fikirler Osmanlı topraklarına Avrupa'dan gelmiştir. Katolik mezhebini eleştirme amacıyla ortaya çıkan Protestanlığın karanlığı toplumlara yayılmış bu da Ahmed Midhat'ın ateş püskürmesine sebep olmuştur. Protestanlığın ortaya çıkışı ve yayılması birçok Hıristiyan'ı bu mezhebe çekmiş, birçoğunun da Katolikliğe olan inancını kaybederek dinsiz olmasını sebep olmuştur.

Batı'da ortaya çıkan bu durumun en önemli sebebi olarak Aydınlanma ve ondan türeyen felsefi akımları gören Ahmed Midhat, dinin artık toplumsal hayattan tamamen soyutlandığını, kilisenin otoritesini kaybettiğini, Batı toplumunu manevi yönden bunalıma girdiğini söyler. Artık kiliseye gücünü kiliseden alan siyasi parti üyeleri ve ihtiyaçları giderilen fakirlerden başkası gelmez olmuştur.

Ahmed Midhat bu yeni ve yıkıcı dinsizlik akımına karşı Osmanlı'yı ayakta tutmaya çalışır ve muhafazakârlara büyük önem verir. Ahmed Midhat ahlak ve adab-

---

[102] Camız, ***a. g. t,*** s. 51
[103] Ahmed Midhat, "***Beşir Fuat***", (Hazırlayan, Bahar Dervişcemaloğlu), Dergah Yayınları, İstanbul, 2014, s. 60
[104]En'am, 6/165; A'raf, 7/10, 24; Hud, 11/61; Enbiya, 21/105; Nur, 24/55
[105]Al-i İmran, 3/103-104; Bakara, 2/148

ı muaşeret bakımından muhafazakâr olanlardan takdirle, övgüyle ve onları alınması gereken olumlu bir örnek olarak zikreder. [106]

Hıristiyanlık propagandalarına karşı İslam'ı müdafaa etmek için kaleme aldığı "Müdafaa" adlı eserinden sonra İslam dininin ilme, fenne ve medeniyete teşvik edici yönlerini göstermek için "Niza-ı İlm-ü Din'i" [107] yayınlar. Ahmed Midhat, Batı'nın kaybettiği bu değerlerin hala Osmanlı'da toplumunda korunduğunu da belirtir.

Batı düşünce sistemi, din ile bilimin yan yana düşünülmesini imkansız görmüş ve ikisinin uzlaşmasının mümkün olmadığını kabul etmiştir; fakat bu durumun aksini tarih göstermiş ve dini olmayan bir ilerlemenin geçici olduğunu, insanları can sıkıntısına sokacağını ve toplumu amaçsız bırakacağını düşünür. [108]

Ahmed Midhat Efendi'ye göre Batı dünyasında İslam'ın ilerlemeye ve gelişmeye mani olduğu yönündeki bir düşüncenin oluşmasına papalık ve kilise sebep olmuştur. Bu nedenle Batılılar medeniyet deyince Hıristiyanlığı, Hıristiyanlık deyince medeniyet ve gelişmeyi anlamışlar, Hıristiyan olmayanların medeni ve gelişmiş olamayacaklarına inanmışlardır. Hristiyanlar Müslümanları hep sünnet, boşanma ve çok eşlilik gibi ikincil meseleler ile eleştirmişler, ancak kalbi ve vicdanı tatmin edecek asıl meseleleriyle ilgilenmemişlerdir. İkincil unsurlar yerine asıl meselelere odaklansaydılar İslam'ın nasıl yüce bir din olduğunu anlayacaklardı. Halbuki İslam'ı, kilisenin anlattıklarının dışında İslam dünyasında tanıyan ve yaşayanlar, İslam'ın büyüklüğünü takdir etmektedir. [109]

Ahmed Midhat'ın romanlarında İslamiyet'in akıl dini olduğu, öncelikle insanın aklına hitap ettiği, insanın aklı ile Allah'ı bulabileceği, yaratıcının kendisini tanımamız için tabiata birçok deliller koyduğu şeklinde temalar çok sayıda yer almaktadır. Amerika'da İslamiyet'i yayma çabaları üzerine yazdığı İstibşar isimli

---

[106] Ahmed Midhat, "***Avrupa Adab-ı Muaşereti Yahut Alafranga***", (Derleyen, İsmail Doğan), Akçağ Yayınları, İstanbul, 2001, s 82-83

107 Avrupa'nın bir takım menfi cereyanlarına kendini kaptıran gençlere İslâm'ın büyüklüğünü göstermek, İslâm'ı gerçek anlamıyla tanıtmak amacıyla yazılmıştır. W. J. Draper adında Amerikalı bir ilim adamının 1875'de yazdığı ve daha sonra Fransızcaya çevrilen eseri Ahmed Midhat Efendi'nin eline geçer. Aslında Katoliklerin ilmi ve diğer hususlardaki taassuplarını ele alarak hücum eden bu eserde yer yer Müslümanlar hakkında da ithamlar vardır. Ahmed Midhat Efendi Katoliklere hücum edilmesini haklı bulur ancak İslâm'ın ilme karşı olması iddiasını kabul etmez. Ahmed Midhat Efendi, Draper'in kitabının tercümesi ile kendi geniş mülahazalarını dipnotları halinde ihtiva eden iki bin sayfalık dört cilt halinde Niza-ı İlm ü Din'i yayınlar. "İslâm ve Ulûm" adı altında İslâm'a göre ilim konusunu işler. İthamlara, cevap verir.

[108]Camız, ***a. g. t***, s. 47

[109]Nasuh Günay, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı***", Dinler Tarihi Araştırmaları-II, Sempozyum: 20-21, Konya, Kasım 1998, s. 57

kitabında Ahmed Midhat Efendi, her şeyden önce bir Müslüman'ın her ne şekilde olursa olsun ilmi öğrenmek zorunda olduğunu dile getirmektedir. [110]

Ahmed Midhat, Müslüman olan bir kimsenin Tevrat'ı bile görüp, okuması ve öğrenmesi gerekir hatta buna mecbur olduğunu söyler. Çünkü İslam akıl ve ilim dinidir. İslamiyet uyuşukluğu ve tembelliği asla kabul etmez Ahmed Midhat'a göre, bir kişinin dinsiz olabilmek için bile belli bir bilgi seviyesine sahip olması gerekir. İnsan dindarlığı da dinsizliği de bilerek, mahiyetlerini anlayarak seçmelidir.

Ahmed Midhat'a göre tabiatı gözlemleyip incelediğimiz zaman Allahın varlığına ulaşmamız mümkündür. O bir seyahat vesilesiyle doğayı gözlemleyerek Allah'ın varlığına dair delilleri bulan üç kişinin macerasının anlattığı "Acayib-i Alem" romanında hakikati yalnız tabiatta arayan Natüralist ve Pozitivist felsefeye de gönderme yapar. Allah c. c indirdiği kitabında da insana, doğaya ve yaratılışına bakıp kendi kudretini anlamalarını istemektedir. Tıpkı şu ayeti kerimede olduğu gibi: "Şüphesiz müminler için göklerde ve yerde ayetler vardır. Sizin yaratılışınızda ve türetip yaydığı canlılarda kesin bilgiyle inanan bir kavim için ayetler vardır. Gece ile gündüzün ardı ardına gelişinde, Allah'ın gökten rızık indirip ölümden sonra yeryüzünü diriltmesinde ve rüzgarları belli bir düzen içinde yönetmesinde aklını kullanan bir kavim için ayetler vardır. [111]

Ahmed Midhat fen ilimleri ve matematik ile aydınlanan gençlerin materyalizme düşme riskinin yüksek olduğunu; bu sebeple kendi dinlerini yani İslam'ı iyi bir şekilde bilmeleri gerektiğini belirtir. Kendi dinlerinin yüceliğini de ancak diğer dinlerin tüm yönlerini bilmeleriyle mümkün olduğunu vurgular. [112] Ahmed Midhat'a göre insanları kardeş eden de dindir, düşman eden de.

Ahmed Midhat'ın Tarih-i Edyan'dan başka, dinleri veya dini konu edinen, İslam'ı diğer dinlere, özellikle de medeniyetin olmazsa olmazı görülen Hıristiyanlığa karşı savunan, İslam'ın ilerlemeye engel olmadığını açıkladığı eserleri de vardır. Bu eserlerden, Müdafaa isimli eserini İslam'ı Hıristiyan misyonerlere karşı savunmak, Beşair isimli eserini Hz. Muhammed'in yüceliğin ve şanını ortaya koymak için, Niza-ı İlm u Din isimli eserini hem İslam'ı hem dini müdafaa etmek için kaleme almıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ahmed Midhat dönemindeki bazı düşünürlerin aksine dinsizliğe karşı çıkmış, dine önem vermiş, roman ve hikayelerindeki karakterler üzerinden bunları yaşatmıştır. Bununla beraber İslam'a yapılan olumsuz eleştirilere gereken cevabı vermiş, Osmanlı toplumunun dinler hakkındaki bilgilerinin sağlam olması için Tarih-i Edyan'ı yazarak dinleri sistemli bir şekilde incelemiş, Hz. Muhammed'in büyüklüğünü göstermek için Beşair(Sıdkı Nübüvveti Muhammediye) isimli eseri telif etmiştir.

---

[110]Coşkun**, *"Ahmed Midhat. . "***, s. 65
[111] Casiye, 45/3-5
[112]Günay, ***a. g. e***, s. 58

1. 6. 9 Çocuk Terbiyesinde Yöntem

Ahmed Midhat Efendi çocuk terbiyesinde sözden ziyade davranışlarla rol model olmayı daha etkili bulmaktadır. Çocuğa "bunu yapmak kötüdür, zararlıdır" demek yerine, o kötü davranıştan kaçınmak suretiyle güzel örnek olmak daha etkili ve kalıcıdır. [113] Ahmed Midhat'ın ebeveynlere tavsiyesi görerek ve göstererek öğretmeleri yönündedir. Örneğin bir çocuğa namaz ibadeti öğretilecekse onu camiye götürmeli, nasıl abdest alması gerektiği gösterilmeli, birlikte abdest alınmalı ve cami tanıtılmalıdır. Böylelikle çocuk öğreneceği şeye yabancılık çekmeyecek ve kabullenmesi de o kadar kolay olacaktır.

Çocukların sorduğu sorular karşısında ebeveynlerin bıkmadan ve baştan savma cevaplar verilmemesi gerekmektedir çünkü çocuklar sordukları bu soruların cevaplarını mutlaka kullanmaktadır. Korku duygusu çocukta derin izler bırakacağından çocukları hayali şeylerle korkutmanın yanlışlığı üzerinde durmaktadır. Gereksiz yere ve hayali şeylerle korkutulan çocukların akşam hava karardıktan sonra dışarı bile çıkmaktan korktuklarını söyler. [114]

Ahmed Midhat Efendi, okula başlamadan önce ebeveynlerin çocuklarına okuma yazma öğretmelerine, çocuğun gelişim evrelerini zamanında tamamlaması gerektiği açısından karşı çıkar. Çocuğa 6 yaşından önce okuma yazma öğretmek onu yormaktan başka bir şey olmayacağından onun yerine görerek öğrenmesi gereken şeyler öğretilmelidir. Çocuk için büyüsün de terbiye ederiz lafı tıpkı fidan büyüsün öyle aşılarız lafı kadar manasız bir sözdür.

Çocuğun beş duyusunu tamamen kullanmaya başlamasını terbiye için başlangıç noktası kabul eden Ahmed Midhat, 3 yaşından 6 yaşına kadar olan devrede anne babaların bu süreyi okula bir hazırlık evresi olarak görüp çocuğun evde resim yapmasını, zeka geliştirici oyunlar oynamasını sağlamalıdırlar. Çocuğa gerek ahlak eğitimi gerek de okuma-yazma öğretirken içinde bulunduğu yaş aralığına dikkat edilmeli, dönemine uygun olarak eğitim verilmelidir.

Okul öncesi dönemde öğretilmesi gereken önemli hususlardan biri de dil eğitimidir. Bu yaşta düzgün bir şekilde verilmeyen dil eğitimi ilerde telafisi zor olan bazı konuşma bozukluklarına sebep olmaktadır. Bu yaştaki çocukların dikkati çok gelişmiştir ve alıcı bir zekaya sahiptirler. Buna örnek olarak Ahmed Midhat, iki dil bilen çocukların konuşurken bu iki dili birbirine karıştırmamalarını ve anne babasının pisi, cici, möö gibi yanlış öğrettiği isimleri bile kısa sürede doğru bir şekilde öğrenmelerinden bahseder.

---

[113]Kaya, ***a. g. e***, s. 249
[114]İnci, ***a. g. e***, s. 250

Ahmed Midhat Efendi, çocuğun kötü bir şeyi öğrendikten sonra onun yerine karşılığı olan iyi bir davranışı öğretmenin ve bunu kalıcı hale getirmenin zorluğunu dile getirmiştir. Ona göre bu bakımdan ailedeki terbiyenin ve bunu devam ettirecek olan okulun önemi büyüktür. Okul ve aile işbirliği içerisinde 15 yaşına kadar iyi bir terbiye verilmiş çocukların bir daha eğitim görmeseler bile kendilerini geçindirebileceklerine inanan Ahmed Midhat'ın hedefi bu yetişmiş çocuklardan ve bunların çocuklarından yepyeni bir medeniyet inşa etmektir. Ona göre geleceğe umutla bakabilmek için bu şekilde geleceğin çocuklarını yetiştirecek çocuklar yetiştirmemiz gerekir. [115]

Buraya kadar Ahmed Midhat'ın hayatı, eserleri, yaşadığı dönem- düşünce akımları ve son olarak da bir takım görüşlerine yer vermiş bulunmaktayız. Genel olarak baktığımız zaman Batı'nın ilmi yönünü, yeniliklerini takip eden ve alınması gerektiğini söylemekle birlikte geleneğe de sıkı sıkıya bağlı bir Ahmed Midhat Efendi görmüş olduk. Bir sonraki bölümde ise ateizm kavramının tanımı, tarihsel süreci, çeşitleri ve benzer kavramlar hakkında bilgilendirme yapılacaktır.

[115]Kaya, ***a. g. e***, s. 250

İKİNCİ BÖLÜM

ATEİZMİN KELİME VE TERİM ANLAMI, ÇEŞİTLERİ, TARİHSEL SÜRECİ VE TANRININ VARLIĞINA DAİR DİĞER YAKLAŞIMLAR

Her insan içinde yaşadığı dünyayı ve hayatı anlamada, açıklamada, dünya içerisinde yerini belirlemede, varlığının sonunun nereye gittiğini anlamada Tanrı'ya olan inancının ya da inançsızlığının peşine düşmüştür. Bu sebeple, insanlar tarih boyunca Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisine bulunmuşlardır. Tanrı tarafından gönderilen dinler Tanrı'yı olumlayarak, onu insan ile ilişkilendirirken; insan ürünü olan felsefeler ise bu konuda çok çeşitli ve birbirinden farklı duruş sergilemişlerdir.

Birçok insan için Tanrı, hayatın ve varlıklar aleminin temel dayanağı olup, düşüncenin zorunlu olarak vardığı sonuç ve aklın kuşku duymayacak derecede kabul ettiği aşkın bir varlıktır. Bazı insanlar içinse O, her nasılsa insan zihnine var olan ve bir türlü atılamayan yapay bir idea ve çözülemez bir problemdir. [116] İnsanların düşünen bir varlık olduğu göz önünde bulundurulursa farklı inanç ve düşünceler insanlık tarihi için muhakkak bir zenginliktir.

2. 1 Tanrı Tasavvurlarına Genel Bir Bakış

Çeşitli sebeplerle teizm veya ateizmin sınırlarının geniş tutulması sonucu bazı insanlar Tanrı'ya inandığı halde ateist sayılmış bazıları da Tanrı kavramını reddettiği halde inanç sahibi olarak gösterilmiştir. Bir kişinin ateist olarak adlandırılması çevrede etkili olmuştur. Ateist olmakla itham edilmenin bir takım teorik ve pratik gerekçelerini arasında; mevcut inançlara aykırı davranmak, geleneksel anlayıştan kopmak, mevcut değer ilkelerine zıt düşmek, Tanrı hakkında farklı görüşlere sahip olmak sayılabilir. Ateizmin bir ekol olarak kendisiyle genellikle karıştırıldığı inanç sistemleri arasında deizm, panteizm, septisizm, pesimizm, agnostisizm vardır. Ateizm sınırlarının geniş tutulması sonucunda bu karışıklığın giderilmesi için söz konusu ekoller hakkında kısaca bilgi vermeyi ve ateizmle ilişkisini açıklamayı yararlı görmekteyim.

2. 1. 1 Deizm (İlahçılık)

Ateizmle karıştırılan kavramlardan biri olan deizm, kökleri Aristo'ya kadar giden, XVII. ile XVIII. yüzyıllarda revaçta olan bir inanç sistemidir. Bu anlayış "Varlığı akılla bilinen ve evrene ve insanlığa müdahale etmeyen Tanrı anlayışı" biçiminde tanımlanmıştır. Başlangıçta Latince 'deus-Tanrı' kökünden geldiği için terim olarak ateizme karşı olarak kullanılmışsa da daha sonraları sadece

---

[116]Aydın Topaloğlu, "***Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları-Teizm yada Ateizm***" Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 9

evreni yaratan, işleyişi için doğa kanunlarını koyan, ayrıca insanlığa ve evrene müdahalede bulunmayan; doğruları keşfetmeleri için insanlara akıl veren Tanrı inancına indirgenmiştir. [117]Yine bu inanç sisteminde peygamberler, kutsal kitaplar, sevap, günâh, ibâdet, dua, vahiy, melek, cin, şeytan, cennet, cehennem, ahiret ve kader gibi kavramların bu inanışta yeri yoktur.

En önemli temsilcileri John Toland (1670-1722), Anthony Collins (1676-1729), Voltaire (1694-1778), Thomas Paine (1737-1809) ve J. J. Rousseau (1712-1778) olan, dini konularda akli metotları uygulayan deizmin bir ekol olarak ortaya çıkmasında en önemli sebep Hıristiyanlığın gizem dinine dönüşmesi, mucize anlayışı ve kilisenin taassubudur. XVII ve XVIII. yüzyıllardaki deistlerin teizme yöneltti̇ği eleştiriler XIX. yüzyılda ateizmin için beslenecek kaynak olmuştur. [118]

Deistlerin benimsedikleri temel iki görüş bulunmaktadır: 1. Kâinata müdahale etmeyen, yarattıktan sonra kenara çekilmiş bir ulûhiyet anlayışı. 2. Akla ve bilime gösterdikleri büyük önem ve güven. Kilise ile bilim adamlarının arası açıldıkça, diğer bir ifade ile din adamlarının, deneysel ilimlerle uğraşan bilim adamlarının faaliyetlerine engel unsuru olmaları arttıkça deizmin temsil ettiği görüş, bilim dünyasında daha çok rağbet görmeye başlamıştır. Böylelikle bilim adamlarını da arkasına alan deizm hızla yayılabileceği fikri ortamı yakalamış bulunmaktaydı. [119]

Deizme göre dünyada herhangi bir biçimde Tanrının müdahalesi söz konusu olmayıp, Tanrı'nın var olup olmaması insanların hayatında pek de fark etmemektedir. Evrene bile müdahale etmeyen bazılarının ifadesiyle, emekliye ayrılmış bir Tanrı ya kim nasıl ve niçin dua etsin ve böyle bir Tanrıya inanmak ne işe yarar ki? Bu noktada deizm, Tanrı'yı dünyalarına sokmamakla teizmden ayrılırken, hayata müdahale etmese de Tanrı düşüncesini muhafaza ederek de ateizmden ayrılmışlar hatta ateizmi reddetmişlerdir.

2. 1. 2 Panteizm (TümTanrıcılık)

Tanrı'nın içkinliği nedeniyle deizmle problemi olan teizm bu sefer de Tanrı'nın aşkınlığı konusunda da panteizmle ters düşmüştür. Deizm Tanrı’nın varlığını kabul etmekle birlikte evrene müdahalesini ve vahyettiği dini reddederken, panteizm ise Tanrı'yı evrenle içkin bir varlık olarak düşünerek evrenin ötesindeki varlığını yani aşkınlığını reddetmiş ve Allah-alem birlikteliğini öne sürmüştür. Panteizmde her şey doğada, nesnelerde, insan dünyasında var olan Tanrı'nın bir parçası olarak kabul edilir yani Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır.

---

[117]Topaloğlu, ***Teizm yada Ateizm***, s. 31
[118]Topaloğlu, ***“Teizm yada Ateizm”***, s. 32
[119]Coşkun, ***“Ateizm ve İslam”***, s. 37

Terim olarak ilk defa John Toland tarafından 1705'te kullanılan, en ünlü temsilcileri Erigena (810- 877), Bruno (1548-1600), Spinoza(1632-1677), Hegel(1770-1831) olan ve kaynağı Platonculuğa kadar giden, tek-ilkeci (monist) bir sistem olan panteizm ekol olarak XVIII. yüzyılda şekillenmeye başlamıştır. [120] Musevî olduğu bilinen Baruch Spinoza (1632-1677), panteizmi savunduğu için ateistlikle suçlanmış, dindaşları onu kâfir olmakla suçlamışlardır. Her ne kadar daha sonra Hıristiyanlığı benimsemişse de Hıristiyanlar da onu dinsizlikle suçlamışlardır.

İslam tasavvufunda da bazı mistik düşünürlerin "vahdeti vucud" anlayışları sebebiyle panteist olmakla itham edilmiş ve bunların inançlarına kuşku ile bakılmıştır. Ancak her ne olursa olsun Tanrı inancı reddedilmediği için bunlara ateist demek de pek mümkün olmamaktadır. Onlara göre Tanrı vardır ancak mahiyeti bakımından teistlerden ayrılırlar.

2. 1. 3 Septisizm (Şüphecilik)

Kuşkuculuk, septisizm, skeptisizm veya şüphecilik, öne sürülen her tür bilgiye kuşkuyla yaklaşan, bunların temellerini, etkilerini ve kesinliklerini irdeleyen, ayrıca aklın kesin bir bilgi elde edemeyeceğini, hakikate erişilse bile sürekli ve tam bir şüphe içinde kalınacağını, mutlak doğruya ulaşmanın mümkün olmadığını savunan felsefi görüştür. felsefe tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan Septisizm; tarih boyunca kemikleşmiş kanıları ve inançları sarsmış, felsefe, bilim ve özellikle din konusunda birçok anlayışın değişmesine ortam hazırlamıştır. [121]

Dinsizliğin en önemli nedenlerinden biri şüphe, birçok düşünüre göremetodik olarak takip edilen şüphe hariç inançsızlığa açılan en tehlikeli kapılardan biridir. Mesela, İslâm filozofları arasında Muhammed el-Gazalî (v. 505 h.)ile Hıristiyan filozof olan R. Descartes(1596-1650) böyle bir şüphe dönemi yaşamıştır. Descartes'ın şüpheciliğine yöntemli şüphe denilmektedir. Zira Descartes'ın şüpheciliği kesin bilgiye ulaşana kadar tüm bilgileri gözden geçirme anlamındadır. Ancak ilkçağlardan beri sofistler gibi şüpheciliği bir hayat felsefesi yaşam tarzı haline getirenlerin düşünce ve davranışları dinsizliğin ve isyankârlığın önemli bir kaynağı haline gelerek ateizm ile eş değer konumda olmuşlardır. [122]

2. 1. 4 Pesimizm (Kötümsercilik)

Kötümserlik kavramı (pesimizm) iyimserlik (optimizm) kavramının tam karşıtı olan dünya görüşü, düzeltilemeyecek kötü bir dünya portresi çizmektedir. Kötümserler her zaman kötü biten bir son düşünürler ve gelecekle ilgili düşünceleri

---

[120]Topaloğlu, ***"Teizm yada Ateizm"***, s. 32
[121] https://tr. wikipedia. org/wiki/Kuşkuculuk
[122] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"*** s. 41

her zaman için ümitsiz, değişmez bir olumsuz tasavvurun ötesine geçemez. [123]Dünya hayatına tamamiyle karamsar yaklaşarak, mutlak adaletin olmadığını iddia edenlerin de sonuç itibariyle ateizmi savundukları iddia edilmektedir. Dünyada her an maruz kaldığımız haksızlıkların haklarını en azından ahirette verecek mutlak hâkim, adil ve merhametli bir Yaratıcı kabul edilmezse, dünyada şerrin galebesine ve sonsuza dek cezasız kalması ihtimaline hükmetmekten başka bir seçenek kalmamaktadır. [124]

İnsanlara acı veren depremler, sel felaketleri, sakat doğumlar gibi fiziksel kötülüklerin yanı sıra tecavüzler, hırsızlık, yalan söylemek gibi ahlaki kötülüklerin varlığı insanları karamsarlığa itmiş ve bunun sonu olarak da Tanrı'nın hakkında olumsuz düşüncelerin doğmasına sebep olmuşlardır. Pesimistlerin bu tavrı ateist düşünürlerin, kötülük olgusundan hareketle, teizm aleyhinde argümanlar geliştirerek, teistlerin inandığı gibi mutlak iyilik sahibi, her şeye kadir ve her şeyi bilen, merhamet sahibi bir Tanrı'nın var olmasının imkânsız olduğu sonucuna ulaşmışlardır. [125] Bu rahmetten ümit kestikleri için Kur'an'da da inkârcıların ancak bütünüyle Allah'ın rahmetinden ümitlerini kestiklerinin bildirilmesiyle pesimistler ve ateistler arasında bir bağ kurulmaktadır.

2. 1. 5 Agnostisizm (Bilinmezcilik)

Agnostisizm, bilginin yalnız zihnimizin oluşturduğu ve güvenebileceğimiz konularla sınırlı kaldığını öne süren, dolayısıyla Tanrı varlığını, özünü, temeli, anlamı gibi fizik ötesi konuları bilemeyeceğimizi savunan, Tanrı'nın bizden çok farklı olduğunu, bu sebeple de onun hakkında fikir yürüterek bir şey söyleyemeyeceğimizi ifade eden, kısaca Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunu bilemeyeceğimizi öne süren öğretiye denir. [126] Bu öğreti Tanrı'yı kabul ettiği için teizime yaklaşırken mahiyetinin bilinemeyeceğini söyleyerek de ateizme yaklaşmış olur.

Antikçağda duyumcu olan Yunan sofistlerine göre bilgi, duyuların sonucudur, duyularımızla elde ettiğimizin dışında başkaca hiç bir bilgiye ulaşmamız mümkün değildir. Herkesin duyusu kendine özgü olduğundan herkesin bilgisi de zorunlu olarak kendine göre olacaktır; herkes için geçerli, mutlak doğru bir bilgi olamaz. İnsan, kendisi için bilinebileceği tek şey olan kendisiyle yetinmelidir. Bundan hareketle modern agnostisizmin kaynağının şüpheci pre-sokratik filozoflar veya Helenistik Akademinin filozoflara dayandığını söylemek mümkündür.

---

[123] https://tr. wikipedia. org/wiki/Kötümserlik
[124]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam",*** s. 42
[125]Özcan Akdağ, "***Kötülük Problemi ve Özgür İrade Savunması"*** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 5
[126]Tamer Yıldırım, ***"Ateizm mi Agnostisizm mi?: Bertrand Russell'ın Tercihi"***Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 11, Şırnak, 2011, s. 42

Agnostik kelimesini ilk olarak 1869 yılında İngiliz biyolog Thomas Henry Huxley tarafından kullanmışsa da kendinden önceki düşünür ve yazarların da bu düşünceye sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin Eski Yunan düşünür Protagoras da agnostik olarak anılmaktadır. [127] Antikçağın ünlü sofisti Protogoras'ın "İnsan, bilebileceği tek şey olan kendisiyle yetinmelidir çünkü insan hayatının kısa oluşu, Tanrı'nın duyularla algılanamaması, gibi sebeplerden dolayı Tanrılar hakkında bilgi edinemeyiz" sözleri antikçağda agnostisizmin içeriğinin anlaşılmasında önem taşımaktadır. [128]

Genel olarak incelendiğinde agnostisizm aslında bilimin denetiminden yoksun insan düşüncesinin düştüğü yanılgılara bir tepki olarak ortaya çıkmışken daha sonraları yani çağdaş dönemde felsefenin metafiziklere ve fideizme meydan okuması olarak değerlendirilmiştir.

Agnostiklere göre Tanrı'nın varlığının bilinemez olması zorunlu olarak O'nun yokluğunu kabul etmek, Onu reddetmek yani ateizm anlamına gelmemektedir. Zaten agnostisizmin bu noktada ateizmden ayrıldığını belirtmiştik. Agnostisizm aynı zamanda ateizmi de reddetmektedir. Çünkü Tanrı'ya inanmak ya da inanmamak bir seçim, tavır alma veya bir taraf tutmadır ve Agnostisizm taraf tutmaz. Bu başka bir deyişle seçmemeyi seçmektir. [129]

Herbet Spencer (1820-1903), Allah'a inandığını ve dinlerin hiçbir dönemde önemini yitirmeyeceğini söylemesine rağmen, Allah'ın hakikatinin bilinemeyeceğini belirttiği için, papazlar tarafından dinsizlik ve ateistlikle suçlanmıştır. [130]

Ateist olarak bilinen düşünürlerden biri olan B. Russell (1872-1970), felsefi açıdan kendini agnostik olarak görmemektedir. "Her şeye rağmen, elimizde Tanrının yokluğunu kanıtlayacak yeterli bir delil mevcut değildir. " diyerek bu görüşünü desteklemektedir. [131]

Sonuç olarak denilebilir ki felsefe tarihinin başlangıcından itibaren, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisini belirlemede teizmle birlikte, deizm, panenteizm, panteizm, agnostisizm gibi birbirinden farklı düşünce sistemleri var olmuştur. İnsan ürünü olan bu düşünce sistemlerinden biri de ateizmdir.

Düşünce tarihi boyunca, vahiy geleneğine dayanan dinlere ve bu dinlerin getirmiş olduğu inanç ve yaşam tarzına karşı her zaman bir eleştiri, tepki hatta inkâr söz konusu olmuştur. Ateizmin tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir. Ateizm,

---

[127] https://tr. wikipedia. org/wiki/Agnostisizm
[128] Yıldırım, ***a. g. e***, s. 43
[129] Yıldırım, ***a. g. e***, s. 46
[130] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 35
[131] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 36

insanlık tarihi boyunca bazı toplumlarda marjinal grupların savunduğu bir düşünce olarak kalmıştır. Ateizm, Tanrı inancı karşısında bir tepki olarak ortaya çıkmış felsefi bir kavramdır. Ateizmi ilk defa sitemli bir şekilde savunan Demokritos'dur (m. ö. 460-370). Ancak Batı'da Rönesans ve Reform sonrası yavaş yavaş ortaya çıkan modern çağ ateizmi ise böyle olmamış, bu akım 19. Yüzyılın başlarından itibaren geniş kesimler tarafından benimsenmiş ve bu durum XX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. [132]Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki her dönemde ateizmin savunucuları olduğu gibi bu düşüncelere karşı Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlama konusunda teistler de ciddi manada deliller ileri sürmüştür..

2. 1 Ateizmin Sözlük ve Terim Anlamı

Felsefi bir kavram olan ateizmin tanımı konusunda tarih boyunca farklı yaklaşımlar sergilenmiş ve değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ateizm teriminin bazen ön yargılı biçimde kullanılması, teizmin geniş bir şekilde tanımlanması da bu konudaki güçlükleri artırmıştır. Teizmin farklı biçimlerde algılanması da ateizmin tanımlanmasında sıkıntılar sebep olmuştur. Ateizmin bağımsız olarak açık bir biçimde anlaşılmasında herhangi bir biçimde Tanrı inancı olduğu halde ateist olarak adlandırılan kişilerin varlığı[133], ya da ateist olduğu halde bazı düşünürlerin çeşitli gerekçelerle farklı görünmeleri, daha öne açıklanan deizm, panteizm ve agnostisizm gibi ekollerin Tanrı konusuna farklı yaklaşımlarının olması gibi sebepler sayılabilir. [134]

Ateizm terimi Yunanca Tanrı anlamına gelen Theos kelimesinden türetilen İngilizce "theism" kelimesinin başına "a" olumsuzluk ekinin eklenmiş halidir. Yani teizmi Tanrı inancına sahip olmak veya başka bir ifadeyle Tanrı'nın varlığına inanmak olarak anlarsak ateizmi de bu durumda terim olarak "Tanrı inancına sahip olmamak"(Tanrısızlık) biçiminde ifade etmemiz mümkün olacaktır. [135] Türkçede Allah'ın varlığını reddeden, Allahsız, inkarcı, Tanrıtanımaz gibi kavramlar kullanılırken, Arapçada ise mülhid, zındık, dehri, dini literatürümüzde ise müşrik, kafir gibi isimler kullanılmaktadır. [136]

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki ateizmi bir kavram olarak tanımlamadan önce ilahi dinlerdeki Tanrı, peygamberlik, ahiret inancının ne olduğu bilinmesi gerekir. Çünkü ilahi olmayan bir dini veya inancı reddetmek her zaman ateizm

---

[132] İbrahim Coşkun, "***Ateizm ve İslam***", Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s.13

[133]Spinoza'nın, eserlerinde Tanrı'nın varlığına işaret eden yazılarının olmasına rağmen ateist olarak suçlanması ve Yahudi cemaatinden çıkartılarak "dinsizliğin ve Tanrısızlığın en büyük örneği olarak" ilan edilmesi buna örnek olarak verilebilir.

[134] Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm***", s. 14

[135] Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm***", s 15

[136] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 14

anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte ateizmi inançsızlık olarak ele alırsak da yeryüzünde tek çeşit inançsızlığın olduğunu söylemek mümkün değildir.

Teizme bir tepki olarak doğan, varlığını ve tanımını teizmden alan ateizm; bazen zihinde Tanrı düşüncesinin bulunmaması, bazen Tanrı'nın varlığının bilinçli bir biçimde reddedilmesi, bazen Tanrı yokmuş gibi yaşanılması, bazen de Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu tartışmayı anlamsız bulmak şeklinde tanımlanmışsa da bunların ortak noktalarının Tanrı'nın varlığını reddetmeleri olduğu görülecektir. Tanrı'nın varlığını reddeden ateistler bunun doğal sonucu olarak Tanrı kavramıyla ilgili olan mucize, vahiy, peygamberlik, ölümsüzlük ve ahiret yaşamı gibi inançları da reddetmektedir.

İster geniş anlamda "herhangi bir Tanrı anlayışına karşı inançsızlık" olarak, isterse felsefi bir anlamda "teizmin reddi" olarak alınsın, ateizmin tarihçesinin düşünce tarihinde genel olarak İlkçağ (Antik Dönem), Yeniçağ ve Modem çağ olmak üzere üç dönemde incelenmiştir. [137]

2. 2 Ateizmin Tarihsel Gelişimi

İnsanlık tarihi ve düşünce tarihinde ateizm her ne kadar teizm kadar köklü bir geçmişe ve bir varoluşa sahip değilse de, temelde teizme karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkması, ateizmin yine de bir tarihi sürece sahip olduğunu bizlere göstermektedir. Tanrı anlayışları ne kadar çok ve birbirinden farklıysa hemen hemen bir o kadar da ateizm anlayışından söz etmek mümkündür. [138]

Ateizmi eğer, "ezeli ve ebedi, mutlak kudret ve her şeyi bilgisiyle kuşatan, bütün varlığı yaratan, ona şekil veren düzenleyip koruyan insan için iyilik ve hayır isteyen, fiillerinde bütünüyle özgür aşkın bir varlık" olarak nitelenen bir Tanrı düşüncesinin eleştirisi ve reddi olarak anlarsak, ateizmin tarihini ortaçağın başlangıcına götürmemiz mümkündür. [139] Fakat onu sadece antik dünyada Sokrat ve Ksenophanes [140] örneğinde olduğu gibi, toplumun geleneksel Tanrı inancına ve yüksek değerlerine karşı çıkma biçiminde bir inançsızlık olarak anlarsak, bu durumda ateizmin tarihinin felsefi düşüncenin başlangıcına hatta Tanrı inancı kadar geçmişe dayandığı kabul edilebilir. [141]

[137] Ferhat Akdemir, ***"Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme"*** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, s. 351
[138] Mehmet Latif Bakış, ***"Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm***" Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, s. 6
[139] Bakış, ***a. g. t,*** s. 13
[140]Mitolojik Yunan Antropomorfik Tanrı anlayışları hakkında geniş bilgi için bkz. Nurettin Topçu, *Felsefe*, Dergah Yay. , İstanbul, 2002, s. 25, 54.
[141]Necip Taylan, "***Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu***", Şehir Yayınları, İstanbul, 2000, s. 116

Antik dönem ateist fikirleri ile Orta ve Yeni Çağ ateist düşünce sistemi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Yunan filozoflarının içinde Tanrı'nın varlığını inkâr edenler olmakla birlikte Yunan halk inançları bizim bildiğimiz anlamda teist bir sistem olmadığı için, o devirde bugünkü manada bir ateizm yoktur. Yunan halkın tam anlamıyla dinsiz ve Tanrısız olduğunu söylemek de pek doğru bir ifade olmaz ki onlarda politeist ve antropomorfist de olsa bir Tanrı inancına ve bu Tanrı'yla ilişkili olarak dinsel bir inanca ve yaşama sahip oldukları bilinmektedir. [142]Bugün ateizm denildiğinde, teist inanç sistemlerine bağlı olarak ortaya çıkan bir hareket anlaşılmaktadır. [143]

Ortaçağ'a bakıldığında sistematik olarak ateizmden söz etmek mümkün değildir. Monoteistik dinlerin teolojilerinin[144], özellikle de Hıristiyanlığın teolojisinin ve onun kurumsal temsilcisi olan kilisenin etkisi ve inisiyatifi kendisini her alanda hissettirmiş, kilise öğretilerine karşı içten içe bir tepki ve nefret oluşmuşsa da bunlar gizlilikten kurtulamamış ve kendilerini açıkça ifade etme imkanı bulamadıkları için bu dönemde açıkça bir ateizm görülmemiştir. [145] Bu sebeple, genelde Ortaçağ zihniyeti adına, Yeniçağ ve Modern dönemde olduğu şekilde sistematik ve teorik bir ateizmden söz etmek mümkün olmadığından, ister yalın manada inançsızlık, isterse Tanrı'nın varlığını ve teistik iddiaları birçok yönden reddetme biçiminde anlaşılsın, gerçek anlamda bir ateizmi; Antik dönem, Yeniçağ ve Modern dönem olmak üzere üç devirde ele almak gerekir. [146]

2. 2. 1 Antik Dönemde Ateizm

Antik dönem, denilince akla ilk gelen Yunan felsefesi ile bu felsefeden doğmuş olan Helenizm-Roma felsefesi olmaktadır. İlk Yunan filozoflarının bazı bilgilerini Doğu'dan ve çevre kültürlerden aldıkları bilindiği için ilkçağ denilince akla sadece eski Yunan kültürü gelmemelidir. Fikrî çoğulculuğun olduğu bu dönemde öncelikle doğa üzerine yapılmış çalışmalar yapılmış, eserlerini de bu çalışmaların sonuçlarına göre yazmışlardır.

Yunan site devleti Atina'da, devlet dinî bir akâid üzerine kurulu olmamakla birlikte din sadece çeşitli kadim kaynak ve devirlerden gelen ve zamanla kutsallaşmış

---

[142] Akdemir, ***a. g. m***, s. 351
[143] Bakış, ***a. g. t***, s. 13
[144]Ortaçağ'da İslam düşünce tarihine baktığımızda tarihin hiçbir döneminde ateistik anlayışın ve hareketlerin pek yaygın ve etkili olmadığı söylenebilir. Fakat, bununla birlikte ateizm denilince Yahya b. İshak er Ravendi (H. 205-245) ve "Tabiat Felsefesi"nin kurucusu sayılan Ebu Bekir Muhammed ibn-i Zekeriyya er-Razi (H. 251-320) akla gelmektedir. Bu düşünürler vahyi, peygamberliği ve mucizeyi reddetmekle birlikte, bu düşünürlerin ateist olup olmadıkları konusunda çok net ve belirgin bir bilgi elimizde mevcut değildir.
[145]Akdemir, ***a. g. m***, s. 353
[146]Taylan, ***a. g. e***, s. 117

ve toplumda yer edinmiş bir kısım inançlar, ayinler ve merasimlerden ibarettir. [147] Antik dönemde Tanrı tasavvuru ve teistik bir teoloji olmadığı için bu dönemde ateizm; nitelikleri belli bir Tanrı'nın reddi değil de bir çeşit inançsızlık olarak var olmuştur.

Ateizmin geniş manada inançsızlık olarak görüldüğü bu dönemde ilk göze çarpanlar Epikürcüler, Çiçero ve Sextus Empiricus gibi şüpheciler ve Atinalı sofistler olmuştur. [148]Ayrıca, bu dönemde Epiküros (M. Ö. 341-270), Lucretius (M. Ö. 94-55) ve Demokritos'un (M. Ö. 460-370) fikirleri ile vücut bulan Yunan atomculuğu ya da klasik materyalizm de inançsızlıkta önemli bir rol oynamıştır. [149]Örneğin Thales suyu Tanrılaştırırken, Demokritos ve Lucretius atoma/maddeye Tanrısal özellikler atfetmiştir. Protagoras "her şeyin ölçüsü insandır. "diyerek duyumcu ve septik bir tavır sergileyip insanı merkeze alırken, Epikuros ise haz almayı öne çıkararak Tanrı'lara kurban adamaktaydı. Ksenophanes "Tanrılar arasında tek ve ulu bir Tanrı vardır, o insanlara benzemez" demekle Homeros ve Hesiodos'un Yunan antropomorfizmine karşı çıkarken; Homeros *İliada*'sında uykuyu "bütün Tanrıların ve insanların rabbi" olarak tanımlamıştır. [150]

Kısaca Gilson'un da, ifade ettiği gibi, Yunan halkı, kendi hayatını, güçlü ve çoğu zaman birbiriyle savaşan ilahi güçler için bir savaş alanı olarak hissetmekteydi ve hemen hemen Tanrılaşmayan hiçbir şey yoktur. Bu yüzden Antik dönemde ateizm henüz var olmayan teizmin sistematik bir eleştirisi olmaktan ziyade mitolojik inançlara karşı bir nevi başkaldırı ve eleştiri anlamına gelmektedir. Sonuç olarak antik dönemde tam manasıyla bir teizm olmadığı için ateizmden bahsetmek de mümkün olmasa da modern dönem ateizm argümanlarını materyalizm istikametinde antikçağa atıfta bulunmaktan uzak kalmayacaktır.

2. 2. 2 Yeniçağda Ateizm

XVII. yüzyılda gerçekleşen Rönesans'la birlikte felsefede, sadece doğal bilimlerin değil, dini gerçeklerin de akılla temellendirilebileceği kanaati yaygınlaşmış, akılcılığın egemen olduğu yeni bir dönem başlamıştır. Bilindiği gibi Ortaçağ'da gerek felsefi ve gerekse teolojik açıdan semitik dinlerin egemenliği söz konusu olduğu için açık bir inançsızlık görülmemiştir. Özellikle Ortaçağ'da Vanini ve Bruno gibi kiliseye aykırı konuşan kişiler yargılanması, ölüme mahkum edilmesi ve kilisenin Tanrı adına yapmış olduğu insanlık dışı uygulamalar Aydınlanma dönemiyle birlikte ortaya çıkan ve Modern dönemde iyice belirginleşen din

---

[147]Taylan, ***a. g. e.***, s. 118
[148] Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm"*** s. 20-21
[149] Akdemir ***a. g. m***, s. 352
[150]Bakış, ***a. g. t***, s 15

düşmanlığının doğmasına sebep olmuştur. XVIII. yüzyılda Aydınlanma dönemi ile birlikte metafiziğe karşı sistemli bir şüphecilik oluşmuştur.

Yeniçağ'da giderek zayıflayan ancak hala baskısı hissedilen kiliseye rağmen hızla gelişen çok boyutlu felsefeler, çeşitli ontolojilerin kurulmasına, dolayısıyla Tanrı hakkında teist, deist, agnostik, panteist, ve ateist gibi çok çeşitli ulûhiyet anlayışlarının doğmasına zemin hazırlamıştır. Meselâ, kendisi bir din adamı olmasına rağmen Gassendi, Epikuros kaynaklı bir materyalist olmuş, Tanrı'yı açıkça inkâr etmeyen ve agnostik bir tavır sergiyen Hobbes, ruh, melek ve Tanrı'nın düşünülüp kavranamayacağını ileri sürmüş, Yahudi olduğu halde havradan aforoz edilen Spinoza panteist düşünürlerin en ünlüsü olmuş; Leibniz teodisesi ile Hume kötülük problemiyle ve 18. yy. aydınlanmacıları da deist tavırlarıyla, Hıristiyanlığın ve diğer monoteist dinlerin teolojik sistemlerine ciddi eleştiriler yöneltmişlerdir. [151]

Aydınlanma döneminin en ateşli ateisti Baron D'Holbach *Doğa Sistemi* (The System of Nature) adlı eserinde materyalizmi savunmuş, illiyet prensibini reddederek her şeyin tesadüfe bağlı olarak geliştiğini iddia etmiş, insanların mutsuzluğunu doğayı yeteri kadar tanımıyor olmalarına *bağlamış*, ahlakî çöküntünün de dinden kaynaklandığını ifade etmiştir. D'Holbach dinin yanı sıra panteizmi ve Tanrı anlayışına yer veren diğer ekolleri de şiddetle eleştirmiştir. Tanrı inancı insandaki mistik eğilimlerden kaynaklandığını söyleyen Baron D'Holbach'ın yanında Anthony Collins, Thomas Paine, Deniş Diderot, Le Mettrie ve P. B. Shelley bu dönemin önde gelen ve dine karşı çıkan düşünürleridir.

Altyapısı Fransız Devrimi (1789) ile atılan ve İnsanı mitolojiden, hurafelerden ve dini anlayışlardan arındırıp aklın emrine verme amacını güden Aydınlanma hareketinin neticesinde, eleştirel ve rasyonel yaklaşım, felsefede ve toplum hayatının hemen her cephesinde bir dünyevileşmeyi (sekülarizasyon) başlatmış, bazı çevreler geçmişte görülen ve insanlığın hayrına olmayan yorum ve uygulamaları ateizme ve materyalizme basamak olarak kullanmış genelde dinin, özelde de Hıristiyanlık üzerinde alaycı eleştiriler yapılmasına ortam hazırlamıştır.

Sonuç olarak Yeni Çağ'da, Hıristiyan teolojisinin yüzyıllardan beri geliştirip şekillendirdiği teistik argümanların ve teist bir Tanrı anlayışının eleştirilmesiyle, deist ve kısmen de ateist anlayışları görmemiz mümkündür. Orta çağ'dan beri devam eden, Tanrı ve Tanrı-alem ilişkisine dair kilisenin dikte ettiği teistik argümanların yeniden gözden geçirilmesi ve rasyonel olarak eleştirilmesi, Rönesans ve Reform hareketleri, gelişen doğa bilimlerinin materyalist bir yaklaşımla ateizmi destekler

[151] Bakış, ***a. g. t***, s. 17-18

şekilde yorumlanması ve Hümanizm, modern çağdaki ateizmin alt yapısını oluşturmuştur. [152]

Modern dönemde Rönesans ve reformla birlikte, düşüncenin merkezine insanın kaymaya başlamasıyla, ateizm de bakış açısını değiştirmeye başlamış, özellikle Nietzsche ve Sartre gibi ateist filozoflarda göreceğimiz gibi Tanrının yerine insanı koyarak ateizme yeni bir boyut kazandırılmıştır.

2. 2. 3 Modern Dönemde Ateizm

Rönesans ve Reform hareketlerinin sonucunda, insan aklının özgürleşme yolunda ciddi ilerlemeler göstermesiyle kilisenin batı dünyasındaki gücünü ve hakimiyetini kaybetmesine bir de Modern çağda hem fen, hem de sosyal bilimlerdeki gelişmeler ve teknik alandaki gelişmeler eklenince, ateizm ve din karşıtı akımlar hem kendilerini çok farklı zeminlerde çok farklı argümanlarla temellendirme yoluna gitmişler, hem de çok geniş bir alanda taraftar bulma imkanına kavuşmuşlardır. Bununla birlikte düşünsel boyutta kalması gereken ateizm bazı siyasi unsurların da etkisiyle hem siyasi hem ideolojik bir boyut kazanmıştır. [153]Özellikle Karl Marx, F. Engels ve V. I. Lenin'in görüşlerinden güç alarak kurulan sosyalist yönetimlerde ateizm, komünist partilerin propagandasına maşa olarak kullanılmıştır. [154]

XIX. Yüzyıldan itibaren Batı'da yeni bir görünüm kazanmaya başlayan ateizm, Tanrı'nın varlığı hakkında ileri sürülen delilleri reddetmekten olmadığını ispatlamaktan çok, O'na atfedilen nitelikleri eleştirmeye başlamış, [155]başlangıcı ve sonu bir varlık olan insanla ebedi ve ezeli bir varlık olan Tanrı'nın birlikteliğinin imkânsız olduğunu ileri sürmüştür[156] Bu dönemde insan özgürlüğü ile Tanrı iradesi arasında kapanmaz bir uçurum oluşmuş ve ateistler bu ikilem içerisinde bocalarken insanı Tanrı'ya tercih ederek zihinlerindeki sorunu çözmeye çalışmışlardır.

Modern dönemde ateist düşünce, teorik anlamda, genelde bütün dinleri ve her türlü Tanrı kavramını, özelde ise Hıristiyanlığı hedef almış, eleştirip reddetmiştir. Pratik anlamda ise, filozofların şimdiye kadar dünya hakkında hep düşündüklerini, dünyayı hep yorumladıklarını belirterek, bundan sonra fiiliyata geçip onu değiştirmenin asıl amaç olduğunu ve ateizmin bir dünya görüşü, yaşama şekli olması gerektiğini savunmuştur.

---

[152]Akdemir, ***a. g. e***, s. 355
[153]Akdemir, ***a. g. e***, s. 356
[154]Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm***", s. 23
[155]Reçber, ***a. g. e***, s. 174
[156]Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm***", s. 22

Bu dönemde genelde bütün dinler, özelde ise Hıristiyanlık düşünsel ve eylemsel olarak eleştirilip reddedilmiş ve Schopenhaur (1878-1860), Ludwig Feuerbach (1804-1872),

Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917), Friedrich Nietzche (1844-1900), Sigmund Freud (1856-1939), Jean Paul Sartre(1905-1980), Albert Camus (1913-1960) ve Alfred Jules Ayer (1910-1989)gibi filozoflar modern dönem ateizminin öncüleri sayılmışlardır.

Modern dönemde bilimi esas alarak ateizmi temellendirenlerin başında da Auguste Comte gelir ve onu Feuerbach, Marx, Nietzsche ve Freud takip eder. Saydığımız bu düşünürler ateizmi, Tanrı-insan çatışması üzerine bina ettiklerini ve batıdaki devrimlerden sonra gelen hümanizm çerçevesinde fikirlerini inşa ettiklerini söylemek gerekir.

Yine bu çağda Friedrich Nietzche (1844-1900), Albert Camus(1913-1960) ve Jean Paul Sartre (1905-1980) gibi filozoflar egzistansiyalist[157] bir tavırla ve ahlaki gerekçelerle Tanrı inancını hedef almış ve eleştirmişler hatta reddetmişlerdir.

Sonuç olarak Modem döneme gelindiğinde ateizm daha önceki dönemlere kıyasla, kendisini çok farklı sahalarda ifade etme imkanı bulmuş ve sosyoloji, psikoloji, ahlak gibi sosyal bilimlerin farklı dallarından da destek alarak, haklılığını farklı zeminlerde temellendirmeye çalışmıştır. Modern çağ filozoflarının düşüncelerinden üçüncü bölümde bahsedileceği için şimdilik bu kadar bilgi vermenim yeterli olduğu kanaatindeyim.

2. 3 Ateizmin Çeşitleri

Birkaç çeşit ateizm sınıflandırması olmakla birlikte en yaygın kullanılan sınıflandırma; mutlak ateizm, teorik ateizm, fiili/pratik ateizm, ilgisizlerin ateizmi ve ideolojik ateizm şeklindedir. Şimdi bu ateizm çeşitleri hakkında bilgilendirme yapacağız.

2. 3. 1 Mutlak Ateizm

Baron D'Holbache (1723-1789) içinde olduğu bir grup ateistler ateizm, Tanrıyı reddetmekten öte, zihinde Tanrı fikrine sahip olmamak şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu ateizme göre insan, doğuştan Tanrı kavramına sahip olmadığı

[157]20. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan bir felsefe akım olan Egzistansiyalizm, insanın önce var olduğunu, daha sonra hareket ve davranışlarıyla kendini yeniden yarattığını ileri sürer. Varoluşçuluk olarak da bilinen bu akım, II. Dünya Savaşı'nın sonunda, Fransız yazarlarından J. Sartre tarafından tanıtılmıştır.

için doğal olarak reddedecek bir şeyi de bulunmamaktadır. [158] Bu görüşü benimseyenler olsa da pek çok düşünür bunun teoride olduğunu pratikte ise böyle bir şeyin mümkün olamayacağı görüşündedir.

J. A. T Robinson, dogmatik bir ateizmin mümkün olmadığını ifade ederek insanın, Tanrının varlığını içinden gelen bir zorlama ile hissettiğini ve bu hissi de bilimsel yollarla, toplumsal ilişkilerle ortaya çıkarabileceğini söyler. Eflâtun da aynı düşünceyi savunan Adolf Franck'a göre ateizm felsefi bir sistem değildir ve hiçbir ateist pozitif prensipler ortaya koyarak Allah'ı, felsefi tabirle, Ekmel zatı, ilk sebebi, sebepsiz sebebi inkâr edememiş, evrendeki olayları maddenin kendisi ile açıklama yoluna gitmiştir[159]

Mutlak ateizm ile ilgili pek çok tartışma yapılmış, insanların doğuştan inançsız oldukları iddiası reddedilmiş ve bazı düşünürler inkâr etse bile hemen hemen bütün insanların zihin ve gönlünde öyle yada böyle bir şekilde yaratıcı fikrinin bulunduğu belirtilmiştir. [160] Ayrıca bu görüşü paylaşanlara göre Tanrı kavramını bilmeyen bir insanın O'nu yalanlama gibi bir tutum içerisine girmesi mantıksal olarak söz konusu olmaz. Nitekim Nagel'e göre Tanrı'yı bilmeyen ve dinin ne olduğu kendisine öğretilmeyen bir çocuk, teizmin herhangi bir iddiasını reddedemeyeceği için bu çocuğa ateist denemez. Bir insanın düşüncesi olmadığı herhangi bir konuda koşulsuz reddetme, inanma veya tarafsız kalma durumunda olamayacağından bu insanın ateist, teist veya agnostik olarak adlandırılması da zor gözükmektedir. [161] Bu sebeplerden dolayı mutlak ateizm de var olamaz.

Mutlak ateizm var demek için kozmik bir beyne sahip olmak gerekir. Ben doğuştan dinsizim demek her gün nefes aldığı halde oksijen yok diyen bir insanın durumuna benzer ki mutlak ateizm var demek mümkün değildir. Ayrıca halk arasında yaygın olarak kullanılan "düşen uçakta ateist kalmaz" şeklinde bir söylemin de açıkça ifade ettiği gibi mutlu ve sağlıklı günlerinde Tanrı'yı inkâr eden ateistin sıkıntılı zamanlarında ona sığınması mutlak ateizmin imkânsızlığına dair örnek olarak verilebilir.

2. 3. 2 Teorik Ateizm

Spekülatif ateizm olarak da tanımlanan teorik ateizm, zihnî bir çaba ile Tanrı'nın varlığını reddetmek ve varlığı lehinde ileri sürülen kanıtları çürütmek olarak tanımlanmaktadır. Entelektüel çabanın ve bir zihin işleminin sonucu olarak ortaya çıkan bu ateizmin negatif ve pozitif olmak üzere iki çeşidi vardır. Mutlak ateizme benzer bir şekilde insanın zihninde Tanrı fikrinin var olmadığını, bu yüzden

---

[158] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 21
[159]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 22-23
[160] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, , s. 23
[161]Topaloğlu, ". . ***Teizm yada Ateizm"***, s25

de eleştirilecek bir şey bulunmadığını ileri süren negatif ateizmi savunucuları bir anlamda mutlak ateizmin savunmasını da yapmışlardır. Pozitif ateizm de ise sıradan bir Tanrı ya da din anlayışı değil özellikle teistik Tanrı kavramını hedef almış ve teorik seviyede bilinçli olarak Tanrı'yı reddetmiştir. [162] Teorik ateizmde sadece Tanrı'nın varlığı inkâr edilmekle kalınmamış, Tanrı kavramıyla insanların hayatına giren mucize, vahiy, peygamberlik, kutsal kitap, ölümsüzlük, kıyamet, cennet-cehennem ve ahiret hayatı gibi inançlar da eleştirilmiş ve reddedilmiştir. [163]

Ateistler Tanrı'yı reddetmekle kalmamış, bir takım deliller ileri sürerek inanan insanların Tanrı'nın varlığına dair getirdikleri delilleri eleştirmişlerdir. Bu tartışmalarda ateistler sadece savunma ve karşı tarafın tezlerini yalanlama durumunda kalmış, kendilerine özgü bir takım orijinal ve geçerliliği olan tezler ileri sürememişlerdir. Bunun yanında inanan insanlar her devirde imanlarını kuvvetlendirecek Tanrı'nın varlığını destekleyecek güçlü deliller ileri sürmüşlerdir.

İnsanların çevresindeki varlıklar ve her gün tecrübe ettikleri günlük yaşantılara ait bilgiler bile Tanrı inancına götürmektedir. [164] Tabi ki Tanrının varlığıyla ilgili öne sürülen kanıtlara birtakım eleştiriler getirmek mümkün olmuştur. Ancak, kanıtların eleştirilmesi ya da onların zayıf noktalarının altının çizilmesi o kanıtların ana fikirlerinin çürütüldüğü anlamına gelmez. [165] Örneğin suyun kaynama derecesi**,** genel olarak 100 derece olarak kabul edilmekle birlikte hava basıncına bağlı olarak değişebilmektedir. Hava basıncının düşük olması, suyun kaynama derecesini de düşürür ve su 100 derecenin daha altındaki sıcaklıklarda kaynar. [166] İnsanlar 100 derecede kaynamamasını eleştirebilir, yanlışlayabilir hatta buna delil olarak düşük basınçlı yerlerde ölçüm de yapabilirler ancak öne sürdükleri bu eleştiriler ve deliller suyun belli bir sıcaklıktan sonra kaynadığı gerçeğini değiştirmeyecektir. Bu örnekte olduğu gibi ateistler beşer ve sınırlı olan insanların öne sürdüğü bir takım delilleri çürütebilirler ancak bu Allah'ın yokluğuna delil olmayacaktır.

2. 3. 3 İlgisizlerin Ateizmi

Teorik ateizm, teist Tanrı inancın karşısında durarak Tanrının yokluğunu ispatlamaya çalışmış, mutlak ateizm değil Tanrının bilfiil var olup olmaması, fikri bile insan zihninde yoktur görüşünü benimsemiş, ilgisizlerin ateizminde ise bu ikisinin dışında Tanrının varlığı veya yokluğu tartışma konusu yapılmamış Tanrıya inanmanın da inanmamanın da eşit derecede anlamsız bir iş olduğunu öne sürülerek

---

[162]Topaloğlu, , ". . ***Teizm yada Ateizm"***, s. 24
[163] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, , s 28
[164] Yunus, 10/31-36; Rum, 30/21-25; İbrahim, 14/10; Enbiya, 21/30-33; Hac, 22/5, 6, 61, 62; Müminun, 23/48, 49, 61; Ankebut, 29/61
[165]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam",*** s. 29
[166]http://www. su. gen. tr/suyun-kaynama-derecesi. html

konuya ilgisiz kalmayı tercih etmişlerdir. [167] Onlara göre Tanrının varlığını da yokluğunu da ispatlamaya çalışanlar faydasız işlerle uğraşmıştır çünkü dünyanın ötesinde herhangi bir varlık hakkında olumlu yada olumsuz bir yargıda bulunmak boş bir iştir. Bu kişiler Tanrıyı reddetmedikleri için kendilerini ateist olarak adlandırmaktan kaçınmışlardır ancak Tanrıyı kabul etmedikleri için teist olduklarını söylemek de pek mümkün gözükmemektedir. Özellikle Avrupa'da etkili olan mantıkçı pozitivizm akımı bu tür bir ateizmin güçlenmesinde büyük etkiye sahip olmuştur. [168] Ancak bu düşüncenin yetersiz ve tutarsız olduğu ilk etapta hemen göze çarpmaktadır. Çünkü insan doğası gereği düşünme yetisiyle dünyaya gelir ve doğduğu ilk andan itibaren birçok bilişsel davranış sergiler. İnsan sahip olduğu bu güçle kendini sadece görünen alemle sınırlı görmez ve varlığın öncesini, şu anki halini, sonrasını da düşünür. Düşünen bir insanın yaratılmış şeylere bakıp da zihninde bir yaratıcı düşüncesinin oluşmaması pek mümkün gözükmemektedir. [169]

2. 3. 4 Fiili Ateizm

Pratik ateizm de denilen fiili ateizmde kişi Tanrının varlığı yada yokluğuyla ilgilenmekten ziyade günlük yaşamındaki tavır ve davranışlarıyla, hayat tarzı, ilke ve alışkanlıklarıyla, Tanrısız bir yaşam kurmayı istemekte, Tanrıyla alâkalı olarak en ufak bir şey düşünmemekte, kendini dinden, dinin gereği olan ibadetlerden ve bunlarla ilgili törenlerden de uzak tutmaya çalışmaktadır. [170]

Yaşantılarında Tanrı'ya savaş açmış olan bu tür ateistler aktif ve pasif olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Pasif ateistler Tanrıyı reddetmekle birlikte, din olgusuyla, teistlerle veya dindarlarla da bir problemi olmayan kendi dünyalarında yaşayan, içlerine kapanmış kimselerdir. Aktif olan ateistler ise hem zihinlerinde hem de günlük yaşantılarında Tanrıyı reddetmekle birlikte, Tanrı'yı hatırlatan her türlü düşünceye, sembole ve inanca karşı savaş açmışlardır.

Dinî değerlerin bir anlam ifade etmediği sadece kendi değerlerinin geçerli olduğu düşüncesine sahip bu insanlar dindarlarla mücadele etmiş ve insanları dinsizleştirmeyi kendilerine amaç edinmişlerdir. Teoride Tanrı inancını çürütmenin yanında pratikte de dinsiz bir toplum hayali kuran düşünürlerin başında Feuerbach, Marx, S. Freud ve Nietzsche gelmektedir. [171]

---

[167]Aydın Topaloğlu, "***Ateizm ve Eleştirisi***" Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 9
[168] Topaloğlu, "***Ateizm ve Eleştirisi***", s. 12
[169] Bkz. En'am, 6/ 74-82
[170]Coşkun, "***Ateizm ve İslam***", s. 30
[171]Topaloğlu, ***Ateizm ve Eleştirisi***, s. 10

2. 3. 5 İdeolojik Ateizm

Yüzyılımızda bir inanç problemi olmaktan çıkarılmış yıkıcı, ahlâk dışı ve ideolojilerin aleti haline gelen ateizm ideolojik bir ilke olarak savunulmuştur. Karl Marx, F. Engels ve I. Lenin'nin görüşlerinden hareketle kurulan sosyalist yönetimlerde ateizm, komünist partilerin propaganda aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Parçalanan Sovyetler Birliğinde ve hâlâ bazı ülkelerde ideolojik ateizm, Marksist dünya görüşünün bir parçası olarak görülmüş ve ilmî ateizm olarak sunulmuştur. [172]

Komünist ülkelerde Materyalizm mutlak doğru olarak kabul edilmiş, ateizmin bilimsel temellere dayandığı söylenerek dinin toplumsal bir hadise olarak görüldüğü belirtilmiştir. Bu yönüyle de ilmi ateizm kendini Avrupa'daki felsefi ateizmden farklı görmüş, Marxist ve materyalist olmayanları burjuva ateizmi olarak isimlendirmiş ve onların kavramlarını ve üslup tarzlarını eleştirmiştir. Bilim ve felsefe adına ideolojik amaçlarla din içten değil dıştan yıkılmaya çalışılmıştır.

Görüldüğü gibi ateizm kavramı ilgisi olsun yada olmasın birçok alana dahil edilmiş, insanlar ateizm kavramının içeriğini tam anlamadan bir takım benzerliklerden dolayı birçok insanı ateist olmakla itham etmişlerdir. Unutulmaması gereken asıl şey ateizmin merkezine yerleştirilmiş olan "Tanrının reddi" düşüncesidir. Ateizmi inançsızlık, Tanrı tanımazlık olarak tanımlarsak bile dünya da tek çeşit inançsızlığın/Tanrı tanımazlığın olmadığını görürüz. Hangi çeşit ateizm olursa olsun kimisi varlığını, kimisi düşüncesini reddetmiş, kimisi de varlığına da yokluğuna ilgisiz kalmışsa da hepsinin ortak paydası Tanrının mutlak yokluğudur. Bu düşünceyi taşımayan hiç kimse ateist olmakla itham edilmemelidir.

Sonuç olarak özetlemek gerekirse çeşitli şekillerde anlaşılmış, açıklanmış ve hayata aktarılmıştır. Kısaca Tanrıtanımazlık olarak ifade edilen ateizm, bazen Tanrının varlığının bilinçli bir şekilde reddedilmesi (teorik ateizm), bazen zihinde Tanrı fikrinin bulunmaması (mutlak ateizm), bazen Tanrının varlığı tartışmalarına ilgisiz kalınması (ilgisizlerin ateizmi), bazen Tanrı yokmuş gibi yaşam sürülmesi (pratik ateizm), bazen de ideolojik bir kabul biçiminde (ilmî ateizm) ortaya çıkmıştır.

Ateizm kavramını bu şekilde açıkladıktan sonra modern çağ ateizminin yapısından, onu doğuran nedenlerden, dayandığı akıl yürütmelerden ve düşünce ekollerini irdeleyeceğiz.

---

[172] Topaloğlu, ***Ateizm ve Eleştirisi***, s. 13

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ÇAĞ ATEİZMİ, YAPISI, AKIMLARI VE NEDENLERİ

3. 1 Modern Çağ Ateizmi

İnsanlar tarih boyunca öyle yada böyle din ile sürekli bir ilişki içinde olagelmişlerdir. Kimisi yüce bir varlığa bağlanma içgüdüsüyle hareket etmişken kimisi de insanların dini yanlış aksettirmesi yada yanlış yaşantılar sebebiyle bir reddedişle dinle ilişki halinde olmuştur.

Ortaçağda gerek kilisenin baskısı gerekse de ateizmin doğacağı fikri boşluğun olmayışı sebebiyle ateizm marjinal bir düşünce olmaktan öteye gidememiştir. Rönesans beraberinde aklileşmeyi getirmiş ve bununla birlikte deneysel bilimler de ivme kazanmıştır. Bu bilimler Avrupa'da din-bilim çatışmasını gündeme getirmiş, bilimde kat edilen yol Hıristiyan inanç sisteminde birçok dogmayı geçersiz kılmış, kilisenin etkinlik alanı daralmıştır. 19. yüzyılla birlikte ateizm geniş kitlelerce kabul görmüş bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Batı'da geniş kesimleri etkisi altına almış olan ateizm, kısa bir süre içerisinde İslam ülkelerinde de kendine yayılabileceği zemini bulmuştur.

3. 2 Modern Çağ Ateizmini Doğuran Sebepler

Ateizm tarihi bir olguyken modern çağ ateizmi insanlık için yeni bir gerçekliktir. Modern dönem ateizminin diğer dönemlere nazaran daha fazla taraftar toplamasının bir takım psikolojik ve sosyolojik sebeplerinin olduğu göz ardı edilemez. Her şeyden önce insan beden ve ruhtan oluşmuş kompleks bir varlıktır. Nasıl ki fizyolojik ihtiyaçlarını yeme, içme, uyuma gibi birçok yolla tatmin ediyorsa psikolojik ihtiyaçlarını da tatmin etmek ister. Bu doyum sağlanmadığı zaman da bazı insanlar hırçınlaşabilir duygularını farklı şekillerde yansıtabilirler. Güvenli bağlanma, korunma ihtiyacı gibi insanın Tanrı'dan beklentileri karşılanmadığı zaman bazı insanlar reddetme yolunu seçebilir. Bunun yanında psikolojik sebeplerden bazıları da; insanın dünyalığa olan arzusu, ölümsüzlük arayışı, kibir, kıskançlık, ümitsizlik ve önyargılarıdır.

Birçok içsel sebep olduğu gibi sosyal sebeplerde vardır. Ki insanın karakterinin şekillenmesinde, inanç sisteminin oluşmasında çevrenin büyük öneminin olduğu aşikârdır. Peygamberimiz (sav) "*Her doğan, İslâm fıtratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar*. "[173] buyurarak ailenin, birey üzerinde ne kadar büyük etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Allah c. c ise "*O hâlde (Habibim) sen yüzünü bir muvahhid olarak dine yönelt. Allah'ın*

---

[173] Buhârî, Cenâiz 92; Ebû Dâvut, Sünnet 17; Tirmizî, Kader 5

insanları yaratmasında esas aldığı o fıtrata uygun hareket et. . . "[174]buyurarak yine yaratılış gereği herkesin bir yaratıcıya inanma içgüdüsü ile dünyaya geldiği (fıtrat) vurgulanmaktadır.

Sosyal öğrenme kuramının temsilcilerinden biri olan Albert Bandura'ya göre davranışların çok büyük bir kısmı, diğer insanların gözlenmesi, yani davranışı gösteren bireylerin model alınması sonucu öğrenilir. Ona göre gözlemci yeni değerler ve inançlar kazanabilir. Model, gözlemci için sosyal bir harekete geçirici olabilir, duygusal tepkilerin nasıl gösterileceği de bu yolla öğrenilebilir. [175] Eğer çocuk başta ailesinde olmak üzere, arkadaş çevresinde ve okulda doğru bir dini atmosferin oluştuğu çevrede yetişirse onda fıtri bir güç olan inanma kabiliyeti, tevhid akidesi doğrultusunda vücut bulmuş olacaktır. [176]Ancak şu da unutulmamalıdır ki çocuğun dini hayatında en etkili unsur annesidir. Örneğin Hz. Nuh'un inkarcı oğlu, peygamber olan babasının onca gayretine rağmen, inkarcı annesinin etkisinde kalarak kafirlerin yanında yer almıştır. [177] *Kur'an'ı Kerim "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır. "*[178] ayetinde ailenin her konuda birbirini koruyup gözetmeleri gerektiğinin altını çizilmekle birlikte aynı zamanda çocuğun dini kimliğinin kazandırılıp, korunmasını da emredilir.

Aileden sonra kişinin hayatında en önemli belirleyici arkadaş çevresi ve içinde bulunduğu toplumdur. Okul çağına giren bir çocuk vaktinin büyük bir kısmını ailesinden çok arkadaşlarıyla ve öğretmenleriyle geçirmektedir. Çocuk bu çevreye göre aileden almış olduğu eğitimin üstüne bir kişilik geliştirir ve inanç sistemini de bunların üzerine kurar. Peygamberimiz (sav) "*Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin. "*[179]buyurmuştur. Başka bir hadisi şerifte de Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurmaktadır: *"İyi arkadaşla kötü arkadaşın misali, misk taşıyanla körük çeken insanlar gibidir. Misk sahibi ya sana kokusundan verir veya sen ondan satın alırsın. Körük çekene gelince ya elbiseni yakar yahut da sen onun pis kokusunu alırsın. "* [180] Bu iki hadisi birlikte değerlendirdiğimiz zaman arkadaş seçiminde çok dikkatli olunması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Aksi takdirde arkadaş olarak seçtiğimiz insanın iyi yönlerini alabileceğimiz gibi kötü yönlerini almamız mümkündür. Kültürümüzde de "Körle yatan şaşı kalkar", "Üzüm üzüme baka baka kararır", "Arkadaşını söyle sana kim

---

[174] Rum, 30/30
[175] http://tebesirtozu. blogcu. com/sosyal-ogrenme-kurami/
[176] Coşkun, "***İslam Düşüncesinde İnkar Problemi***" Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 136
[177]Coşkun, "***İnkar Problemi***", s. 137
[178]Tahrim, 66/6
[179]Ebu Davud, Edeb, 19, Tirmizi, Zühd, 45
[180]Buhârî, Büyû 38; Müslim, Birr 146

olduğunu söyleyeyim", "Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan" gibi atasözleri de bu düşünceyi destekler niteliktedir**.** Özellikle "Kişi arkadaşının dini üzeredir" hadisinden de anlaşıldığı üzere dini inanç sistemimizin baş mimarlarından biri de arkadaşlarımızdır. İnanç sistemimizi oluşturan bu insanlar, bizi imana götürdüğü gibi küfre de götürebilirler.

Sonuç olarak inançsızlığa sürüklenen bu insanlar bunu yaratılışlarında getirmeyip çevreleriyle etkileşime geçtikten sonra bu yönde bir karar almaktadır. Peki ama bunca insanı inançsızlığa yönelten sebepler nelerdir?

3.2.1 Akılla Çelişen İnançlar ve Dünya-Ahiret Dengesinin Kurulamaması

Din dediğimiz olgu, inanç, ibadet ve ahlaki hükümlerden oluşan bir sistemdir. Biri diğerinden ayrı düşünülemeyen bu sistemde bir şeyler eksikse gerçek manada bir din yada dindarlıktan bahsetmek söz konusu olamaz. Dinin aynı zamanda insana sorumluluklarını bildiren bir peygamberi, kitabı, ibadet yeri de vardır. İlahi dinlerde bütün bunlar bir uyum içinde ve akli ilkelere ters düşmeyecek bir tarzda inşa edilmektedir. Ancak tahrif edilen veya batıl dinlerde ise durum tam olarak böyle değildir. Ateizmin ortaya çıkma sebeplerinden biri belki de en önemlisi olan Hıristiyanlığın tahrif edilmesiyle ortaya çıkan yanlış uygulamalar, akıl ve mantık ilkelerine ters düşmesi, dünya-ahiret dengesinin kurulamaması gibi sebepler insanları Tanrı'yı reddetmeye götürmüştür.

İnsanlar dinlerini en doğru şekilde dinin kutsal kitaplarından öğrenirler. Ancak Avrupa, Hıristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'i ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiği hak dini, indirilmiş olan gerçek şekliyle değil papalardan, kardinallerden ve tahrif edilmiş İncil'in şerh edicilerinden onların öğrettiği şekilde öğrenmişlerdir. [181] Bunlardan öğrendikleri şekliyle dini yaşamaya çalışan insanlar bir süre sonra kendi yaratılışlarına aykırı düşen bu inançları daha fazla taşıyamamışlardır.

Hıristiyanlığın temel prensipleri arasına giren ve insanın yaratılışına aykırı olan bazı prensiplerin tarihi arka planına baktığımızda putperest yöneticilerin Hıristiyanlara baskı ve işkence yapmaları sonucu manastıra sığınan insanların dünyadan el etek çekip yaşamayı bir hayat tarzı haline getirdiklerini görürüz. İnsanın doğuştan getirdiği duygu ve istekler Allah'ın izin verdiği yollardan yerine getirilemezse, o istekler ya gayri meşru olarak temin edilir ya da bunu yasaklayan inanca karşı şüpheler uyanır ki tarihte bu kuralları papazların bile ihlal ettiğinin örneği vardır. [182] Kur'an'da bu duruma şu şekilde değinilmektedir:*"Hahamların ve rahiplerin birçoğu, insanların mallarını hem haksızlıkla yiyor hem de onları Allah*

[181]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 146
[182] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 146

yolundan alıkoyuyorlar. Altını ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda infak etmeyenleri acı bir azabın beklediğini haber ver. " [183]

Yahudi asıllı Seul (m. ö. 40)'un da Hıristiyanlığın bozulmasındaki sebeplerden biri olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Hıristiyanlığı içten yıkmaya çalışan Seul, Hz. İsa ile görüşmediği halde Hz. İsa'dan bilgi aldığını iddia etmiş, ilk olarak Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu dile getirmiş, insanların Hz. Adem ve Hz. Havva'nın işlediği büyük günahın sonucu olarak dünyaya günahkar geldiği şeklinde inançları ortaya atmıştır. [184]

Hıristiyanlığın aslının bozmasında tek etken Seul olmamıştır. Bizans İmparatoru Konstantin III. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanlığı devletin resmi dini ilan etmiş ancak kendi çıkarları uğruna birbirleriyle çarpışmakta olan Hıristiyanlıkla putperestliği birleştirmeye ve uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu uygulamasıyla Hıristiyanlık inanç sistemine ciddi anlamda bir bozulmaya sebep olmuştur.

Günümüzdeki teslis inancını savunan, putperest inançlarla tevhid akidesini uzlaştırmaya çalışan dört incilin İznik'te toplanan ruhani mecliste kabul edilmesi, Mesih'in cesedinin ekmeğe, kanlarının şaraba dönüştüğüne dair inanç ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen ekmek-şarap ayini gibi insan mantığıyla zıt düşen uygulamaların, aklın kabullenmesi zor inançların Hıristiyanlığın inanç sistemin merkezine yerleştirilmesi de ateizme giden yola bir kapı açmıştır.

Böyle bir tarihi birikimin üzerine inşa edilen Hıristiyanlık daha sonraki dönemlerde skolastik felsefe ile geliştirilip savunulmuştur. İlim çevrelerinde takip edilen metot, neticesiz kıyas ve skolastik tartışmalar şeklinde olmuştur. Skolastik felsefe, Ortaçağda din adamlarını yetiştiren manastır ve katedrallerde işlenen kilise teolojisidir. Hakikat, din adamlarının ortak ürünü olan kilise teolojisinde mevcuttur ve bunun dışında bir hakikat aramak, Tanrı'ya başkaldırmakla eş değer görülmektedir. Akıl sınırlıdır ve o hakikati doğrulamak yada çürütmek için vardır kendi başına hakikati bulamaz. Hakikat kilise babalarının sözlerinde gizlidir. Bu düşünce sistemine göre kilise aynı zamanda bilim ve üretmenin de merkezidir.

Skolâstik düşüncede Kitab-ı Mukaddes, hem dünya hem de ahiret hayatını düzenleyen bir bilgi kaynağıdır. İnsanın ihtiyaç duyduğu her bilgi burada vardır. Aristo mantığı, deney ve gözlemle elde edilen bilgi ve Kitabı Mukaddes asla birbirine ters düşmez aksi takdirde epistemolojik bir bunalım doğar. [185] Oluşan çelişkinin çözümünde ise din adamlarının söyledikleri belirleyici olmuştur.

---

[183]Tevbe, 9/34
[184]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 147
[185]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 188

Akla bağdaşmayan bu inançlar XVI. yüzyıldan itibaren tepkiyle karşılaşmış ve XVIII. yüzyıldan itibaren bazı kesimler ateizmi savunmaya başlamıştır.

Akla ters düşen inançların analizi:

Hıristiyanlıktaki teslis inancını ele alacak olursak teslisin üç ana unsuru vardır: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Tanrı olarak tasavvur edilen ve mükemmel, sonsuz, saf bir ruh olan Baba, Baba'nın kucağında olan İsa Oğul, Baba ve Oğulla aynı cevherden olan Kutsal Ruh bir cevherden olan üç uknumdur. Tüm Hıristiyanlık mezhepleri teslis inancını kabul ettikleri halde sadece Hz. İsa'nın tabiatı konusunda ayrılığa düşmüşlerdir.

Kur'an'ı Kerim Hıristiyanların dile getirmiş oldukları bu iddiaları sert bir dille eleştirmiş, hiçbir peygamberin böyle bir iddiada bulunamayacağını ve böyle diyenlerin kafir olduklarını açıkça belirtmiştir.

"Ey Kitab ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur. Öyleyse Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Allah) üçtür" demeyin. Kendi iyiliğiniz için buna son verin. Allah, ancak bir tek ilâhtır. O, çocuk sahibi olmaktan uzaktır. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. Vekil olarak Allah yeter. . "[186]

"Allah'ın kendisine kitabı, hükmü ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın, halka, "Allah'ın yanı sıra bana da kul olun", deme yetkisi yoktur. Fakat o insanlara, öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz kitap sayesinde rabbanî olun, şeklinde öğüt verir. Size o, melekleri ve peygamberleri Rab edinin, diye emir de vermez. "[187]

"Şüphesiz ki Allah, ancak Meryem oğlu Mesih'tir diyenler şüphesiz kâfir olmuşlardır"[188]

"Andolsun ki Allah üçün üçüncüsüdür diyenler, kâfir olmuşlardır. "[189]

Tanrı konusundaki bir diğer yanılgı ise kilisenin halka Tanrı'yı büyük bir insan şeklinde anlatması ve fiziki özelliklerinde fazlaca abartıya kaçmalardır. Kilisenin oluşturduğu Tanrı'nın sağ gözü ile sol gözü arasında altı bin fersah olduğuna dair rakamlardan bahsetmişlerdir. [190] Çocukluktan itibaren bu şekilde öğrenen insanlar bilimsel olgunluğa eriştikten sonra aslında bunun böyle olamayacağını kavramış ve akılla çelişen bu durumu inkar etme yolunu seçmişlerdir.

[186]Nisa, 4/171
[187]Al-i İmran, 3/79-80
[188] Maide, 5/17
[189] Maide, 5/73
[190]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 154

Kur'an'ın *"Onlar, Allah'ın kadrini gereği gibi bilmediler.* "[191] şeklindeki ayeti bu durumu açıklar niteliktedir. Modern çağda ilimlerin ilerlemesi ve insanların özgür düşünce ortamına ulaşmasıyla birlikte Hıristiyanlığın Tanrısı inkâr edilmiş ve Nietzsche'nin de dediği gibi Tanrı ölmüştür. Daha doğrusu ortaçağda Kilisenin insanlara dikte ettiği Tanrı ölmüştür. [192]

İnsanların Hz. Adem ve Hz. Havva'nın işlediği büyük günahın sonucu olarak dünyaya günahkar geldikleri şeklinde inançları ise aklen ve naklen Allah tealanın delilerine karşı saygısızlıktan başka bir şey değildir. Objektif bir bakış açısıyla bakıldığında bu yorumun, ateistleri haklı çıkaracak pek çok sonuç doğuracağı ortadadır. Hıristiyan düşüncesine göre Tanrı, insan neslini aslında sürekli cennette ikamet etmek üzere yaratmıştır ancak Hz. Adem ve Havva'nın işlediği günah insanın düşüşüdür ve ilk günah olmasaydı insan bu dünyayı hiç tanımayacaktır. İlk günah bu şekilde yorumlanması Tanrı'yı hem adaletsizlikle hem bilgisizlikle hem de planları bozulduğu için güçsüzlükle itham etmek olacaktır. [193] Çünkü bu düşüncede Tanrı'nın planının hesapta olmayan bir şekilde Hz. Adem ve Hz. Havva'nın yapmış olduğu hata ile bozulmuştur. Bu duruma öfkelene Tanrı insanlık için yapmış olduğu planı erteleyerek onları cezalandırmak için dünyaya atar ve her doğan da bu günahla dünyaya gelir. Anlatılan her şey haşa Allah'ın ilim, kudret gibi birçok sıfatının da mahiyetine ters düşmektedir.

Hıristiyanlık düşüncesine göre böyle bir şeyin olması demek şeytan-Tanrı dualitesini beraberinde getirir ki bu durumda haşa şeytan Tanrı'dan daha güçlüymüş de planlarını bozmuş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Oysa nasıl ki Hz. Adem'e secde emri şeytanın imtihanı olmuş ve o bunda başarısız olmuşsa, Hz. Adem ve Havva'nın da imtihanı o yasak meyveydi ve Allah onları onunla imtihan etmiştir. Bunun yanında sağlam bir akla sahip hiçbir insan, bir başkasının günahı ile yaratılmış bir varlığı cezalandıran Tanrı'nın adil, merhametli, yüce, aşkın bir Tanrı olduğunu düşünmez. Kaldı ki bu Allah'ın Rahman ve Rahim sıfatlarıyla da tamamen ters düşen bir durumdur. Kur'an'ı Kerimde bu durum şu şekilde çürütülmektedir:

"Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz. . "[194]

"De ki: "Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mı arayayım? Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah

---

[191] En'am, 6/91
[192] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 158
[193] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 177
[194] Bakara, 2/134

yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabbinizedir. O size, ihtilaf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir"[195]

"İnkâr edenler îmân edenlere'Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim. " derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değillerdir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılardır…"[196]

"Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmışsa kendi aleyhine sapıtmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz. "[197]

"Gerçekten hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenemez. Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. " [198]

Yukarda geçen ayetlerden de anlaşıldığı üzere herkesin kazandığı günah da sevap da kendisine aittir ve kimse bir başkasının günahını da üstlenecek değildir. Hıristiyanlıktaki ilk günah anlayışının bir sonucu olan vaftiz de bir o kadar gereksiz ve manasızdır. Yaratılmış olan her varlık temiz ve günahsız olarak dünyaya gelmektedir. "*Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.* "[199] Ayrıca Kur'an'da buna da işaret edilip insanların yaratılmışların en şereflisi olduğu dile getirilmişken insanın günahkâr olarak dünyaya gelmesi ne kadar tutarlı olabilir?

Avrupa'da tamamiyle dünyevileşen, materyalist Yahudileri maneviyata yöneltmek için gelmiş olan Hıristiyanlığın yukarıda ifade ettiğimiz şekle bürünmesi, dünya-ahret dengesinin kurulmasını da engellemiştir. İlk günahın neticesinde insan ceza çekmek için dünyaya gönderilmiş ve bir nevi sürgün hayatı yaşamaktadır. Batı kilisesi dünyayı tam anlamıyla tahkir etmiş, onun acı ve üzüntü sebebi olduğunu dile getirmiştir. Dine sonradan eklenen inanç ve ayinler yüzünden din ve sosyal hayat birbirinden ayrı iki şey haline gelmiştir. Din insanların her anında olmaktan çıkıp belirli gün ve zamanlarla sınırlı hale gelmiştir. Onlar dinin dünyevi yetkilerini iptal etmiş ve onu kişilerin vicdanlarıyla sınırlandırmıştır. Din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması konusunda Batı'da aşırı gidilmiş, dine karşı şüpheyle ve saldırgan bir tavırla yaklaşılmasına sebep olmuştur. Bütün bunların yanında Batı'da kilisenin dünya hayatını kötülerken, kendilerinin refah ve varlık içinde bir yaşam

---

[195] En'am, 6/164
[196] Ankebut, 29/12
[197] İsra, 17/15
[198] Necm, 53/38-39
[199] İsra, 17/70

sürdürmeleri birçok kişinin dinden nefret ederek ateizme yönelmesine sebep olmuştur. [200]

3. 2. 2 Hıristiyanlıkta Din Adamlarının Misyonu ve Konumu

Din adamı kavramını, resmi veya gayri resmi bir şekilde cami ve mescitlerde, halkın dinî ve ahlâkî konularda bilgilendirilmesini sağlayan, dini ayin ve ibadetleri yöneten, mesleği dinle ilgili olan kişi olarak tanımlamak mümkündür. Dinlerin korunmasında, açıklanmasında, yayılmasında hatta bozulmasında din adamlarının rolü çok büyüktür. Dinlerin tarihi seyri ve kader, dini geleneğin öncüleri olan din adamlarının ellerinde şekillenmiştir. Dinler tarihine baktığımız zaman bunun birçok örneğini görmemiz mümkündür.

Din konusunda en bilgili kişiler şüphesiz ki din adamlarıdır ve bu özellikleri sebebiyle halk tarafından saygı ve itibar görürler. Ancak bu onlara ilahi bir nitelik kazandırmamakla birlikte günahsız ve hatasız oldukları anlamına da gelmez. Kaldı ki ilahi dinlerde peygamberlerin bile ilahi vasıfla vasıflandırılmaması emredilmiş, onların beşeri özellikleri ön planda tutulmuştur. Kutsallık yalnızca Allah'a ait olduğu için ilahi dinlerde din adamları, Allah ile insan arasında bir bağ olarak görülmemektedir. Ancak beşeri dinlerde ise durum böyle olmamış, din adamlarına kutsiyet atfedilmiştir.

İlahi bir din olmasına rağmen tahrif edilen Hıristiyanlıkta en büyük değişim din adamlarının konumunda yaşanmıştır. Din adamlarında ki tahrifat domino etkisi yaratarak diğer alanlarda bozulmanın asıl sebebi olmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi halk dini, İncil yada Hz. İsa'nın öğretilerinden değil papalardan, kardinallerden ve tahrif edilmiş İncil'in şerh edicilerinden öğrenmişlerdir. Dolayısıyla din adamlarının bozulması hem dinin aslının bozulmasına hem de insanlarının inançlarının bozulmasına sebep olmuştur.

Din adamları Allah ve kul arasında aracı kabul edildiğinden, etrafında sırlardan ve gizliliklerden örülmüş bir sur olduğuna inanılan ruhbanlık ve kâhinlik ortaya çıkmıştır. Rahipler halkın inançlarına öyle tesir etmişlerdir ki halk artık rahiplerin Tanrı ile gizliden gizliye bir bağlantı kurduklarına, isterlerse Allah'ın gazabını, isterlerse Allah'ın rızasını getirtebileceklerine inanmıştır. [201] Kendilerinde bu gücü gören ruhbanlar kendi istek ve arzularına uyarak Tevrat ve İncil'deki bazı haramları helal, helalleri de haram kılmışlardır.

Din adamları güçlerine güç katmak için gelenek ve görenekleri de kendilerine göre oluşturmaya başlamışlardır. Manevi otoritelerini insanı ilgilendiren şeyler

---

[200] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 179
[201] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 166

üzerinden sürdürme niyetinde olan din adamları bunu doğumla başlatarak, vaftiz olmayan çocuğun Hıristiyan olamayacağını söylemişlerdir. Vaftizleri sadece kâhinler yapabildiği için güçlerini doğuma dayandırarak kendilerine meşru bir ortam oluşturmuşlardır. Daha sonra evlendiren, pazar günü ayinini yöneten, günahlarını itirafını ve tövbesini kabul eden, sonunda öldüğü zaman duasını da yapanlar kâhinler olduğu için kişi doğumundan ölümüne kadar sürekli kâhinlerle bir ilişki halindedir. Kişi istediği kadar dindar olsun yine de bir kâhin aracılık etmiyorsa Tanrı ile asla bağlantı kuramaz.

Oluşturdukları otoriteyi koruma gereksinimi hisseden papazlar insanlara yasaklar koymaya başlamış ve baskılarını arttırmışlardır. Sırlar hakkında düşünmeyi yasakladıkları gibi bu sırlar hakkında şüpheye düşeni ebediyen lanetlenmesi gereken bir kafir olarak nitelemişlerdir.

Papazlar halkı manevi yönden sömürdükleriyle kalmamış aynı zamanda maddi yönden de sömürmeye başlamışlardır. Ortaçağda en geniş ve verimli araziler kilisenin elinde olmuştur. Kilise İngiltere topraklarının üçte birine sahip olmuş, mensuplarını gelirlerinin onda birini vergi olarak vermekle yükümlü tutmuştur. Ayrıca halk haftada bir gün de kilisenin arazilerinde çalışmak zorundadır. Aforoz edilmekten korkan halk bunları yapmaktan başka çare bulamamıştır. Kilisenin gelir kaynakları bunlarla sınırlı kalmamış halktan bağış olarak büyük yardımlar yapılmıştır.

Kendi otoritesini korumak isteyen Hıristiyan din adamları ilmî zihniyet ve hassasiyetten uzaklaşmış, bu da şirkin yayılmasına, dolayısıyla din- bilim çatışmasının yaşanmasına büyük ölçüde neden olmuştur. Kilise kendi söylediğine ters düşen, eleştiren bilim adamlarını aforoz etmiş, hatta idam emri vermiştir. Halbuki ilahi hiçbir din asıl itibariyle asla bilim ile ters düşmemiş bilakis bilimde ilerlenmesi gerektiğini vurgulamış ve buna teşvik etmiştir. İslamiyet'in kutsal kitabının ilk emrinin de "Oku!" olması da bunun en açık göstergesidir.

Bugün çok geniş sahalarda etkisini gösteren ateizmin bu derecede güçlenmesindeki ortaçağ kilisesinin akıl üzerinde kurduğu gereksiz baskıların ve ekonomik alandaki haksız uygulamaların etkisi göz ardı edilemez. [202] Modern çağda Nietzche ve Sartre gibi pek çok ateist, Hıristiyan din adamlarının kendilerine inşa ettiği statüleri ve söyledikleriyle yaptıkları arasındaki bir alaka olmayışını ileri sürerek ateizme yönelmişlerdir.

---

[202]Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 172

3. 2. 3 Mucize ve Sırlar Dinine Dönüşen Hıristiyanlık

"Andolsun biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının" diye peygamber gönderdik…" [203] buyrularak her ümmete bir yol göstericinin geldiği bildirilmektedir. İnsanlık tarihi boyunca 124. 000[204] peygamber gönderildiği hadisde rivayet edilmiştir. Peygamberler her konuda gerek dini ve ahlaki yönden gerekse bilim ve teknoloji yönünden ümmetlerinin rehberleri olmuşlardır.

Peygamberlerin getirdikleri mucizeler toplumda revaçta olan konularla alakalı olmuştur. Örneğin; Hz. İsa zamanında tıp ileri düzeydedir ve onun babasız dünyaya gelmesi, ölüyü diriltmesi, ölüleri diriltmesi, çamurdan yaptığı bir kuşa üflemesiyle kuşun canlanması, o zamana kadar tedavi edilemeyen alaca ve abraş hastalarının şifaya kavuşması tıp konusuyla alakalıdır. Hz. Muhammed zamanında belagat çok önemlidir ve Kur'an muhteşem bir belagate sahip olarak insanların kalbine işlemiştir.

Peygamberler aynı zamanda her ümmetin hangi konuda aşırılığı varsa o konuyu törpüleyecek mucizelerle gelmektedir. Yahudilerin çoğunluğu materyalist bir dünya görüşüne saplanmışken Hz. İsa'nın dünyaya gelişi ruhu müjdelemektedir. Meleğin Meryem'e ruh üflemesiyle babasız olarak dünyaya gelmesi, beşikteyken konuşması ruhun varlığının delillerindendir. Ancak gönderilen mucizeler inkarcılar için sihirden öteye geçmezken inananlar için Allah'ın peygamberinin eliyle gerçekleştirdiği olağanüstü olaylar olarak kabul edilmiştir. Hz. İsa'nın mucizeleri ise çok daha farklı değerlendirilmiş hatta o mucizelerin kaynağı olarak görülmüştür. Hatta bu mucizeler özellikle Pavlus'un yorumuyla Hz. İsa'nın ilahlığının delilleri sayılmıştır. Pavlus, Hz. İsa'nın mucizelerine yaptığı yorumlarla bir yandan Yunan ve Roma'nın putperest inançlarındaki akla ve ilme ters düşen, sır ve gizeme dayalı inançları Hıristiyan akaidiyle iç içe geçirmiş diğer yandan ise Hıristiyanlığı neredeyse bütünüyle bir mucizeler dinine dönüştürmüştür. [205]

Pavlus, Hıristiyan inançlarını Romalı ve Yunan putperestlerin kabul edebileceği bir surete sokmayı hedeflemiştir. Bu amaçla, putperestlerin alışkın oldukları *sır* ile ilgili kavramlardan yararlanmaya karar verdi. İsa'yı şöyle vasıflandırmayı uygun buldu: "İsa, bütün kâinattan önce var olan bir insandır. O bir insandır fakat diğer insanlar gibi değil semavî bir insandır. Tanrı onu 'yeni bir beşeriyet' inşa etmek için '*yeni bir Âdem'* olarak gönderdi". Pavlus, bütün bunların sadece kendisinin bildiği bir sır olarak takdim etti. Böylece "*sır*" kavramına alışkın olan müşrik Helenistik ortamda bunu açıklamakta ve onu ifade etmekte güçlükle

---

[203] Nahl, 16/36
[204] Ahmed b. Hanbel, el-Müsned 5/265-266
[205] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 160

çekmedi. [206] Bu inancın doğal bir sonucu olarak '*İsa, Tanrı'nın oğludur*" fikrine ulaştı.

Görüldüğü gibi din adamları din olgusunun merkezinden uzaklaştıkça hayatlarında ve inançlarında sır ve gizemlere büründürülmüş yorumlar doğmaya başlar. Bu yorumların doğal bir sonucu olarak da dinî semboller, dinî liderler, gelenekler ve görenekler oluşturulur. Donanımla hale gelen yeni inanç sistemleri böylelikle yeni nesillere aktarılarak canlı kalmasını da sağlamış olacaktır. Sırlar dinine dönüşen bir din, insanların merak duygusuna dokunduğu için her zaman bu canlılığını muhafaza edecektir.

Hıristiyan inanç sistemi akıl sınırlarının dışına çıkma ve sırlar dinine dönüşme yolunda yeni inançlar da eklemeye devam etmiştir. İnsanların düşünseler bile içinden çıkamayacakları bazı sırlara örnek vermek gerekirse teslis inancı, Mesih'in çarmıha gerildikten üç gün sonra dirilip göğe yükselmesi, cesedinin ekmeğe, kanlarının şaraba dönüşmesi, bunun neticesinde geçekleştirilen ekmek-şarap ayini gibi uygulamalar sayılabilir. Aforoz edilmekten koktuğu için bu sırları düşünmekten bile kaçan insanlar kilise'nin baskısının azaldığını görür görmez sır ve gizeme büründürülen inançları sorgulamaya başlamışlardır. "*İnandığın gibi yaşamazsan, yaşadığın gibi inanırsın*" sözünün tecellisi olarak insanlar bu inançların içinden çıkamayıp kendilerine dikte edilen şekilde inandıkları gibi yaşamaya başlamış ve bazısı bir süre sonra inanmamayı tercih etmiştir.

3. 2. 4 Hıristiyanlık İnanç Sisteminin Bilimle Ters Düşmesi

İnsanlığın kadim dönemlerinde paradigma oluşturacak düzeyde evren ile ilgili bilgiler mevcut olmadığından din-bilim çatışmasından söz etmek mümkün olmamıştır. Çünkü o devirde ilmin kaynağı olarak mitolojiler ve din görülmüştür. Antik-Yunan çağına gelindiğinde ise rasyonel-eleştirel bir düşünceyle araştırılmaya başlanmış ve evrenin içinde belirli hikmetin bir düzenin olduğu kabul edilmiş dolayısıyla bunu düzenleyen evrensel bir ilke veya gücün varlığını kanıtlama çabaları ciddi manada hız kazanmıştır. Eleştirel düşünce olmasına rağmen din bugünkü anladığımız manada ilim ile çatışma halinde olmamıştır. Böyle olmasının en önemli sebebi, bu çağda Hıristiyanlıktaki gibi bir ruhban sınıfının olmayışı ve din değişmez ve zorunlu bir inanç sistemi şeklinde algılanmayışıdır. [207] Din-bilim ilişkisi açısından üzerinde en çok eleştiri yapılan, ilmin neredeyse tamamen duraksadığı dönemin Batı ortaçağı olduğu bilinmektedir. [208] Ortaçağ İslam dünyasında din-bilim çatışması olmamıştır hatta bütün bilimlerde önemli gelişmeler İslam alimleri eliyle gelişmiştir.

---

[206] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 162
[207] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 195
[208] Mehmet S. Aydın, "***Din Felsefesi***", İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları No:2, İzmir, 2012, s. 269

Ortaçağ Hıristiyanlık dünyasına geldiğimizde durum tam olarak böyle olmamış hatta kilise tarafından bu gelişmeler baltalanmıştır.

Hıristiyanlık, dünyaya sadece ahirete geçişi sağlayan bir geçitten başka bir anlam yüklemeyen, tek ideali ahiret olan manevi bir kültür olduğu için dünyalık şeylere pek önem vermemiştir. Aynı zamanda Hıristiyanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Hıristiyanlar, dünyaya aşağılayıcı bir gözle baktıkları ve ceza çekmek için gönderildikleri bir yer olarak algıladıkları için bilimsel gelişmeler konusunda çaba sarf edenlere karşı hiçbir zaman iyi niyetli olmamışlardır. İnsanlarda böyle bir algının oluşmasında kiliseyi temsil edenler etkili olmuş, onlar insanların dikkatini yaşadıkları dünyadan Tanrı'ya ve ahirete çevirmiştir.

O çağda Hıristiyan zihniyette dünya ile ilgili ilimler âdeta putperestlikle bir sayılmaktaydı. Hatta öyle ki Hıristiyan piskoposu olan Theophiles, ms. 390 yılında İskenderiye'deki o devrin hemen hemen bütün ilimlerini kapsayan büyük kütüphanedeki dört yüz bin cilt kitabı hahamlara dağıtarak yaktırtmıştır. [209] Bunun tabii sonucu olarak da hem ilahiyat alanında hem de evrenin kökeniyle ilgili konularda akılla bağdaşmayan dogmalar ortaya çıkmıştır. Daha önce Hıristiyanlığın akılla ne kadar çelişen inançlardan oluştuğundan bahsetmiştik. Kendi sistemini kuran kilise bu otoritesini korumak için gerekli önemleri de almak zorunda kalmıştır ve kendisinin Hz. İsa'nın vekili ilan etmişlerdir. Tanrı'nın hatadan korunmuş vekilleri sayılan bu kişilerin tabiat kanunlarını değiştirebileceğine inanılmıştır. Hal böyle olunca varlıklar arasındaki sebep-sonuç ilkesinden kopulmuş, kendi otoritesini korumaya çalışan kilise deney ve gözleme bir yönelme olduğunda hemen engelleyip önlerine Tevrat ve İncil'i getirmişlerdir.

Kurtuluşun ilmi düşünmeyi terk etmek ve teslim olmakla mümkün olacağı, mukaddes kitabın insanlığın ulaşabileceği bütün bilgileri kapsadığı, insanın düşünce yoluyla elde ettiği bilgilerin gururlanma vesilesi olduğu, Allah'ın yarattığı ve idare ettiği şeylerin gidişatına karışmanın şeytani bir davranış olacağı iddia edilerek her türlü ilmi ve fikri çalışmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunun gibi bir takım düşüncelerin neticesi olarak da akıl ile iman birbiriyle alakasız, çoğu konuda birbirine düşman iki olgu haline gelmiş, Hıristiyanlığın inanç esasları aklın önüne geçmiştir.

XVI. yüzyıldan itibaren hümanist hareketlerin ortaya çıkması kilisenin temsil ettiği dinî zihniyete karşı çıkmış, özgür düşünce ve bilimi savunmuştur. Otoritesini sarsan bu akım karşısında kilise, bu düşüncede olanların önünü kesmek için engizisyon mahkemeleri kurdurmuş ve bu mahkemelerde alınan kararlarla binlerce insanı yakarak cezalandırmıştır.

---

[209] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 196

Kilise; aleyhinde faaliyet gösterenleri, bunu bilip haber vermeyenleri, onlara yardım edenleri lanetleniyor, aforoz ediyordu. Cezaya çarptırılanlar, ya ayak ve kollarından bağlanıp ölüme terk ediliyor ya da ellerinden ve ayaklarından duvara çivileniyor, bir çukur bir yere bağlanıp boğuluncaya kadar üzerine su dökülebiliyordu. [210] Yapısı itibariyle hurafeler üzerinde kurulu olan kilisenin bu uygulamaları din-bilim çatışmasını doruk noktaya ulaştırmıştır.

XVII. yüzyılda bilgi felsefesindeki değişimle birlikte elde edilen yeni veriler binlerce yıldan beri var olan Kitab-ı Mukaddes'teki metinlerin öne sürdüğü kozmolojik, biyolojik ve antropolojik görüşleri reddedince Hıristiyanlıkla bilim düşmanlaşmıştır. Bununla da kalmamış Kitabı Mukaddes üzerine yapılan tarihi, edebî ve ilmi araştırmalar sonucunda bu kitabın harfi harfine korunamadığını fikri ortaya atılmıştır.

Ateist olmadığı halde bu süreci Descartes başlatmıştır. Her fırsatta Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışsa da akıl dışındaki tüm bilgi kaynaklarını dışlayan bilgi felsefesi ve geliştirdiği mekanik evren anlayışı ile deist Tanrı inancının ve seküler dünya görüşünün yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Descartes'ten sonra Kepler, Galile (1564-1642), Newton ve N.Bohur genelde ortaçağ aklını özelde ise Batlamyus-Aristoteles kozmoloji anlayışını temelden değiştirecek fikirler ortaya atmışlardır. Ortaya koydukları yeni fikirler mekanik evren anlayışının geniş kesimlerce kabul edilmesini sağlamıştır. Böylelikle ateizm, deizmin gölgesinde vücut bulmaya başlamıştır.

Kopernik tarafından başlatılan gökyüzündeki varlıkların hareketleri konusunda arz merkezli sistem yerine Güneş merkezli sistemi ileri sürülmüş, asırlardır inanılan Dünyanın kâinatın merkezinde hareketsiz olarak durduğu, gök cisimlerinin tamamının Dünyanın etrafında döndüğü ve dönüşlerin dairesel olduğu görüşü çürütülmüş ve bu kilisenin otoritesini sarsan ilk gelişme olmuştur.

Galile'nin, Ay'ı gözetlemek için ilk defa teleskop kullanmasıyla Ayın tam olarak küre olmadığı ortaya çıkmış buda "En mükemmel şekil küredir; çünkü kürenin hareketi ancak dairesel olabilir. " düşüncesini yerle bir etmiştir. Galile'nin aynı zamanda çıplak gözle görülmeyen, fakat teleskopla görülen pek çok küçük yıldız keşfetmesiyle bilim adamlarıyla kilisenin arasındaki gerilim kendini hissettirmeye başladı.

İlk kez Galileo'nun fark ettiği, esas olarak Newton tarafından keşfedilen hareket kanunu Hıristiyan teolojisini zora sokan esas gelişme olmuştur. Hareket kanununun keşfinden önce, Aristo'dan itibaren bir hareket varsa o hareketi sağlayan dışarıdan bir gücün olduğuna inanılıyordu. Gökyüzündeki yıldızların hareketlerini ise

---

[210] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 208

ruhların veya meleklerin sağladığına inanılıyordu. Galileo ise bunun böyle olmadığını, aslında sürekli bir hareket için dışarıdan bir kuvvete ihtiyaç duyulmadığı, bir şeyin bulunduğu hâl üzere sonsuza kadar konumunu koruduğunu keşfetti. Hareket kanunun keşfedilmesiyle ile yaygın olan inancın aksine, gökyüzü cisimlerinin ruhlar ya da melekler aracılığıyla hareket etmedikleri düşüncesini ortaya çıktı.

Birçok önemli buluşu olan Newton'un ise en önemli buluşu çekim yasalarıyla ilgili teorisidir. Newton, yıldızların yörüngelerinde hareket etmelerini çekim yasalarıyla izah etmiş, gök cisimlerinin hareketinin kilisenin iddia ettiği gibi ruhsal varlıklarla bir ilgisinin olmadığını savunmuştur. Öncelikle Dünya'nın etrafında dönen Ay'ın hareketlerini daha sonra da Güneş'in etrafında hareket eden gök cisimlerini inceleyerek kilisenin teorisini çürütmüştür. Newton'a göre illiyet(nedensellik) kanunu bütün hurafelerin, bütün ilhamların ve yanlış inanç sistemlerinin bu dünyada kurduğu her şeyi yerle bir etmiştir. [211]

XVIII. ve XIX. Yüzyıllara gelindiğinde pek çok düşünür, evreni ve varlığı izah ederken teolojik yorumları tamamen saf dışı bırakmışlar, kâinatın işleyişinde Allah inancına gerek olmadığı fikrine ulaşmışlardır. Hatta Allah'ı tamamen hayatın dışında bırakmışlar, O'na verilmesi gereken sıfatları akla ve tabiat kanunlarına vermişlerdir. Görüldüğü gibi kilisenin sır olarak inanılmasını istediği, sebeplerinin araştırılmasına asla izin vermediği konular, bilim adamları tarafından tek tek açıklanmış ve insanların dine bakışları değişmeye başlamıştır. Bir kısmı dini yine öncelemekle birlikte hayatının merkezinden biraz uzaklaştırırken bir kısmı da tamamen hayatından çıkarmıştır.

3. 3 Modern Çağ Ateizminin Dayandığı Akıl Yürütmeler

Ateizmin ortaya çıkma sebeplerinin temeline bakıldığında Tanrı'nın bir algı objesi olmaması, dolayısıyla tecrübe edilip mutlak anlamda kanıtlanamaması, varlığın başlangıç ve sonu meselesi, iyi olan Tanrı kavramı ile evrendeki kötülüklerin uzlaştırılamaması gibi sebeplerin yattığını görmekteyiz. Ateistler de işte bu sebeplerin üzerinden kendi sistemlerini sağlamlaştırma çabasına girmiş, teist inanç sistemlerini bunlara dayalı ortaya attıkları akıl yürütmelerle köşeye sıkıştırmaya çalışmışlardır. Buraya kadar ki bölümlerde ateizmi doğuran sebepler üzerinde durmuştuk. Burada ise birçok sebeple vücut bulmuş olan ateizmin dayandığı akıl yürütmeler üzerinde durulacaktır.

---

[211] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 206

3. 3. 1 Kötülük Problemi

Ateistlerin teizm üzerinde en çok baskı kurmaya çalıştıkları konu "kötülük problemi" olmuş, teizm aleyhinde argümanlar geliştirerek teistlerin var olduğuna inandıkları gibi mutlak iyilik sahibi, her şeye kadir ve her şeyi bilen bir Tanrı'nın var olmasının savunulamaz olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu iddialara karşısında bazı teistler, Tanrı'nın kötülüğe izin vermesi için haklı gerekçelerinin ortaya konulabileceğini düşünerek "teodise" geleneğinin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Bazıları ise, bir teodise ortaya koymanın zihinsel sınırlarımızı aşacağı için, böyle bir çabanın mümkün olmadığı hatta gereksiz olduğu kanısına varmışlardır.

Kötülük, amaca uygun olmayan, kusurlu ve yetersiz olan, korku ve endişe verici olan bunun yanında ahlaki açıdan, iyinin karşısında bulunup, yanlış yada kabul edilemez olan şey olarak tanımlanabilir. Bu kavramın Arapçada ki tam karşılığı sû' ve şerr kavramlarıdır. Etimolojik olarak şerare masdarından gelen şerr kavramı daha kapsamlıdır. Şerr kelimesi ise kötülük, kötü kişinin fiili manasına gelir. [212]Kötülük hakkındaki asıl tartışma kötülük kavramının tanımından ziyade kötü olarak sıfatlanan şeylerin bizatihi bir varlığa sahip olup olmadığı ve var olan kötülüğün kaynağının ne olduğu sorunu üzerine yoğunlaşmaktadır. [213]Bir inanç formu olarak gündeme gelen iyilik-kötülük dualitesinin en eski köklerinin, Mısır'ın kaos ve ölüm tanrıları ile düzen ve yaşam tanrısı *Osiris* arasındaki çatışma mitolojisine dayandığı kabul edilmektedir. [214]

Kötülük problemini ise, genel olarak dış âlemde somut birer "nesnel gerçeklik" olarak kötülüklerin varlığının merhametli, şefkatli, iyi, âdil, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir Tanrı anlayışı ile uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı sorunu olarak tanımlamak mümkündür. [215]İnsanlık tarihinde bu problem hakkında bir takım söylemlerin olduğunu görmekteyiz. Bu sorunun, kuramsal olarak ele alınışı, Antik Grek Felsefesine kadar geriye götürmek mümkündür. Örneğin; Heraklitos, zıt olan şeylerin karşılıklı ilişkisinden söz etmek suretiyle iyi ile kötünün karşılıklı olarak birbirlerini şart koşup, yok edilemez bir birlik oluşturduklarını ve iyi ile kötünün bir olduğunu, birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini öne sürmektedir. [216] Doktorun kangren olan hastanın ayağını kesmesi hastalığın yayılmasını önlemek ve daha

---

[212]Metin Özdemir, "***İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi***" Furkan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 17

[213]Özcan Akdağ, "***Kötülük Problemi ve Özgür İrade Savunması***" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 2

[214]İbrahimAslan, "***Kadı Abdulcebbar'ın İyilik - Kötülük Düalitesine Yöneltti̇ği Eleştiriler***" Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, Malatya, 25-27 Mayıs 2012, s. 290

[215] Fethi Kerim Kazanç, "***Kelami Düşüncede Kötülük Sorununa Kelami Bir Bakış***" Kelam Araştırmaları:6, s. 77-106, 2008, s. 79

[216] Kazanç, ***a. g. e***, s. 80

yüksek bir iyinin gerçekleşmesi için gerekliyse evrende var olan kötülük, daha büyük bir iyiliğin gerçekleşmesi için gereklidir.

Yunan felsefesinde Stoacı filozoflar "bize kötülük olarak görünen şeyler görünürde kötülük olup, aslında kötülük olarak adlandırılan şeyler bütünün mükelleşmesine katkıda bulunur" diyerek kötü olarak görünen şeylerin düzenin birer parçasıdır ve aslında kötülük iyiliğin olmayışıdır derler. Hıristiyan geleneğinde de aynı düşünceyi görmek mümkün olmuştur. Kötülüğü iyiliğin eksikliği olarak gören kilise babası Augustine'e göre Tanrı sınırsız iyi ve mükemmeldir dolayısıyla onun yarattığı varlıklarda tabiatları gereği iyi olmak zorundadır. [217] Ona göre kötülüğün bizatihi bir varlığı yoktur. Hick'e göre Augustin bu görüşünü Yeni Eflatunculuk akımının kurucusu olan, "her şeyin kaynağı olan"Mutlak Bir" mutlak iyiliğe sahiptir. O'nda kötülüğe dair hiçbir şey yoktur haliyle ondan kötülük sudur etmez" görüşünü savunan Plotinus'a dayanmaktadır. [218] Bunun karşısında Maniheizmin "iyilik ve kötülüğün iki ayrı güçten kaynaklanır" şeklinde savunduğu radikal düalizmin benzer şekli de Eflatun tarafından savunulmuştur. Eflatun'a göre evrende iyi ve kötü olan güçler vardır ve iyinin kaynağı "iyilik" idesiyken, kötülüğün kaynağı da "kötülük" idesidir.

J. L. Mackie, 1955 yılında yayınlanan bir yazısında kötülük probleminin, Tanrı'nın mutlak kudret sahibi ve tamamiyle iyi olduğuna inanan kişiler açısından var olduğuna ve mahiyeti itibariyle de bir takım inançları açıklama ve uzlaştırma amaçlı mantıksal bir problem olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu, daha dikkatli gözlemlerle çözülebilecek bilimsel bir problem olmadığı gibi, herhangi bir eylemle karar ya da kararla çözülebilecek pratik bir problem de değildir. Problemi basit bir şekilde ifade edecek olursak: Tanrı mutlak kudret sahibidir; Tanrı tümüyle iyidir; fakat buna rağmen kötülük vardır. [219]

Mackie'nin ortaya koyduğu bu problem, aslında Epikuros (ö. M. Ö. 270)'tan itibaren tartışılan bir problem olarak güncelliğini hep korumuştur. Oldukça eskiye dayanan kötülük problemini ilk kez dile getiren Epikuros;

"(Tanrı) kötülüğü önlemek, durdurmak istiyor da, gücü mü yetmiyor? O halde O güçsüzdür. Gücü yetiyor da kötülüğü durdurmak istemiyor mu? O halde kötüdür. Hem gücü yetiyor, hem kötülüğü durdurmak istiyorsa kötülük nereden geliyor?"[220]

Diyerek bu problemi meşhur bir ikileme dönüştürmüş. [221]Mutlak iyilik ve kudret sahibi bir Tanrı ile var olan bunca kötülük arasındaki ilişkiye bakıldığı zaman

---

[217] Akdağ, ***a. g. t***, s. 1
[218] Akdağ, ***a. g. t***, s. 2
[219] Metin Özdemir, "***Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım***" Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:IV, Sivas, 2000, s. 225
[220] David Hume, *"**Din Üstüne**"*, (Çev. Mete Tunçay), İmge Yayınevi, Ankara, 1995, s. 209

çözülmesi güç ve Hume'un deyimiyle çelişkili bir durum meydana gelmektedir. Epikuros gibi düşünen Hume'da bu görüşünü "*Din Üzerine*" adlı eserinde kahramanın ağzından dile getirmektedir. [222] Ancak Hume'un eserlerinde bu kötülük problemi Tanrı'nın varlığı veya yokluğu bağlamında ele alınmamıştır. Hume, "*Din Üzerine"* adlı eserinde kahramanının ağzından kötülük sorununu ele almakla doğal kötülüğü temellendirmeyi ve Tanrı-insan benzerliğinin geçerliliğini tartışmayı amaçlamıştır. [223]

Bu problemin bağlamında insanların zihninde oluşan sorulara bakacak olursak, ortada birkaç soru değil, bu konuyla direk veya dolaylı olarak bağlantılı olan soru yığınıyla karşı karşıya kalırız. Örneğin; Evrende niçin çocuklar ölmekte? Niçin varlık önce var, sonra yok olabiliyor? Ölüm niçin yaratılmıştır? Niçin biri güzel iken diğeri çirkindir? Niçin birisi sağlam iken bir diğeri sakattır? Allah kötülükleri neden engellemiyor? Niçin yeryüzünde deprem, sel gibi doğal afetler olmaktadır? Gibi sorular arttırılabilir. [224] Bu soruları insan sayısınca arttırmak mümkün gözükmektedir. İnsanlar öyle yada böyle başlarına gelen her olumsuzluğu dine yada Tanrıya bağlamaktadır. Ancak bu insanlar kötülük olarak gördükleri sorunların aslında birçoğunun kaynağının[225] kendileri olduğunu kabul etmemektedirler. Burada asıl sorulması gereken şey ise "mutlak kötülük var mıdır?" sorusudur.

Kötülük, din felsefesi literatüründe genel olarak ahlâki, metafiziki ve doğal kötülükler olarak üç başlık altında ele alınır. Ahlâki kötülük, daha çok insanın özgür iradesiyle, bile isteye ortaya koyduğu eylemlerle ve onların sonucu olarak meydana gelen savaşlar, zulümler, tecavüzler, cinayetler, intiharlar vb. gibi insan kaynaklı kötü durumlar için kullanılmaktadır. Aristo ahlaki kötülüklere psişik bir tanım getirerek insanlara korku veren şeyler kötüdür diyerek korkuyu "kötü düşüncesi" olarak tanımlar. [226] İbn Miskevey ise ahlaki kötülüğü, "insanın kendi iradesi, çabası, tembellik ve ilgisizliği sebebiyle iyiliklere ulaşmasını engelleyen şey" olarak tanımlamaktadır. [227]

Doğal (tabii) kötülük; insandan bağımsız olarak meydana gelen, insanın gücünü aşan, yeryüzünde ve hayvanlar aleminde içkin olarak bulunan depremler, seller, yangınlar, tusunamiler, kuraklıklar, tehlikeli av hayvanları, hastalık yapan canlılar, akrep ve yılan gibi zehirli hayvanlar, volkanlar gibi kötülüklere işaret eder.

---

[221] Özdemir, ***a. g. e***, s. 226
[222] Akdağ, ***a. g. t***, s. 4
[223] Mustafa Çelik, " ***David Hume'da Kötülük Sorunu***" Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2003, C. 6, s. 16, s. 27
[224] Nazim Mustafayev, "***İbni Sina'da Kötülük Problemi***", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 38
[225]Bkz. Nisa, 4/79
[226] Özdemir, ***a. g. e***, s. 29
[227] Özdemir, ***a. g. e***, s. 29

[228] Bu kötülükler insan üzerinde meydana getirdiği etkilere göre kötüdürler. Ateistlerin genel olarak üzerinde durduğu kötülük de metafiziki ve tabii kötülüklerdir. Ahlaki kötülükler, inana için de inanmayan için de insan kaynaklı olduğundan bu tür kötülükler ateistler için bir argüman olmamıştır.

Metafiziki kötülük varlığı itibariyle eşyanın yetkinliğinin eksik olmasıdır ve Leibniz'e göre eşyadaki bu metafiziki eksiklik, pozitif bir şey olmayıp yetkinlik bakımından bir eksikliktir. [229]Metafiziki kötülük terimini ilk kez kullanan Leibniz'e göre "varlıklar" yetkinliklerini Tanrı'dan, yetkinsizliklerini ise sınırsız olmaya gücü yetmeyen kendi tabiatlarından almaktadırlar. Tanrı mümkün olan en iyiyi meydana getirmekle yükümlü olduğu için ve gerekli olan birliğe ve güce sahip olduğundan O'nda kusur ve suçun bulunması mümkün değildir. Tanrı, kötülüğe izin verdiği zaman bile bu bir hikmettir, fazilettir. Kötülük mümkün olan en iyinin planlanmasıyla ilişkili olduğu için Tanrı ona izin vermiştir zaten. Metafiziksel bir zorunlulukla, kötü Tanrı'nın seçtiği en iyide bile bulunur. Metafiziki kötülük, asıl kötülük çeşitleri olarak yaygın biçimde kabul edilen diğer iki kötülük türünden sadece derece veya tür olarak değil, ilke ve cins olarak da kökten ayrılmaktadır. [230]

İslam filozoflarının bu konudaki görüşlerine bakacak olursak kötülüğün ademiliği, arıziliği, azlığı, yararlılığı, maddenin ve bedenin eksikliği, ilahi hikmetin tam bilinemeyeceği şeklinde fikirler öne sürdüklerini görürüz. İslâm fikir tarihinde bu problemi her yönüyle inceleyen Farabi'ye göre kötülük, maddenin ilahi nizamı tam olarak kabul edip yansıtacak bir kuvvete sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Ona göre asıl olan hayır ve düzendir, kötülüğün ortaya çıkması ise sadece arızidir. Farabi ekolü mensuplarına göre Allah'ın adaleti ile âlemin mevcut durumu arasında bir uyumsuzluğun bulunmadığı kesindir. Gazali'nin ortaya attığı ve birçok düşünürün etkilendiği görüş ise Allah'ın ilim, irade, kudret vs. sıfatlarına dayanarak bu âlemin "mümkün" âlemler arasında en iyisi, en güzeli ve en tamı olduğunu söylemektedir. [231]

Bazı filozofların kötülüğün kaynağına dair düşüncelerine karşı kelamcılar ise bunu ilahi irade ve kudretle ilişkili görmektedirler. [232] Metafiziki ve tabi kötülük kelamda genel olarak iki farklı şekilde ele alınmıştır. Bunlardan ilki; teodise çabasına giren ve var olan her şeyin ilahi bir hikmet ve adalete uygunluğu delillendiren Mutezilî bakış, diğeri ise tevekkül ve teslimiyeti öne çıkaran Ehl-i Sünnet bakışı. Mutezili bakışta salah-aslah teorilerinin bir uzantısı olarak ilahi adaletin zarar

---

[228]Rafiz Manafov, *"John Hick`in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise"* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 27
[229] Özdemir, ***a. g. e***, s. 19
[230] Vicdan Hilal Kocabaş, "*Mevalana'nın Mesnevi'sinde Kötülük Problemi*" Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 9
[231] Kocabaş, ***a. g. t***, s. 11-12
[232] Özdemir, ***a. g. e***, s. 53

görmemesi öncelenmişken, Ehl-i Sünnet bakış açısında ise ilahi irade ve kudretin zarar görmemesi öncelenmiştir. [233]

İlk defa Epicurus (M. Ö. 341-270) tarafından formüle edilen, sonra Lactantius (M. S. 260-340) tarafından dile getirilen bu problem bazılarını Tanrı`nın sıfatlarını inkar etmeye götürdüğü gibi, bazılarını da Tanrı`nın bizzat kendisini inkara götürmüştür. İşte insanlara Tanrı'nın kötülüğe niçin izin verdiğini haklı gösterme açıklaması şeklinde kötülük problemine karşı verilen bir cevap ve savunmanın adı ise teodisedir.

Teodise genel manada "hem kötülük problemi hem de onunla ilgili çözüm girişimlerinin sistematik bir incelenişinden oluşan bütün bir konunun genel adı" olarak da tanımlanmaktadır. [234] Milton (1608-1674) teodiseyi, "Tanrı'nın insana muamelesini haklı çıkarma teşebbüsünden ibarettir. " Şeklinde tanımlamışken, Kant (1724-1804) ise, "teodiseden aklın evrendeki maksada zıt olan bir şeyin temellerini oluşturacağı ithamına karşı, yaratıcının yüce hikmetinin savunulması anlaşılır. " Şeklinde tanımlar. Hangi tanım olursa olsun birçok teodisenin merkezinde "özgür irade savunması" yer almaktadır.

Kötülük probleminden hareketle Tanrı'nın varlığı konusunda ciddi itiraz ve eleştirilerin yapıldığı doğrudur, fakat buradan yola çıkarak Tanrı'nın yokluğunun ispatlanmaya çalışılması çok da mantıklı görünmemektedir. Dünyada kötülüğün var olması demek Tanrı yok demek değildir. Bu sıkıntılı durumun farkında olan Mackie gibi ateist filozoflar, kötülük problemini ele alırken Tanrı'nın varlığını çürütmeye çalışmaktan ziyade Tanrı kavramıyla kötülüklerin varlığı arasındaki çelişkiye dikkat çekmiş, konunun teistik bir problem olduğunu göstermeye çalışmışlardır.

Kötülük problemi ile ilgili ateistlerin teistlere yönelttiği bir başka eleştiri ise teizmin insan özgürlüğü iddiasına karşı olmuştur. Teistlere göre, Tanrı insanları özgürce karar verebilecek bir formda yaratmış, ahlâken sorumlu olabilmeleri için onları eylemlerinde serbest bırakmıştır. Özgür iradeleri ile iyiyi seçebildikleri gibi kötüyü de seçme hakkını onlara vermiştir. Ateistlere göre, teistlerin bu yaklaşımları Tanrı'yı yeryüzündeki kötülüklerden aklama çabasıdır. Ancak özgür irade savunması bile ateistlere göre kötülük probleminin üstesinden gelememiştir. Ateistler bu noktada teistleri köşeye sıkıştırmak için şu soruları sormuşlardır:

"'İnsan özgürlüğünü kötüye kullanacaksa Tanrı bunu ona neden vermiştir?"

---

[233] Özdemir, ***a. g. e***, s. 55

[234] Kevser Çelik, "***Kötülüğün Felsefesi: Felsefi Tecrübede Kötülük Sorunu ve Kötülüğü Haklılaştırma Olarak Teodise***", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 6, s. 155-182, Eylül 2014, s. 158

'Eğer Tanrı insana vermiş olduğu özgürlüğün kötüye kullanılacağını biliyorsa niçin insanları bu şekilde yaratmıştır?'

'İnsanın özgürlüğü Tanrı'nın kendi kararlarını kontrol etmediği veya edemediği zamanda mı vardır?

'Her şeye gücü yeten Tanrı kontrolünün dışında karar verebilen şeyler yaratır mı?'"

"Başka varlıkların kontrollerine karışmıyorsa kendisinden başka kontrol ediciler de vardır. O zaman tek kontrol edici Tanrı mıdır?"

Ateistler sormuş oldukları bu sorularla Tanrı'nın sonsuz kudret ve ilmine sınır getirmek istemişlerdir. Bunun sonucunda ortaya çıkan Tanrı modeli de teizmin Tanrı modelinden çok uzaktır.

Ateistlerin teistlerin üzerine gittikleri bir diğer konu ise "Tanrı'nın daha yüksek iyiyi gerçekleştirmek için kötülüğü araç olarak kullanması O'nun sınırsız kudret sıfatıyla bağdaşabilir mi?" sorusudur. Mackie'ye göre, daha iyi için kötü olmalı gibi bir tutum ve düşünce Tanrı'nın kudret sıfatıyla çelişki oluşturmaktadır. Eğer bir teist, kötülüğü, iyiliğin ortaya çıkması için zorunlu bir neden olarak kabul ederse ya Tanrı'nın mutlak gücünü ya da kudret sıfatını yok saymak zorunda kalacaktır. Benzer şekilde, John Stuart Mill "Dünyada var olan kötülükler ile Tanrı'nın kudreti arasındaki bu iki bilinmeyenli problemi çözmek için Tanrı'nın sınırlı bir varlık olduğunu kabul etmek yeterli olacaktır. " Diyerek Mackie ile benzer görüşü savunmuştur. [235] O'na göre kötülüğü iyilik için bir araç haline getiren Tanrı, anca sınırlı ve her şeye kadir olmayan bir Tanrı olabilir ki bu da zaten dünyadaki düzensizlikten anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere ateistler bu konuda teistlere farklı açılardan yaklaşmışlardır. Kötülük problemi ateistler kadar teistlerin de gündemini işgal etmiştir. Ve insanlık son bulana kadar da bu durum böyle devam edecek gibi durmaktadır.

3. 3. 2 İnsan Hürriyeti ve Dinin Merkezi Meselesi

Teizmin Tanrı tasavvuru çerçevesinde, Tanrı'nın fiilleri kadar insanın özgürlüğü meselesi de her zaman tartışma konusu olmuş ve bu tartışma günümüzde de devam etmektedir. Tanrının evrenle olan ilişkisi, kudret ve iradesi, ilmi, müdahalesinin nereye kadar olduğu, insanın bu durum karşısında özgürlüğünün ne anlam ifade ettiği gibi konular her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Bir yandan Tanrı'nın sınırsız gücüne, hakimiyetine, iradesine ve kudretine gölge düşürmeme

---

[235] Akdağ, ***a. g. t***, s. 8

kaygısı, diğer yandan insanın özgürlüğünü ve ayırt edici bir vasfı olan iradesini koruma telaşı bu konuda çelişkiye kapı aralayacak söylem ve açıklamalara neden olmuştur. [236]

İnsanın akıl sahibi bir varlık olduğunu, özgür iradesiyle hareket ettiğini söyleyip bunu savunurken bir yandan da Tanrının iradesinin var olan her şey için belirleyici ve kapsayıcı olduğunu iddia etmek açıklanması gereken bir konu olarak insanlığın önünde durmaktadır. Ateistlere göre, eğer Tanrı varsa insan özgür değildir, bir başka ifade ile insan kendi özünü meydana getirecekse Tanrı var olmamalıdır. Ateist düşünürlerden biri olan Sartre bu konuyu şu şekilde dile getirmektedir:

a) Eğer Tanrı varsa, o her şeyi belirleyeceği için ben özgür olamam.

b) Ama ben özgürüm.

c) Öyleyse, Tanrı yoktur. [237]

Sartre, Dostoyevski'nin "Tanrı olmasaydı her şey mübah olurdu" sözünün varoluşçuluğa kapı araladığını, buradan hareketle de her türlü kaderci inanışın reddedilmesi gerektiğini ve insana mutlak özgürlüğünün teslim edilmesinin zorunlu olduğunu belirtir. Aynı zamanda Sartre, bütün değer sistemlerinin temeline insanın özgürlüğünün konulması gerektiğini belirterek, insan özgürlüğünün her şeyin mutlak belirleyicisi olduğunun da altını çizmeye çalışmaktadır. [238]

Yine Sartre'a göre insanın mutlak özgür olması, yani kendi özgürlüğünü bütün benliğiyle hissetmesi gerekir. İnsan hiçbir varlık karşısına bir obje gibi konulması mümkün değildir aksi halde bu insanı insan yapan hürriyetini yok etmek olacaktır. İnsanın özgür olmaması durumunda ise dünyada olmasının veya olmamasının hiçbir anlamı ve önemi de kalmayacaktır.

İnsanın fiillerinin gerçekte kime ait olduğu, iyinin ve kötünün ne olduğu, günah ve sevabın neye göre belirlendiği, dinin insan davranışlarına şekil verirken alanının ne derece geniş olduğu da gerçekten karışık ve tartışmalara açık birer durum gibi gözükmektedir. A. Flew'e göre insanın özgürlüğü ve Tanrının iradesi konusundaki kargaşayı giderebilmek sorunu çözebilmek için, ya insanın iradesinden ve koşulsuz seçebilme yeteneğinden vazgeçilecek, ya da Tanrının mutlak hâkimiyeti algısını bertaraf edebilme adına, onun varlığı inkâr edilecektir. Aksi takdirde ifade

---

[236] Engin Ögcem, ***"Ateizmden Deizme Antony Flew"*** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 76
[237] Necip Taylan, "***Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu***", Şehir Yayınları, İstanbul, 2000, s. 132
[238] Mehmet Şükrü Özkan, ***" Ateizmin Temeli Olarak Özgürlük: J. P. Sartre'ın Yaklaşımı"*** Yüksek Lisans Tezi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 76

edilecek olan her türlü açıklama özgürlük konusundaki kaosu derinleştirmekten öte bir anlam taşımayacaktır. [239]

Modern dönem düşünürlerinden Comte ateizmi, Tanrı-insan karşıtlığı üzerine bina etmiş ve hümanizm çerçevesinde fikirlerini şekillendirmiştir. Ona göre, kendi devrine gelinceye kadar yapılmış olan teolojik ve metafizik araştırmalar yetersizdir. Comte din ve Tanrı inancı bakımından insanlık tarihini üç devrede ele almaktadır. Bunlar teolojik, metafizik ve pozitif safha olarak sıralanır. İlk safhada olgular ilahi güçle açıklanmış daha sonra İkinci safhada ilahi açıklamaların yerini soyut ilkelerin almış ve son safhada ise düzenli akıl yürütmeyle ve gözlemle fenomenlerin gerçek yasalarının incelendiği pozitif safhadır. Bu sınıflandırma Comte'nin tarih felsefesi olmasına rağmen "din" olgusu üzerine şekillenmiş ve kurduğu insanlık dini" açısından da vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir.

Dinlerin tekamül kanununu ortaya koyduğunu söyleyen Comte bu tekamülün Fetişizm[240]'den Politeizm'e daha sonra da monoteizme geçiş şeklinde olduğunu iddia etmiş ve pozitif çağa gelindiğinde ise artık pozitif bir dine sahip olunması gerektiğini savunmuş ve sosyolojik bir vakıa olan bu dinin ismi de "İnsanlık Dini"dir. Görüldüğü gibi Comte pozitivizmden hareketle, Tanrı'yı reddetmiş ve onun karşısına insanı koymakla, ibadetinden kurallarına kadar her şey mevcut yeni bir din oluşturma çabasına girmiştir. [241] Comte sisteminde yani oluşturduğu ateizmde Tanrı'nın yerine insan koymuştur.

Özetlemek gerekirse modern çağa kadar dinin ve insanlığın merkezinde Tanrı yer alırken modern çağa geldiğimizde Tanrı'nın yerini insanın aldığını görmekteyiz. Haliyle insanlar yavaş yavaş Tanrı olgusunu hayatlarından çıkarttıkları için din olgusu da doğal olarak ortadan kalkmıştır.

3. 3. 3 Kuşkuculuk

Goethe'ye göre insanlık tarihinin temel konusu inanç ve inançsızlık arasındaki çatışma olmuştur. Tarihin bazı dönemlerinde, bazı inanç şekilleri hakim güç olmayı başarmışken bazen de inancın aksine şüphe ve inkar yükselen taraf olmuştur. Yaşadığımız yüzyılın da bir şüphe ve inkâr dönemi olduğunu biliyoruz. Fakat şüphecilik kendiliğinden gün yüzüne çıkmış bir durum olmayıp, aşırı doymuş bir medeniyetin ve"sanat sanat içindir" anlayışıyla hareket eden bir kültürün meyvesidir. Şüphecilik, insan ile gerçek arasında katı bir engelin olduğu düşüncesinden çıkar. Karl Jaspers kuşkuculuğu "bir küçümseme" olarak tanımlarken; bazılarına göre ise, bazen bir şeyden şüphe duyarken başka bir şeyi daha inanılır hale

---

[239] Ögcem, ***a. g. e***, s. 76

[240] İlkel toplumlarda, doğaüstü gücü ve etkisi olduğuna inanılan canlı ya da cansız varlıklara tapma biçimindeki eylemlerin tümü.

[241] Özkan, ***a. g. t***, s. 6-7

getirirsiniz. Örneğin, uyanık olduğumuzdan kuşku duyarsak yatakta olmamız daha inanılır hale gelir. Bunu konuya uyarlarsak, Allahın varlığından kuşku duymak O'nun var olmadığını daha inanılır hale getirir. Yani doğru bilgiden şüphe etmek yanlış bilgiyi daha inanılır hale getirir. [242]

Genel olarak, hiçbir şeyi olduğu gibi kabul etmeme, karşılaşılan her durumu belli bir eleştiri süzgecinden geçirme tavrı; belli bir fikre ulaşmadan önce, kuşku duymanın zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu savunan anlayış dogmatizmin tam karşısında yer alan bir tavır olarak kuşkuculuk, bazı olguların bilgisine ancak bir takım güçlüklerle ve bazı tedbirlerin sonucu olarak ulaşılabileceğini savunur. Biz bu başlık altında; bireysel farklılıklardan dolayı elde edilen bilgilerin de farklılık göstermesi ve dolayısıyla tek bir bilgi kaynağının bulunmadığı anlayışından hareketle "O halde Tanrı da yoktur. Tanrı yoksa ahlâklılığın da hiçbir anlamı yoktur; ya da Tanrı varsa, her şey önceden belirlenmiş olacağından yaşamanın bir amacı yoktur" gerekçeleriyle Tanrı'yı inkâra bir basamak oluşturması açısından kuşkuculuğu ele alacağız.

Fideizmin sorgulamadan kabulcü anlayışına karşı, kuşkuculuğun her şeyi ve hatta Descartes'in "cogito"[243]sunda olduğu gibi kendi varlığının bile gerçekliğini sorgulayışı insanda, inanç ile ciddi bir çatışma meydana getirir.

İlk şüpheciler olan sofistlerin eleştirel şüpheciliğinin gereği olarak, her şeyden şüphe etmeleri, her fikrin eksik, kusurlu bir yönünü bulmaya çalışmaları ve Protagoras'ın da kesin olarak hiçbir şeyin doğruluğunun iddia edilemezliği ve bu manada "insan her şeyin yegane ölçüsüdür" diyerek rölativizme[244] ön ayak olması da, yukarıda sözünü ettiğimiz çatışmayı daha da belirgin hale getirmektedir.

Pyrrhon'un mutlak ve sistematik hale getirdiği, Pascal'ın ise, dinin hakikatleri karşısında aklın ışıklarını söndüren bir tenkit, ilmin değerini inkâr ettiren bir sistem halini alan şüphecilik Montaigne gibi bir ahlakçıda ise edebi bir hal almış, şüpheyi hakikati bulmak için bir etkin değer olarak kullanmıştır.

Ancak şüphecilik birkaç gerekçe ile de tenkit edilmiştir. Söyle ki; teorik olarak, şüpheci olduğunu iddia eden bir filozofun, şüpheci olarak kendi tezini ispat edebilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Zira hiçbir fikrin doğruluğunun kabul edilemeyeceğini kabul etmek de yine bir fikri kabul etmek olacağından bunu kabul edince de şüphe ortadan kalkmış olacaktır. Bu sebeple bir fikre sahip olmamak,

---

[242] Bakış, ***a. g. t***, s. 28

[243] Cogito, Descartes'in "Düşünüyorum, o halde varım" şeklinde özetle sunulan Batı rasyonalizminin kurucu elementi olan felsefi düşüncesinin adıdır.

[244] Kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikat herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını, hakikatin ya da doğruların bireylere, çağlara ve toplumlara göreli olduğunu savunan anlayıştır.

sebepleri sonuç bağlamında mutlak bir otoriteye dayandırmamak ve hiçbir varlığa "Tanrı" diyerek inanmamak da, bu bakış açısına göre mümkün olmamaktadır. [245]

3. 3. 4 Başlangıç Sorunu ve Nedensellik

İnsan yaratılışı itibariyle varlıkların nedenini, nerden gelip nereye gittiğini araştırır. Bu araştırma ve bulma yönteminde ise en temel iki unsur akıl ve eşyadır. Eşya bilginin ana maddesini verirken, akılda eşyanın suretini vermektedir. Nedensellik ilkesine göre hiçbir şey sebepsiz olamaz. Nedensellik ilkesi ilmin, mantığın ve özellikle metafiziğin dayandığı, dinlerin de Allah, Yaratıcı, Sebeplerin Sebebi gibi isimlerle inanıp kabul ettiği en önemli ilkedir demek yanlış olmaz.

İnsanlık tarihi kadar eski olan nedensellik problemi, evrenin neden yaratıldığı, bu alemde meydana gelen olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisinin olup olmaması ile ilgili pek çok fikri kapsamaktadır. Abderalı filozofların ortaya koydukları atomculuk düşüncesi ve Aristo'nun metafiziği nedensellik düşüncesinin iki önemli noktasını oluşturmaktadır. [246]

Aristo, dört sebep kavramını ortaya koymuştur. Ona göre bir şeyin kendisinden oluştuğu cevherdir ki, bu maddi sebeptir. İkinci olarak şeyin ne olduğu, biçimi, suretidir ki bu formel sebeptir. Bu yüzden her olgunun şekil veren bir sebebi mevcuttur. Üçüncü olarak; bir şeyin ne için olduğunu bildiren gaye sebebi vardır. Dördüncü olarak, hareket sebebi mevcuttur. Aristoteles'e göre eşyayı ve olayları anlamanın yolu onların gayelerini bilmekten ve anlamaktan geçmektedir.

Nedensellik zaman mefhumu içinde, biri olmadan diğerinin de var olamayacağı iki olay, fenomen ya da süreç arasındaki ilişkiye verilen addır. [247] İki olay veya nesne arasındaki ilişkide sonucun ortaya çıkmasına etki edene *illet,* bu etki sonucunda ortaya çıkan şeye *malul,* bu ikisi arasındaki ilişkiyi açıklama işine de *illiyet* denilmektedir. [248]

İslam düşüncesinde kozmolojik ve epistemolojik bir doktrinin ifadesi olan nedensellik, hem varlık kavramını ontolojik açıdan temellendirmek de, hem de sebeplerin bilgisine ulaşma açısından ilmi faaliyetlere yön vermektedir. İlliyet, hem varlık ve varoluşun açıklanmasında hem de Allah-alem ilişkisinin açıklanmasında

---

[245] Bakış, ***a. g. t****,* s. 27

[246] Yusuf Okşar, *'**'İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah''***Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2008, s. 3

[247] Ahmed Cevizci, *"**Felsefe Sözlüğü**"*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 618

[248] Cemalettin Erdemci, *"**İslam Kelâmında Kozalite Problemi**"*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:1, sayı:2, 2014, s. 2

önemli bir yere sahiptir. İslam düşünce tarihinde din-felsefe ilişkileri bakımından bu konu birçok konuyla da ilişkilidir. [249]

Nedensellik düşüncesi ile ilgili üç farklı görüş mevcuttur. Bunlar şu şekildedir:

1. Sebepler sonuçları üzerine etki etmektedirler. Bu görüşte olanlar, sebep-sonuç ilişkisinde mutlak determinizm taraftarlarıdır. Bu görüşü savunanlara göre, cisimlerle meydana gelen fiil ve eserlerin icadı, onların kendilerinde mevcut olan kuvvetlerle olmaktadır.

2. Sebepler, Allah'ın kendilerine baştan verdiği bir potansiyelle sonuçları doğururlar ki burada Yaratıcının doğrudan bir etkisi söz konusu olmamaktadır. Bu görüş bu konuda ileri sürülen diğer iki görüşünde ortasında yer almaktadır. Bu görüş sahipleri olarak Müslüman filozofları örnek verebiliriz.

3. Sebeplerin hemen arkasından gelen sonuçlarda tek gerçek müessir Allah'tır. Ancak her zaman aynı sebepten aynı sonuç meydana gelmeyebilir. Buradaki ilişki zorunlu olmayıp ardışık bir birlikteliktir. Burada Yaratıcının dilemesi söz konusudur. Ehl-i Sünnet kelam alimleri de bu görüşte ittifak halindedirler. [250]

Kur'an'da birçok ayet sebeplerin sonuçlar üzerinde düzenli bir etkisinin olduğunun göstermektedir. [251]Bunun yanında, bir takım ayetlerde ise Allah'ın dış dünyada bulunanların tümü için bir sebep yaratıp, her şeyi bir sebep-sonuç ilişkisine bağladığını görmek mümkündür. [252]

Evrenin ve varlıkların yaratılması konusuna gelirsek eğer Kur'an, yaratma durumunu farklı birçok fiil ile de ifade etmiş, Allah'ın yaratma faaliyetinin bir ağ halinde bütün kainatı kapsadığını vurgulamıştır. Mesela, yoktan, bir asla dayanmaksızın yaratma için 'bed', 'ibda', yaratılışın tekrarı için 'iâde'; yaratmadan sonraki safhaları için 'enşee', 'zerea', 'ce'ale', 'savvara', 'sevvâ' gibi fiiller kullanılmaktadır. Bütün bunlar incelendiğinde Yaratıcının kainatı deistlerin iddia ettikleri gibi bir kereye mahsus olarak yaratıp sonrada bırakmadığını gösterir. O, her an yaratmayı yenilemekte, yarattıklarına hakimdir. Sonuç olarak yaratma bir kereliğine mahsus bir durum değil, ilahî irade ve kudretle sürekli olarak

---

[249] Mustafa Akman, "***Eş'arilerin Nedensellik Anlayışı Üzerinden Ehl-i Hadis'in Vardığı Sonuçlar***", İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 22, Sayı 2, 2011, s. 71-72
[250] Yener Öztürk, "***Kur'an Perspektifinde Kozalite Problemi veya Sebeplerin Varoluştaki Etkisi***", İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004, s. 65-66
[251] Bkz. Ankebut, 29/19, Rum, 30/27, Rahman, 55/29, Fetih, 48/23, Ahzab, 33/38, 62
[252] Bkz. Kehf, 18/84-85, 92, Sad, 38/10, Yunus, 10/22, 24, Casiye, 45/3-6, Furkan, 25/62, Bakara, 2/164, Al-i İmran, 3/190-191, Yunus, 10/5-6, Hac, 22/65, Nur, 24/43

tekrarlanmaktadır. [253]Ancak bunların dışında başlangıç sorunu ve ilk varlık hakkında birçok görüş bulunmaktadır.

Yaratılışla ilgili teorilerden biri ilk madde teorisidir ve bir çok filozof bu konuda görüş beyan etmiştir. M. Ö. VI. yüzyılda yaşamış olan Yunan tabiat filozofları evrenin kökeni konusuyla oldukça fazla ilgilenmişlerdir. Yunanlı filozoflar, evrenin nasıl ve neden oluştuğu sorularının cevaplarını bulabilmek için dikkatlerini genelde hep maddi evren üzerine çevirmişlerdir. Platon (M. Ö. 427-347) öncesi döneme bakıldığında varlık problemini hem "tek" hem de "çok" prensibiyle çözmeye çalışan filozoflar olduğunu görmekteyiz. Yunan düşüncesinde varlığın “tek’’e indirgenmesi konusunda ilk düşünce, İonyalılar’da su ve havanın ilk varlık olarak kabul edilmesiyle başlamıştır. Daha sonra bu konu Pythagoras (M. Ö. 585-500) ile Elealılar arasında “çok”la “bir” arasındaki çatışmaya dönüşmüştür. [254]

Hiçten hiçbir şeyin meydana gelmeyeceğini ifade eden filozoflardan Thales’e (M. Ö. 625-547) göre her şeyin menşei, ana maddesi (arche) su olup her şey yine ona dönecektir. Buasli madde, yani, “arche” canlıdır ve canlılar “yaratmak” gücüne sahiptir. Anaximandros (M. Ö. 611-545) da Thales gibi, arkhe konusu üzerine yoğunlaşmıştır. Ona göre ilk madde, ne sudur ne de başka bir elementtir ki O ölümsüz ve yok olmayan, sınırsız ve sonsuz olan farklı bir kaynaktır. Anaximandros sonsuz kavramını ilk belirleyen olmuş ve ilk maddeye o, apeiron (sınırı olmayan) adını vermiştir. Bu sınırı olmayan şeyden daha sonra, zıtlar şeklinde ayrılarak bütün varlıklar meydana gelmiştir. Anaximenes’e (M. Ö. 585-525) göre ise, ilk madde havadır. Arkhe olarak hava ya da su yerine toprağı koyarak ilk monistlerden olan Xenophones’e göre her şey topraktan gelir ve onda son bulur. Empedokles ise, ilke olarak dört elementi (su, hava, ateş ve toprak) kabul etmektedir. [255]

İlkçağ felsefesinde, Hesiodos’a göre, dünyanın meydana gelişi, tanrıların meydana gelişi ile aynı zamanda olmuştur. Hesiodos, varlık araştırmasında bütün dünyayı Tanrıların kapladığına inanmakta ve tanrılardan başlayarak varlığı mertebeli bir şekilde sıralar. Başlangıçta bütün varlıkların tohumlarını içeren şekilsiz, belirsiz bir boşluk (Khaos) vardı ve kaostan sırasıyla; gece ve karanlık, bu ikisinden uzayın yukarısındaki bölge (aether), ana yeryüzü ve aşk (eros), gök ve su meydana gelmiştir.

İlk Çağ Yunan düşüncesinin en önemli filozoflarından bir olan ve âlemi, idealar ve görüşler âlemi diye ikiye ayıran Platon’da (M. Ö. 427-347) âlem düşüncesi, idealar fikrine dayanmaktadır. O, varlığın aslının idealardan ibaret

---

[253] Öztürk, ***a. g. e***, s. 153
[254] Ahmed Yüksel, “***Kelami Açıdan Alemin Yaratılışı***”, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 22
[255] Yüksel, ***a. g. t***, s. 23

olduğunu, bütün olup bitenlerin özünün idealar Âleminde meydana geldiğini savunmuştur.

Aristoteles (M.Ö 384-322) ise, varlık felsefesini ve âlem kurgusunu yapmadan önce, varlık düşüncesinin alt yapısını oluşturmuştur. İlk olarak kavramlardan başlayarak öz, töz, birlik, suret, çokluk, madde gibi kavramları tanımlayıp geliştirir. Daha sonra varlığın var olan olarak var oluş sebepleri, unsurları ve fonksiyonları üzerinde durur. Aristoteles'e göre evrende varlıklar arasında bir aşamalar dizisi söz konusudur ve âlemi şu şekilde sıralar: İlk İlke/Tanrı, sonra Yıldızlar Göğü sonra Gök Küresonra İnorganik Âlem ve Organik Âlem. [256]

Âlemin kökeniyle ilgili farklı felsefi ve kelami tutumların ortaya çıkmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Âlem maddesiyle, suretiyle, zamanı ve unsurlarıyla ezelidir yani başlangıcı yoktur ve onu idare eden bir ilah-yaratıcı da yoktur. Bu görüş materyalizmin görüşüdür.
- Tanrı vardır ve eşyanın suretlerini, unsurlarını ezeli bir maddeden meydana getirmiştir. Bu görüşün savunucusu Platon'dur.
- Tanrı ezelidir bunun yanda alem de maddesiyle, suretiyle ve zamanıyla ezelidir. Ama âleme hareket vermesi bakımından Tanrı âlemin ilk muharrikidir. Bu görüşü savunanlar ise Aristo (M. Ö. 384-322) ve İbn Rüşd(v. 595/1198) dür.

Allah âlemi herhangi bir ezeli maddeden meydana getirmemiş, tersine ezeli olan sudûrdan var etmiştir. Âlem zaman yönünden ezeli ancak zat yönünden mümkündür. Bu görüşü Platon (M. Ö. 427-347), Farâbî (v. 339/950), İbnSina (v. 428/1037) ve daha birçok filozof kabul etmektedir. Allah âlemi 'bir asla ihtiyaç duymadan yoktan yaratmış, bunu südûr yoluyla ve ezelde değil, iradesi gereği başlangıcı olan bir zamanda yaratmıştır. Bu görüşü ise kelamcılar ve Gazzâlî (v. 505/1111) kabul etmektedir. [257]

Yaratılışla ilgili teorilerden bir diğeri ise südûr teorisidir. Felsefi terim olarak südûr teorisi; kainatın meydana gelişini yorumlamak üzere tasarlanan, yoktan ve hiçten yaratma inancından farklı olduğu ileri sürülen teoriyi ifade eder. Südûr teorisine göre; nasıl ki güneş-ışık ve ateş-ısı arasında zaman bakımından bir öncelik sonralık yoksa Allah ile âlem arasında da zaman bakımından bir öncelik sonralık bulunmamaktadır. Bu bakımdan âlem, hâdis olmayıp, ezeli bir varlıktır. 'Bir olandan bütün varlıkların çıkması anlamına gelen südûr teorisi birçok Müslüman filozofu etkilemiştir.

---

[256] Yüksel, ***a. g. t***, s. 25
[257] Yüksel, ***a. g. t***, s. 26

Südûr teorisini yoktan yaratma karşıtı bir tez olarak düşünmek mümkündür. Plotinus'un öne sürdüğü südûr teorisinde, yoktan yaratma anlayışı yoktur ve âlem ezelidir. Âlemin kendisinden taştığı, südur ettiği varlık olan Tanrı ezeli olduğuna göre âlem de ezelidir. İslam filozoflarının savunduğu südûr teorisi ile Plotinus ve onun gibilerinin savunduğu südûr teorisine bu konuda benzememektedir. İslam filozofları, hiçbir şeye benzemeyen ve mükemmel olan Tanrı'nın hâdis olan varlıklarla ilişkisi konusunda daha dikkatli davranmışlardır. İslam filozoflarının kabul edip savunduğu südûr tam olarak yoktan yaratmanın karşıtı değil de zamansal yaratmanın karşıtı bir görüştür.

Bu sisteme göre, varlık aşamalarından her birinin kendine özgü bir yapısı bulunmaktadır. Bunların her birinin varoluşu, birliği ve çokluğu hep birbirinden farklıdır. Ancak bu aşamalar birbirinin sonucu olarak art arda sıralanırlar. Platinos'un ortaya koyduğu bu sistemde, "Tanrı'nın kendi zatını akletmesiyle kendisinden taşan ilk şey, ilk akıldır. İlk aklın kendi üstündeki prensibi akletmesi, ikinci aklın sudûruna yol açar; kendi mümkün özünü akletmesiyle de ilk feleğin nefsi ve cismi ortaya çıkar. İkinci aklın aynı şekilde ilk prensibi akletmesi üçüncü aklı, kendi özünü düşünmesi de ikinci feleğin nefsini ve cismini meydana gelmesini sağlar ve bu, ay altı âlemi yöneten onuncu akıl ve dokuzuncu feleğin sâdır olmasına kadar bu şekilde devam eder. Böylece on akıl ve dokuz felek, bir dizi akletme sonucu meydana var olmuş olur. Bu duruma göre yaratma ve var etme süreci ile akletme süreci aynıdır ve daha yüksek varlık mertebelerinin akledilmesiyle daha alttakiler oluşur. [258] Plotinus'un bu düşüncelerine bakıldığında Tanrı'yı ilahi dinlerin vasıflandırdığı tarzda, âlemi yoktan yaratan bir güç olarak kabul etmediği gibi, ezeli ve ebedi olan maddeye hareket, şekil, düzen ve güç veren bir Tanrı fikrini de kabul etmediğini görürüz. [259]

Yaratılışla ilgili bir diğer teori ise "Big Bang" teorisidir. Ancak bu teori evrenin genişlediğini ve sonsuz evren düşüncesini savunduğu için diğer başlık altında ele almayı uygun gördük.

3. 3. 5 Sonsuz/çoklu Evrenler

Bu teorinin tarihi seyrine baktığımızda Newton'un, çekim gücü egemenliğinde sonsuz bir evren iddiasını görmekteyiz. Newton'a göre sonlu ve durağan bir evrenin içinde, birbirini çeken madde yapışacak ve tek bir bileşene dönüşecektir. Evreni sonsuz büyütmek, çekim kuvvetinin yol açacağı sorunları ortadan kaldırmıyordu ve evren sonsuz bile olsa her şey sonunda yine çekim gücüyle bir tek bileşene dönüşecektir. Newton'un sonsuz evren fikri, yaratılışın başlangıç zamanını göstermek açısından güçlük çıkarmıştır ve zihinde belirsizliğe yol açmıştır.

---

[258] Süleyman Hayri Bolay, "*Âlem*", DİA, II / 358

[259] Yüksel, ***a. g. t***, s. 28

Newton'dan sonraki bilim adamları ve felsefecilerin aşağı yukarı hepsi, Newton fiziğinin etkisi altında kalmış ve evreni sonsuz büyüklükte kabul etmişlerdir. Bu, Big Bang teorisi ortaya konuluncaya kadar bu şekilde inanılmaya devam etmiştir. [260]

XX. yüzyılın başlarına kadar evren hakkında hakim olan 'sonsuz boyutlara sahip olduğu, sonsuzdan beri var olduğu ve sonsuza kadar da var olacağı' şeklindeki "Statik evren modeli" anlayışına göre, evren için herhangi bir başlangıç veya son söz konusu değildir. Materyalist felsefenin de temelini oluşturan bu görüş, evreni sabit, durağan ve değişmez bir maddeler bütünü olarak kabul ederken, bir Yaratıcının varlığını da reddetmektedir. Ancak XX. yüzyıla gelindiği zaman gelişen bilim ve teknoloji, materyalistlere zemin sağlayan bu "durağan evren modeli" anlayışını sarsmıştır. Evrenin, materyalistlerin iddia ettikleri gibi sabit ve durağan olmadığı, tam tersine sürekli bir hareket ve değişim içinde olduğu, genişlediği gözlemlenmiş ve bilimsel olarak da ispat edilmiştir. Ki evrenin durağan olmadığı ve genişlediği Kur'an'da şu şeklide geçmektedir:

"O inkâr edenler görmüyorlar mı ki, başlangıçta göklerle yer birbiriyle bitişikken, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?"[261]

"Biz, göğü büyük bir kudretle bina ettik ve şüphesiz biz (onu) genişleticiyiz."[262]

Aslında evrenin genişlediği gerçeği daha önceden de teorik olarak yüzyılın en büyük bilim adamı sayılan Albert Einstein tarafından keşfedilmiştir. Teorik fizik alanında yaptığı hesaplamalarla evrenin durağan olamayacağı sonucuna ulaşan Einstein, o devrin genel kabul gören durağan evren modeliyle ters düşmemek için bu buluşunu bir kenara bırakmıştır. Einstein ve bir takım fizikçiler statik evren anlayışına ters düşmek istemezken Rus fizikçi ve matematikçi Alexander Friedmann, evrenin genişlemekte olduğunu açıklamaya başlamıştır.

Alexander Friedmann, Einstein'ın izafiyet teorisiyle ortaya koyduğu denklemler üzerinde çalışmalar yapmış ve bu denklemlerin, evrenin genişlemesini gerekli kıldığını ortaya koymuştur. Böylelikle durağan değil, dinamik bir evren teorisi ortaya çıkmış oldu. Einstein'ın formülleri bizi uzayın genişlediği fikrine ulaştırdığı gibi, uzayın genişlemesinin geriye götürülmesinin sonucunda -uzay yok olduğu için- zaman kavramının da yok olacağı bilgisine ulaştırmıştır. Bu sebeple da Big Bang teorisiyle sadece maddenin değil, zamanın da başlangıcı olduğunu gerçeği gözler önüne serilmiştir. Einstein'ın formüllerinden mutlaklığı sarsılan zaman

---
[260] Yüksel, ***a. g. t***, s. 32
[261] Enbiya, 21/30
[262] Zariyat, 51/47

kavramı, ezeli olma özelliğini de bu formüllerin götürdüğü sonuçlarla kaybetmiş ve artık zaman, başlangıcı olan izafi bir kavram halini almıştır. Fakat bu, bazılarının sandığı gibi, zamanın, zihin tarafından üretilen bir kavram olduğu ve dış dünyada varlığının olmadığı anlamına gelmemiştir. [263]

Hubble, başka galaksilerin olduğu kanıtlamış, daha sonraki yıllarda galaksilerin uzaklıklarını kataloglayarak ve tayflarını gözlemlemiş ve yapmış olduğu bu gözlemleriyle evrenin genişlediği kesinlik kazanmış. Galaksilerin çoğunun tayfında kızıla kaymalar tespit etmiş ve bu kızıla kayma miktarı bile gelişi güzel olmadığını fark etmiştir. Bu kızıllıklar bize olan uzaklığıyla doğru orantılı olduğunu ortaya koyması önceden düşünülenin tersine, evrenin durağan olmadığı, büyüklüğünün değiştiğini göstermiştir. Evrenin genişlediği, farklı galaksiler arasındaki mesafe her an büyüdüğü sonucuna ulaşmıştır.

Ateistlerin evrenin başlangıcını dayandırdıkları ve bununla Tanrı'yı safdışı etmeye çalıştıkları önemli konulardan birisi olan "büyük patlama"nın nasıl gerçekleştiğini anlatmaya çalışalım.

Yapılan hesaplamalar sonucunda, evrenin tüm maddesini içinde barındıran "tek nokta"nın, "sıfır hacme""sonsuz yoğunluğa" sahip olması gerektiğini bilgisine ulaşıldı. Evren, sıfır hacme sahip bu noktanın patlamasıyla ortaya çıkmıştır ve evrenin başlangıcı olan bu büyük patlamaya İngilizce karşılığı olan "Big Bang" ismi verilmiştir ve bu teori de aynı isimle anılmaya başlamıştır.

Bu büyük patlama sırasında evrenin sonsuz sıcaklıkta olduğu varsayılmaktadır. Evren genişledikçe ısısı düşmeye başlamıştır. Isı basit bir şekilde, parçacıkların ortalama enerjisinin veya hızının ölçüsü olduğundan, evrenin soğuma sürecinin, evrenin içindeki madde üzerinde etkisi çok büyük olmuştur. Çok yüksek ısıda olan parçacıklar çok hızlı hareket edip birbirlerinin çekim alanlarından kaçabilirler ve bu durum sonuçta nükleer ya da elektromanyetik kuvvetlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Soğumakta olan parçacıkların ise bir küme oluşturmak üzere birbirlerini çekmeleri beklenir.

Big Bang'e göre evren, başlangıçta çok yoğundur ve bu yoğunluk, zamanla genişlemeyle birlikte sürekli azalmıştır. Dolayısıyla başlangıç olarak rastgele bir patlamayla varlığın, evrenin meydana geldiği savunulmaya başlanmıştır. Ateizm, Pozitivizm ve Materyalizm gibi akımlar, maddenin ezeli olduğunu, yaratılmadığını ve dolayısıyla da yaratıcı bir Tanrı'nın da olmadığını savunmuşlardır. Bu iddialarının da bilimsel düşünce ve aklın kanunlarının bir gereği olduğunu iddia ederler. Onlar maddenin ezeli oluşunu; evrenin yaratılmasında başlangıç kabul ettikleri patlamanın hammaddesi olan sıfır hacme sahip maddenin varlığıyla desteklemektedirler. Madde

---

[263] Yüksel, ***a. g. t***, s. 33

ezelden beri vardır ve yüksek sıcaklıkla bir patlama gerçekleşmiş ve ondan da evren oluşmuştur görüşünü savunurlar. Aynı zamanda rastgele bir patlamadan söz edildiği için evreni yaratan Tanrı değil maddenin kendisidir.

3. 4 Modern Çağ Ateizminde Düşünce Ekolleri

Dünyaya imtihan amacıyla gönderilmiş olan insanoğlunun karşısına başta iman ve inkâr konusu olmak üzere hep farklı seçenekler bulunmuş ve seçme hakkı insanlara verilmiştir. Tarihi verilere ve arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere bakıldığında, insanlığın baştan itibaren hayatın her aşamasında, iyiliği ve mutluluğu gerçekleştirebilen, kötülükleri ve mutsuzlukları uzaklaştırabilen yüce bir ilaha inandığını görmek mümkündür. Bu inanç, bazı toplumlarda fıtrata uygun bir şekilde gerçekleşirken bazı toplumlarda ise farklı varlıklara bağlanma ve tapınma şeklinde kendini göstermiştir. Ancak insanlar her zaman inanma yolunu seçmemiş azınlıkta da olsa inkarı seçenlerde olmuştur. Avrupa'da Rönesans ve reform hareketleri ile başlayan ateizm, azınlık halindeki inançsızlığın arttığı bir dönem olmuştur. İnançsızlık XIX. yüzyılın başlarından itibaren geniş kesimler tarafından benimsenen bir akım halini almış ve bu durum XX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ateizmin bu kadar hızlı yayılmasının sebeplerini geçen bölümde açıkladığımız için burada zikretmeye gerek duymadık.

İnsanlar, öncelikle bilime yönelerek kilise kaynaklı skolastik düşünceyi eleştirmiş, doğal ihtiyaçların ötesinde farklı ihtiyaçlar onları uğraş, çaba ve eyleme yöneltmiş ve ihtiyaç duyduğu şeyi doğada bulamadığını gördüğü noktada farklı arayış içine girmişlerdir. Bilim ilerledikçe insanlar kilisenin kendi çıkarları doğrultusunda ortaya attığı düşüncelerin doğru olmadığını görmüş ve ateistler bilimsel gelişmeleri kendi ideolojik düşünceleri doğrultusunda yorumlamışlardır. Özellikle XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın ortalarından itibaren din ve bilim arasında bir çatışma oluşturulmuş ve bilim adına bu karşıtlık her fırsatta yenilenmiştir. Bilimin mutlak doğru olduğuna inanan dolayısıyla bilimden hareketle dini eleştiren ve reddeden ateist düşünürler bilim dışı olan her türlü inancın, değerin ve yaklaşımın terk edilmesini istemişlerdir. [264] Ancak bugün çeşitli ilimlerde ulaşılan bilgiler, Allah'ın azamet ve kudretini daha fazla gözler önüne sermiş ve Müslüman olmayan birçok bilim adamı İslamiyet'i seçip tevhid inancının tebliğcileri durumuna gelmişlerdir.

Batı'da özellikle yüzyıllarda beri teologların öne sürdükleri Allah'ın varlığına dair delillere David Hume (1711-1776) ve Immanuel Kant (1711-1776)'ın birtakım eleştirileri Batı'da ateizmin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Ancak, dini delillere asıl eleştiri XIX. yüzyılda Alfred Russell Wallace (1823–1913) ve Charles Robert

---

[264] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 43

Darwin (1809–1882) gibi düşünürlerin çalışmalarında daha da belirginleşti. Bertrand Russell (1872-1970), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Jean Paul Sartre (1905-1980), Karl Marx (1818-1883), Sigmund Freud (1856-1939) ve Ludwig Feuerebach (1804-1872) gibi farklı felsefî eğilimlere sahip düşünürlerin çalışmalarıyla da önemli ölçüde hız kazandı. Bu gelişmelerin yanında doğa bilimlerinin yegane ölçü olduğunu savunan pozitivist yaklaşımların da ateizmin gelişmesinde etkili olmuştur. [265] Bunların yanında Schopenhauer (1788-1860), Agusto Comte (1798-1857), SigmundFreud (1856- 1939) ve Alfred Ayer (1910-1989) gibi filozoflar unutulmamalıdır. Şimdi, bu ve benzeri düşünürlerin fikirleri ile ortaya çıkan ve geniş kitleleri etkileyen ateist düşünce akımları ele alınacaktır.

3. 4. 1 Materyalist Ateizm

Felsefe tarihinde Epiküros, Lucretius ve Demokritos'un öncülüğünü yaptığı, Ortaçağ'da ve Modem dönemde gözüken pek çok ateisti de etkileyip büyük oranda Marksist düşüncenin de fikri alt yapısını oluşturan ve ilk bilimsel ateizm denemesi olarak materyalist düşünceyi zikretmek mümkündür. Bu düşünce ekolü doğadan hareketle yine doğayı açıklamaya çalışmış, maddenin ezelîliğini yani yok olmayacağını savunmuş, doğaüstü bir alanı ve otoriteyi kabul etmemiştir. İdealizmin karşısında yer alan bu ekol meşhur temsilcileri arasında Baron D'Holbach, Pierre Gassendi, Ludwing Büchner, Diderot, Lagrange ve Emest Haeckel yer almaktadır. [266]

Materyalist ateizmin, doğa olaylarını açıklamak için tanrısal fiillere başvuran yaklaşımı bir kenara bırakıp olayları doğal veya maddi olgularla açıklamaya çalışan bilimin ortaya çıkışıyla yakından ilişkilidir. Materyalist ateizmi savunanlar Descartes'in (1596-1650) mekanik tabiat anlayışından oldukça yararlanmışlardır. Alman filozof Hegel'in (1770-1831) akılcı idealizminin çözülmesiyle yeni bir forma kavuşan materyalizm sağ ve sol Hegelciler diye ayrılmış sağ, tutucu bir teizme; sol ise tamamen ateist materyalizme ulaşmıştır. [267] Solu temsil eden Ludwing Feuerbach (1864-1882) ve Karl Marx (1881-1883) önde gelen düşünürlerindendir.

Maddenin sonsuzluğunu ve var olan her şeyin kaynağı olduğunu iddia eden bu ekol, ruh ve Tanrı gibi kavramları reddetmiş, metafiziğe ve teolojiye varlık alanı tanımamış, evrenin işleyişinde gaye ve amaç gibi konulara yer vermemiştir. İlkçağdan itibaren çeşitli biçimlerde günümüze kadar gelen materyalizm genel olarak şu görüşleri savunmuştur:

---

[265] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 72
[266] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm"***, s. 48
[267] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 74

Madde yaratılmamıştır ve hiçbir şey yoktan var olmadığı gibi var olan madde de tekrar yok olmayacaktır. Evren bir ve her şeydir, sonsuz ve sınırsızdır. Başı sonu olmayan bir uzay ve zamanda hareket eden maddeden ve boşluktan meydana gelmiştir. Evrenin dışında, üstünde, ondan önce ve sonra, onun ötesi ve dışı gibi alanlardan bahsedilemez. Evren maddeden, madde de atomlardan oluşmuştur. Atomlar sonsuz sayıda, başlangıcı olmayan bir hareket halindedir ve bu atom tipleri sınırlıdır. Düşüncenin kendisi de bir tür atom hareketidir.

Ruh insan egoizminin bir ürünüdür ve canlı bir varlığı cansızdan ayıran nesne, tinsel bir varlıktır ve yaşayan bir beyin olmadan var olamaz. Bu birlikteliğin çözülmesiyle de ölüm meydana gelmektedir. Maddeyi ontolojik olarak önceleyen bu görüş maddenin zihinden bağımsız var olabileceğini ancak zihnin maddeden ayrı var olamayacağını savunmaktadır.

Tabiatı yönlendiren, harekete geçiren herhangi bir doğaüstü güç mevcut değildir dolayısıyla Tanrı fazlalıktır, varlığına ihtiyaç yoktur, lüzumsuzdur. Tabiatı Tanrının yarattığını kabul etmek, kavranabileni ve doğal olanı, kavranılamayan ve doğal olmayan ile açıklamaya çalışmaktan ibarettir ki bu manasızdır. Dünya, Tanrı'nın müdahalesi olmaksızın ebediyen tekamül eder. İnsanda Tanrı inancının kaynağı ise insanın arzu ve istekleridir. İsteklerine ulaşmak isteyen insan, kendi Tanrısını kendi yaratmıştır. İşte bu sebeple materyalizm, Tanrı'yı inkâra yol açmakta ve kaçınılmaz olarak da ateizm ile birleşmektedir. [268]

Materyalizm kendi içerisinde diyalektik materyalizm ve tarihî materyalizm olarak ayrılmaktadır. Diyalektik materyalizm maddenin kâinatta köklü biricik şey olduğunu, kâinattaki her şeyin maddeden çıkıp maddenin kanunlarına mahkûm olduğunu, maddenin sınırları dışında varlığın söz konusu olmadığını iddia ederken; tarihî materyalizm ise sosyal olaylar, din tarih vb. durumlar hakkında yorum yapmaktadır.

Materyalistler, maddedeki diyalektikle birlikte, hem madde hem de canlılarda sürekli bir evrimin olduğunu iddia ettikleri için Darwin'in evrim teorisine en çok materyalistler sahip çıkmışlardır. Tabiattaki olayların işleyiş tarzını açıklarken, Allah'ı saf dışı bırakmak için bu olayların düzenli bir şekilde değil de tesadüfün sonuçlarına göre olduğunu iddia ederler. Onların, elektron, proton ve nötronun keşfine kadar maddeyi ilah derecesine çıkarmışken, atom altı maddelerin keşfi ile hareketi ve enerjiyi biricik gerçek ve tek sebep görmüş, maddenin meydana gelmesinde zaman ve mekânı vazgeçilmez temel bir unsur kabul etmişlerdir. [269]

---

[268] Bakış, ***a. g. t***, s. 41
[269] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 75

Materyalistler evrenin başlangıcına neden olan büyük patlama teorisini de kendi görüşleri doğrultusunda ele alıp görüşlerine temel oluşturmaktadırlar. Boş uzam, kuantum boşluğunun geri itici gücü altında kendiliğinden patlamış ve bunun neticesinde madde dediğimiz şey ilk patlamayla meydana gelmiştir. Materyalistler patlamaya neden olan enerjinin kaynağı hakkında ise "Evren, boşluktan sıfır enerjiyle başlamış ve daha sonra büyük bir enerji miktarına ulaştığında durmuş ve bütün ısı ve maddeye kaynaklık eden bir patlamaya neden olmuştur" demişlerdir. Ancak ilk enerjinin nerden çıktığı hakkında bir bilgi verememektedirler.

Materyalistlerin bir diğer görüşü ise onlara göre Tanrı en iyi yaratmak zorundadır ve yine yaşam için gerekli koşulları da baştan var etmelidir. Ancak evrenin ilk oluşum şartının canlıların ortaya çıkışına engel bir durumda olduğu ve evrenin bu ilk evresinin Tanrı tarafından yaratılmış olamayacağını ileri sürmektedirler ki bu duruma göre Tanrı da yoktur. [270] Özetlemek gerekirse madde dışında hiçbir manevi varlığı kabul etmezler.

3. 4. 2 Pozitivist Ateizm

Bilimi esas alan ve dini reddeden düşünürler, evreni bilimsel bir biçimde ele almayı, irdelemeyi ve yorumlamayı amaçlamışlar, yeryüzünde meydana gelen şeylerin pozitif bilimle açıklanması gerektiğini, hatta açıklanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Dinin evrendeki olgu ve olayların bilimle açıklanmasına karşı olduğunu göstermeye çalışanlar aynı zamanda dinden gelen ve vahiy kaynaklı olan evren ve yaşamla ilgili açıklamaları ve Tanrı merkezli iddiaları bir kenara bırakmış ve inananların ortaya koyduğu felsefî delilleri de reddetmişlerdir. [271] Çatışmanın temelinde dinin veya bilimin özünden kaynaklanan herhangi bir neden bulunmamakla birlikte pozitif bilimle dinin sınır ve söylemlerinin birbirine karıştırılması geçmişte olduğu gibi günümüzde de böyle bir çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir.

Materyalist ve pozitivist düşünürler için toplumu tekrar yenileme ve değiştirme sürecinde en büyük engel dindir. Bu sebeple Tanrı kavramı başta olmak üzere bütün dinî inançlar, birtakım teorik gerekçeler öne sürerek doğru olmadığı kabul edilmiş ve ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak toplumsal düzene gelindiğinde ise bu düşündükleri kadar kolay olmamıştır.

Pozitivizm; İngiliz empirizminin dış dünyayı sadece deneyim yoluyla bilebileceğimiz, her türlü bilginin son çözümlemede duyu-deneyine dayanmak

---

[270] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 76
[271] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm"***, s. 44

zorunda olduğu tezini kabul eder ve insanın duyusal alanın üstünde ve ötesindeki bir dünyayla ilgili tüm iddiaların karşısında yer alır. [272]

Pozitivizm terimini ilk defa XVIII. yüzyılda Fransa'da gerçekleşen devrimden sonra toplumsal yapıyı bilimsel çalışmalar vasıtasıyla yeniden düzenlemeyi hedefleyen ve bunu da pozitivizm olarak gören Saint-Simon kullanmıştır. [273] Temelinde teoloji ve metafizik içermeyen, sadece fiziksel veya maddi dünyanın gerçeklerine dayanan bilimsel bir sistem olan pozitivizm, Auguste Comte (1798-1857)'un XIX. yüzyılda ortaya attığı ve 1920'de Viyana Çevresi bilim adamları tarafından kurulan mantıksal pozitivizm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Pozitivizmi, Auguste Comte'den (1789-1857) sonra Fransa'da E. Litre, İngiltere'de John Stuart Mill (1775-1836) ve Herbert Spencer (1820-1903) değişik formlarda sürdürmüşlerdir.

Simon'un fikirlerini kendisinden sonra yayan ve bu çerçevede pozitivizmin gelişmesini sağlayan kişi ise Auguste Comte olmuştur. Felsefeyi dine dönüştürmek ve böylece yeni bir din ortaya koymak için uğraşan Comte, evrimci bir yaklaşımla "üç hal yasası" denilen bir yöntemi kullanmış, insanlık tarihini teolojik, metafizik ve pozitivist olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Comte'a göre insanlık, doğada cereyan eden olayları teolojik evrede Tanrı ve ruh gibi doğaüstü nedenlerle açıklarken; ikinci evreye geldiğinde hayal yerine aklını kullanmaya başlar ve cevher ve arazlardan söz eder. Üçüncü evreye gelindiğinde ise insanlık teolojiyi bırakıp deney ve gözlemle doğayı anlamaya çalışmıştır. [274] Ona göre öyle bir dönem gelecek ki teoloji ve metafizik yok olacak, Tanrı inancının da arkasında yanıtsız bir tek soru bile bırakmadan ortadan kalkacaktır.

Simon ve Comte'un sosyal pozitivizminin yanında başta fizik ve biyoloji olmak üzere doğa bilimlerini kendine çıkış noktası olarak kabul eden "evrimci pozitivizm" ile dil ve mantık tahlilini öne çıkaran, dinsel ve metafiziksel ifadeleri anlamsız bulan "mantıkçı pozitivizm" de Tanrı inancına ciddi eleştiriler getirmiştir. [275]

XX. yüzyıl Batı düşüncesinde büyük bir gelişme gösteren pozitivizm, analitik felsefenin ilk dönemlerinde B. Russell ve L. Wittgenstein'in ilk dönem felsefeleri ile özellikle Viyana Çevresi olarak da bilinen M. R. Carnap, O. Neutrah, H. Reichenbach, A. J. Ayer gibi mantıksal pozitivistlerin çalışmalarıyla etkin bir hal almıştır. [276] Bilgiyi duyu tecrübesine dayandıran pozitivist yaklaşım, metafiziksel ve dolayısıyla dinsel ifadelere bir anlam atfedilmeyeceğini, anlamlı ifadelerin doğa

---

[272] Bakış, ***a. g. t***, s. 45
[273] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 49
[274] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 50
[275] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 51
[276] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 102

bilimlerinin önermeleriyle sınırlanmasını, bilimsel temellere dayalı bir düşüncenin kabul edilebilir olduğunu savunmaktadır.

3. 4. 3 Psikanalitik Ateizm

Modern çağda başta Freud olmak üzere bazı ruh bilimciler insanın psikolojik yapısından hareketle Tanrı inancını çürütmeyi amaç edinmişlerdir. Marx ve Feuerbach'ta olduğu gibi Freud da din konusunda indirgemeci bir tavır sergilemiş, psikanaliz yöntemi kullanarak Tanrı inancını çürütmeye çalışmıştır. [277] Örneğin Freud dinin, insan psikolojisinde var olan bir takım korkulardan ve arzulardan kaynaklandığını söylemiştir.

XX. yüzyılda büyük bir ilgi gören Sigmund Freud'un düşünceleri bazı kimseler tarafından kanıtlanmış bilimsel yasa gibi kabul edilmiştir. Feuerbach'ın "yansıtma teorisi[278]" Marx'ın "afyon teorisi" gibi Freud'da din eleştirilerini "yanılma teorisi" üzerine kurup, psikanaliz yöntemini kullanarak ateizmini temellendirmeye çalışır. Freud bu teorisinde din ve Tanrı inancını, insanın psişik yapısının analizinden hareketle var olan bütün dinlerin insanın bir yanılsaması olduğunu söyler. [279] Freud'e göre bütün dinî öğretiler, insanın arzularından kaynaklanan ve gerçekleşmesi mümkün olmayan birer hayali yanılgıdır. İnsanlık tarihinin en eski ve en güçlü "arzusu" olan din, insanın evrensel nevrozu, çocuksu ve nörotik bir yanılgısıdır. [280]

Tanrı düşüncesi Freud'a göre çocuktaki baba imajının yüceltilmiş bir yansıması iken filozoflar Tanrı teriminin sınırını aşmış ve onu soyut bir kavram haline getirmiştir. Tanrı ve baba imajlarını ilişkilendiren Freud'un bu teorisi nevrotik hastaları incelemesiyle başlar. Çocuklar karşılaştıkları zorluklarda biri tarafından korunma duygusunu hayatları boyunca devam ettirmektedirler. İnsan zihnindeki Tanrı düşüncesi de, çocukluk döneminde karşı karşıya kalmış olduğu zorluklar karşısında geliştirdiği zihinsel bir savunma mekanizmasından ibarettir.

Freud, pozitivist yaklaşımı esas alarak ilerleme fikrini benimser ve ona göre ilkel olan insan nevrotik yani ruh hastasıdır. Freud, dinin ve Tanrı inancının bir hastalık durumu olduğunu söyleyerek bunların insan oluşumu kavramlar olduğunu

---

[277] Bakış, ***a. g. t***, s. 49

[278] Yansıtma teorileri dinin nihai bir varlığa varıncaya kadar genişletilen ya da söz konusu varlık üzerine yansıtılan insani bir ihtiyaçtan geliştiğini savunurlar. Bu sebeple yansıtma hipotezlerinin bütün formları insanın Tanrı suretinde yaratılmış olmasından daha çok Tanrı'nın insan suretinde yaratılmış olduğunu öne sürer. Yansıtma din teorileri, dini başka disiplinlere indirgemekten çok daha fazlasını yapar. Onlar öncelikle nihai gerçekliğin durumunu değerlendirirler. Bu yüzden yansıtma teorileri gerçekte dini inancın aşkın hiçbir nesnesinin olmadığı kabulüyle işe başlarlar. Bunun sonucunda, dine dair analizler, yalnızca insani ihtiyaçlara uygun olarak açıklanır. (Ayrıntılı bilgi için Bknz. Tamer Yıldırm, "***Ludwig Andreas Feuerbach'ın Yansıtma Din Teorisi ve Eskatoloji Eleştirisi***", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2010/I-II yıl: 1 cilt: 1 sayı: 1-2, s. 66)

[279] Bakış, ***a. g. t***, s. 50

[280] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 64

belirtir. İnsanlık basitten mükemmele doğru gelişim gösterir ve insan geliştikçe bu hastalık halinden kurtulacaktır. Freud, bu fikriyle Feuerbach'tan etkilendiğini de kabul etmektedir. [281]

Freud'a göre Tanrı inancı bir nevrozdur ve dini ritüeller de birer nevrotik davranışlardır. Bu tezinden hareketle ibadetlerin birer saplantı nevrozu[282] olduğunu söyleyen Freud, evrensel nevroz dediği din ve Tanrı inancının kişisel yönünü ortaya koymaya çalışır. Freud saplantı nevrozuna "kutsal eylem" damgası vurmuş ve "ferdî bir dinî sistem" olarak isimlendirmiştir. Bu görüşünün mantıksal altyapısını da şu şekilde açıklamaktadır: Nevrotikler de Tanrı inancına sahip kimseler de akla ve mantığa aykırı şeylere inanıp, mantıksız ritüeller gerçekleştirdikleri için aralarında bir bağ vardır. [283] Freud'a göre gerek dini ritüeller gerek Tanrı inancı fertlerin anlam ve önemini bilmeden gerçekleştirdiği bir takım bilinçsiz davranışlardır.

Dini tecrübenin ve Tanrı inancının kaynağına baba figürünü yerleştirdiği *"oedipus kompleksi*" teorisine göre çocuk 3-5 yaşlarına geldiği zaman şuursuz olarak karşı cinsten olan ebeveyne sahip olma, aynı cinste olan ebeveyne karşı ise yok etme duygularını taşımaktadır. Annesine karşı cinsel duygular besleyen çocuk babasını rakip olarak görür ve öldürmek ister. Fakat babasının kendisinden daha güçlü olduğunu ve bu isteğini yapamayacağını anlayan çocuk bu sefer de babasının kendine misilleme yapacağını ve iğdiş edileceğini düşünür ve korkuya kapılır. Bu korku o kadar güçlenir ki çocuk yok etmeyi düşündüğü babasıyla özdeşleşmek ister. Freud'a göre bu durum evrenseldir ve kültür farkı olmaksızın her bireyde gerçekleşir. Freud oudeipus kompleksinin; dinin, ahlakın, toplumun ve sanatın başlangıcı olduğu konusunda ısrarcı davranır. [284]

Freud'a göre, akıl ve özgürlük değişmeli olarak birbirlerine bağımlıdırlar. İnsan babasal bir tanrı yanılmasından vazgeçtiği zaman, evrendeki yalnızlığının ve anlamsızlığının farkına varır. Babası evi terk etmiş bir çocuk gibi, üzgün, yalnız ve şaşkın kalıverir. İşte bu basit ve hastalıklı fikrin aşılması, insancıl evrimin en önemli hedefidir. Freud'a göre insanın üç evresi; animistik, dini ve bilimsel evrelerdir.

İnsan, kendini zor ve acı verici de olsa gerçeği tam olarak görebilecek ve kabul edebilecek biçimde kendini geliştirmek zorundadır. Kendi gücünden başka güvenecek hiçbir şeyi olmadığına inanırsa, kendindeki bu gücü doğru bir şekilde kullanmayı da öğrenecektir. Kendisini tehdit eden ve koruyan bir otoritenin bilinçaltı

---

[281] Özkan, ***a. g. t***, s. 25

[282] Saplantı nevrozu olan kişiler, belirli bir işi belli bir şekilde yapma zorunluluğunu üzerlerinde taşır ve yapılan işin dışarıdan bakıldığında hiçbir anlamı yoktur, kendisi de bunun farkındadır. Fakat yapmak zorunda olduğu işi tamamlamadığında yoğun bir iç sıkıntısı yaşar.

[283] Hasan Atsız, "***Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları"*** Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000, s. 33

[284] Atsız, ***a. g. t,*** s. 39

baskısından kurtarabilen özgür insan, aklının gücünü kullanıp, önce dünyayı kavrar daha sonra da kendi yerini ve görevini kavrar. Yani insan özgürlüğünü kazanıp aklını serbestçe, baskı ve korku olmadan kullanabildiği oranda kendi benliğini kazanır. [285]

3. 4. 4 Sosyopolitik Ateizm

Ateizm zaman zaman toplumsal yapıdan hareketle ön plana çıkarılmış ve bu temelde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan toplumun aile yapısı, kültürü, değerleri ve bireylerin konumları ele alınmış, analiz edilmiş, dinin fonksiyonu, bireysel ve toplumsal düzeydeki etkileri de göz önünde bulundurularak bir takım sonuçlara varılmıştır. Son yüzyıllarda hümanizmin de etkisiyle insan ön plana çıkarılmış, insanı etkileyen her konu gözden geçirilip yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Yapılan bu çalışmalardan biri de insanlık tarihinin başından beri insanın hayatının merkezinde olan dine dair ve Tanrı'ya dair yapılan akıl yürütmelerdir.

Sosyolojinin kurucularından, Fransız sosyolog Emile Durkheim din olgusunu sosyal bir olay olarak tanımlamış, Tanrı düşüncesini de toplum tarafından uydurulmuş hayali bir kavram olarak görmüştür. İnsanın korktuğu ya da ümit besleyip sığındığı Tanrı'nın, kendi içinde yaşadığı ve parçası olduğu toplum gerçeğinden başka bir şey olmadığını belirtmiştir. [286] Tanrı kavramını da kilisenin yaptırım güç ve işlevini gösteren bir sembol olarak ifade eden Durkheim bu düşüncesinde yalnız değildir. Değişik ifadelerle de olsa birçok düşünür aynı şeyleri dile getirmiştir. Bu kanaat daha da genişletilerek tarihe de bu gözle bakılmış ve bu konuda en çok konuşulan ve tartışılan kişi ise Karl Marx olmuştur.

Karl Marx küçüklüğünden itibaren, Yahudi asıllı olmasına rağmen, Hıristiyan değerlerine ve inançlarına göre yetiştirilmiştir. İnançlı bir şekilde yetişen ancak daha sonra Feuerbach'ın etkisiyle başta Hegel idealizmini reddeden daha sonra da Berlin'de katıldığı Genç Hegelciler çevresinde ateist olup, Tanrı ve dini reddeden Marx'ın oluşturduğu sisteme kendi adı verilerek Marksizm denilmiştir. Dini ve Tanrıyı reddetmesine rağmen Marx'ın asıl ilgilendiği konu din ve Tanrı olmamış, daha çok XIX. yüzyıl Avrupası'nda burjuva ve kapitalizmin egemenliği altında yaşayan toplumda dinin rolünü sorgulamıştır. [287]

Feuerbach'tan etkilenen Marx tıpkı onun gibi felsefesinin merkezine insanı koymuş ve hümanist bir yaklaşım sergilemiştir. O daha çok bireyin toplumsal varlığıyla ilgilenmiş ve toplumsal düzende dinin yerinin olmadığını belirtmiştir. Ona göre insanın kendini gerçekleştirmesi ancak toplumla etkileşimde olduğunda mümkündür. Ona göre Feuerbach insanı toplumsan soyutlayarak hata yapmıştır.

---

[285] Özkan, ***a. g. t***, s. 26
[286] Bakış, ***a. g. t***, s. 42
[287] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 55

Marx'a göre de insan kendine yabancılaşmış durumda mutsuz ve umutsuz bir halde yaşamaktadır ve bu yabancılaşmada en önemli etkenlerden biri de dindir. Felsefe, sanat, ahlak gibi din de üretim gücünü elinde bulunduranlar tarafından üretilmiş yapay ve baskı unsuru sistemlerdir. Tanrı'nın varlığını savunmak da bir yerde burjuvaziye hizmet etmek demektir ki bir sınıf ayrımı varsa buda toplumda yabancılaşmayı doğurur.

Feuerbach yeterince din ve Tanrı kavramını eleştirdiği için Marx bu konuya fazla zaman ayırmaz. Çünkü ona göre felsefe tarihindeki kavram tartışmalarına girmek idealizme kaymak ve konuyu saptırmak olacaktır ki Marx bu yüzden buna pek sıcak bakmaz. Özetlemek gerekirse Marx'ın ateizminin temel metodu, din ve Tanrı konularını insanı toplumla ilişkilendirip yeni bir bakış açısıyla ele almış ve meselenin pratik boyutları üzerinde durmaktadır. [288]

Karl Marx diyalektik düşüncesini ve materyalizmi felsefesinde ana temalar yaparak toplumun içinde insanı konumlandırmış ve insandan yola çıkarak ateizmini şekillendirmiştir. [289] Marx her dinin ve Tanrı'nın bir düş olarak yorumlanmasında Feuerbach'la aynı görüşleri paylaşarak Tanrı'ya ve her türlü metafizik bir öteki dünyaya inancına karşı çıkmıştır.

Marx, ekonominin, din ve manevi yaşamda belirleyici olgu olduğu fikrini savunur. Marx, dinin varoluşunu, tarihsel materyalizm ışığında açıklarken bu fikir onu ekonomik yapıların ve toplumsal sınıfların dinin varoluşunda etken oldukları görüşüne götürür. Kısacası din;insan ve toplum ürünü bir olgudur. "Din halkın afyonudur" şeklinde kalıplaşan sözüyle de dinin insan oluşumu olduğunu vurgulamakla birlikte, halkın ekonomik koşullarından kaynaklanan adaletsizlik ve mutsuzluk sonucu dine sarıldıklarını ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere Marx yabancılaşmaya yol açtığı gerekçesiyle dini ve dinî kurumları reddederek bir anlamda ateizmini temellendirmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi Marx'ın asıl hedefi burjuvaya hizmet eden ve insanları burjuvaya hizmet etmeye sevk eden onları pasifize eden dinin (kilise) ortadan kaldırılmasıdır. Bu çerçevede Marx'ın ateizminin geleneksel Hıristiyanlığın insanlaştırılmış, üstün bir insan görünümü verilmiş olan Tanrı anlayışına karşı çıkmak olduğunu söylenmek mümkündür. [290]

3. 4. 5 Antropolojik Ateizm

19. yüzyılın ünlü filozoflarından olan, Katolik olarak vaftiz edilmiş ve iyi bir Protestan olarak yetiştirilmiş, 20 yaşına kadar Heidelberg'de teoloji okumuş ve daha

---

[288] Özkan, ***a. g. e***, s. 17
[289] Özkan, ***a. g. e***, s. 14
[290] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm***", s. 57

sonra Hegel'den ciddi anlamda etkilenmiş Feuerbach'ta ise ateizm, daha farklı bir görünüm alarak antropolojik bir hüviyet kazanmıştır. Başta etkilendiği Hegel'in idealistik panteizmine de çeşitli eleştiriler yönelterek materyalist ve antropolojik bir ateizme geçen düşünür felsefeyi de insan için düşünmüş ve Tanrı için felsefe yapma anlayışını reddetmiştir. [291]

Feuerbach felsefesinin merkezine insanı koyarak, dini ve dinin sahibi olan Tanrıyı yorumlamaya çalışmış ve bu düşüncesiyle 1843'te yayımlamış olduğu "Geleceğin Felsefesi" adlı kitabında, modern çağın görevinin Tanrı'nın gerçekleştirilmesi ve insanileştirilmesi, teolojinin antropolojiye dönüştürülmesi ve antropolojinin içinde eritilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre insanın ilk konusu insandır ve sadece insandan hareket etmiştir.

Feuerbach'ın ateizmindeki en önemli noktası dini inancı aynı zamanda ruhsal kaynaklara kadar götürmüş olmasıdır. Düşünür konuya psikolojik açıdan yaklaşmış, insanlık tarihi boyunca dinsiz ve Tanrısız bir toplumla karşılaşılmamasını *antropolojik bakış açısı* ile izah etmeye çalışmıştır. Ona göre din insanın kendisine tapmasıdır ve insan dinin hem başlangıcı, hem merkezi, hem de sonudur. İnsan Tanrı'ya değil *idealize edilmiş ben*ine tapmakta, kendisinde görmeyi istediği, fakat bir türlü görmeyi başaramadığı nitelikleri hayali bir varlığa atfetmektedir[292]

Dini, insanın mutluluk içgüdüsünü kendini hayal gücüyle tatmin etmesi şeklinde yorumlayan Feuerbach, her toplumun kendi istekleri doğrultusunda Tanrı inancını oluşturduğunu ifade eder. Mesela hayatlarını köle olarak geçiren ve kudretin sürekli rüyasını gören Yahudiler, güçlü bir Tanrı hayal etmişler, günlük kaygı ve sıkıntıların altında ezilen ilk Hıristiyanlar ise kendilerine kurtuluş elini sevgi ile uzatan merhametli bir Tanrı tasavvuru oluşturmuşlardır. [293]

Feuerbach, idealizmin karşısına realizmi getirir ve buna da duyumcu (sensualist) bilgi öğretisi ile ulaşır. Feuerbach'a göre bütün bilgilerimizin kaynağı duyu organlarımızdır ve her bilginin temeli kavramlarla fikir yürütmek değil, duyular yolu ile elde edilen algılardır. Bu yüzden gerçek olan sadece cisimler dünyasıdır. Feuerbach'a göre felsefe de, evrenin düşüncede yeni bastan sistematik bir oluşumu ortaya koyma girişiminde, teolojiyi taklit etmemelidir; felsefe daha çok eleştirel ve materyalist olmalıdır. [294]

Felsefi görüşünde, fizik üstünün, duyuüstünün gerçek dışılığından ve özsüzlüğünden, cismani olanın gerçekliğine döndüğünü belirten Feuerbach,

---

[291] Ferhat Akdemir, ***"Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açıdan Değerlendirilmesi"*** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 343
[292] Akdemir, "***Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi"***, s. 343
[293] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 126
[294] Bakış, ***a. g. e***, s. 50

cisimlerin nasıl dünya hayatında var olduğu gibi yaratma ile ilgili soruların anlamsız olacağını söylemiştir. Zaten ona göre yaratma diye bir şeyden bahsedilemez. Çünkü doğal olanı, doğal olmayanla açıklamak mantıklı olmadığı gibi anlamsızdır. Hiçlikten hiçbir şey meydana gelemez diyerek de yaratmanın saçma olduğunun vurgulayarak bunun insanın zihninde, düşüncesinden ibaret olduğunu belirtmiştir. [295]

3. 4. 6 Varoluşçu Ateizm

Varoluşçuluk XIX. yüzyıla kadar zayıf bir felsefi akımken II. Dünya Savaşından sonra güç kazanmaya başlamış, XX. yüzyılda derin bir fikrî akımı hâline gelmiştir. Varoluşçuluk, yapısı itibariyle anlaşılması zor olan bir felsefi sistem olduğu için daha çok roman ve benzeri türlerde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu düşüncenin öncüleri Hıristiyan inanca sahip olan Blaise Pascal (1623-1662) ve Sören Abye Kierkegaard (1813-1855)'dır. Hıristiyan inancına farklı şekillerde inandıklarını ifade eden Gabriel Marcel (1889-1973), Karl Jaspers (1883-1969) gibi düşünürlerin yanında; Jean Paul Sartre (1905-1980), Martin Heidegger (1889-1976), Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900), Albert Camus (1913-1980), Maurice Merleu Ponty (1908-1961) gibi düşünürler ise açıkça ateist olduklarını ifade etmişlerdir.

Tarih boyunca, genel kabul gören inanç insan için, özün varlıktan önce geldiğidir. İlk önce insanın özü yaratılmış, daha sonra insanın yaratılışı gerçekleşmiştir. Bu görüş dinî düşünceden kaynaklanmaktadır. Çünkü ilk önce Tanrı vardır ve insanı yaratmadan önce, insan modelini belirlemiştir. Varoluşçuluk ilk olarak insan varolur, daha sonra özü oluşur diyerek tarihî görüşe karşı çıkmıştır. Ancak bu yalnızca insanlara özgü bir durumdur, diğer varlıklarda öz önce gelmektedir.

İnsanın doğasından hareketle ateizmini temellendirmeye çalışan Sartre'a göre insan başlangıçta hiçtir ve onu tanımlamak mümkün değildir. Ve bir amaç için de tasarlanmış değildir. İnsan ancak sonradan, gelişmesinin ikinci evresinde bir şey olacak, kendini kendi tasarlayacaktır. İnsanı tasarlayacak bir Tanrı olmadığına göre, bir insan doğasından söz etme mümkün değildir ve İnsan kendini nasıl anlıyorsa, nasıl olmak istiyorsa, varoluştan sonra kişiliğinin nasıl olmasını istiyorsa öyledir. [296]Sartre'a göre Tanrı düşüncesi insanın kendisini tanrılaştırma ve kendisini tanrı olarak görme arzusundan kaynaklanan bir düşüncedir.

Hayatı boyunca da inançsız yaşamayı kendisine ilke edinmiş bir filozof olan Nietzsche de bu konuda benzer ifadeler kullanır. Nietzsche Tanrı inancını içeren bütün gelenek ve değerlere eleştirel ve kuşkucu bir yaklaşım sergilemiş, Tanrı'yı

---

[295] Özkan, ***a. g. e***, s. 11
[296] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 118

inanılmaya değer bir varlık olarak bulmamıştır. Ona göre insanın önceden belirlenmiş bir özü olduğu görüşünü savunan kısır, sıkıcı akılcı felsefelerdir.

İki düşünür de insanın özgürlüğüne vurgu yapmışlardır. Onlara göre Tanrı varsa insan özgür olamaz. Ayrıca insanın özünü oluşturabilmesi için de Tanrı'nın olmaması gerekir. Ancak ateist varoluşçular insanın mutlak özgürlüğünü savunurken bunun doğal sonucu olarak mutlak bir sorumluluktan da bahsetmektedirler. Sartre'a göre varoluş, özden önce geliyorsa insan ne ise ondan sorumludur ama bu sorumluluk sadece öznel bir sorumlulukla sınırlı olmayıp aynı zamanda toplumun sorumluluğudur. [297]

Ateist Varoluşçulara göre teizmin Tanrısı insanı bir *obje* gibi görür ve gözü her yerde olan bir takipçi gibidir. İnsanın gücünün bir değeri olacaksa, sonsuzca güce sahip olan bir varlığın olmaması gerekirdi ki Nietzsche bu sebeple Tanrı'nın öldüğünü ilan etmiştir. "Tanrı öldü. Onu biz öldürdük" diyen Nietzsche'ye göre Tanrı'nın ölmesi Tanrı kavramının ve bu kavram üzerine kurulan sistemlerin insan zihninden çıkarılıp atılması olacaktır. [298] Burada şunu belirtmek gerekir ki Nietzsche'nin öldürdüğü Tanrı Hıristiyanlığın yarattığı Tanrı'dır. Ona göre Hıristiyanlık, ahlak anlayışı bakımından dinler içerisinde hayata karşı en büyük suçu işlemiş, insanı aşağılık kılmış, küçültmüş ve değerini yitirmesine neden olmuştur. Bu sebeple O, Tanrı inancını yıkanları da en ahlakî kişiler olarak görmüştür. [299]

Ateist Varoluşçular, insanı somut çevresiyle sınırlandırarak zaman içindeki tecrübeleri çizgisinde ele alır. Haliyle bu düşünceye göre sadece duyularla algılanabilen olgular ön plana çıkar. Böylece duyu alanına girmeyen metafizik alan saf dışı edilmiş olur. Sartre'ye göre, insan sadece somut olarak algıladığını bilebilir. Sartre "*varlık nereden gelmektedir?*" sorusuna saçma diye cevap verir. Çünkü böyle bir sorunun sorulabilmesi bir varlığın mevcudiyetini gerektirir ki, şuurun müdahalesi olmaksızın, kendi şartları içinde varlık izah edilemez. [300] Ona göre felsefe yapmak, soyut sonuçlara ulaşma olmayıp, insanı somut çevresiyle incelemektir. Haliyle ateist varoluşçulukta metafizik olan kabul görmemektedir. [301]

Tanrının varlığı ve onun insan varoluşunu yaratmış olabileceği fikri insanın kendini ortaya koyabilmesine engel olduğu gerekçesiyle Sartre tarafından reddedilmiştir. [302] Gerek Sartre'ın ve gerekse Nietzsche'nin öne sürdüğü fikirler

---

[297] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 119
[298] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm"***, s. 68
[299] Topaloğlu, "***Teizm yada Ateizm"***, s. 68
[300] Kenan Gürsoy, "***Ekzistans ve Felsefe Üzerine Görüşler"***, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, s. 40
[301] Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 121
[302] Kenan Gürsoy, ***"J. P. SARTRE Ateizmi'nin Doğurduğu Problemler"*** Kültür EserleriDizisi:65, Ankara, 1987, s. 56

büyük bir heyecan uyandırmış ve bazı insanların dikkatini çekmiştir. Ancak her iki düşünürün fikirleri de incelediğimiz zaman Tanrı'nın varlığını çürütmekten çok onun var olmaması gerektiği gibi bir ön kabulle yola çıkılarak ileri sürülmüş fikirler olduğunu görürüz.

Buraya kadar modern çağ ateizminin düşünce ekollerinden, öne sürdükleri argümanlardan bahsetmiş bulunmaktayız. Bir sonraki bölümde ise Ahmed Midhat Efendi’nin bu fikri argümanlara karşı İslam inançlarını nasıl müdafaa ettiğini inceleyeceğiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN MODERN ÇAĞ ATEİZMİNE KARŞI İSLAMI MÜDAFAASI

Daha önceki bölümlerde Ahmed Midhat Efendi'nin kim olduğundan, bazı konulardaki fikirlerinden, ateizmin tarihi serüveninden, ateizmin dayandığı akıl yürütmelerden, ateizm ekollerinden bahsetmiştik. Bu bölümde ise daha önceki bölümde anlatılan ateistik akıl yürütmeler karşısında Ahmed Midhat Efendi'nin konumu ne olmuş onları inceleyeceğiz.

4. 1 Dindarlık ve Dinsizlik

İnsanlar hayatları boyunca bir varlığa bağlanma ihtiyacı duymuş ve bu ihtiyaç kendini farklı şekillerde göstermiştir. Din de bu bağlanma şekillerinden biridir. Dinlerin seyri ilahi ve beşeri dinler için farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın altında bir çok sebep yatmaktadır. Daha çok beşeri dinlerde insanların yaşadıkları çevre, diğer kültürlerle ilişkileri, hatta doğa olayları bile tanrı tasavvurlarının şekillenmesinde rol oynamıştır.

İnsanlık tarihinin ilk devletleri olan Sümer, Akad, Elam, Babil ve Asur devletleri zamanla kendilerini geliştirmiş ve bu büyük devletler gök ilahı-yer ilahı dedikleri, insan şeklinde tasavvur ettikleri tanrılara tapmışlardır. [303] Hicret eden bir kısım kavimler ise Mezopotamya'ya yerleşmiş ve orada yerleşim hayatı kurmuşlardır. Tıpkı diğerleri gibi bu insanlarda kendilerini birer Tanrı edinmiş ve bu tanrıları hayatlarının merkezine yerleştirmişlerdir. Bu Tanrılara saygı için ritüeller geliştirmiş ve bunu kendileri için kural haline dönüştürmüşlerdir. Bir nevi dindarlık sayılan bu davranışları daha eskiye dayandırmak da mümkündür.

Dindarlık, bir kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesini ifade eden bir kavramdır. Dindar ise mensubu olduğu dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında sergileyen kişi verilen addır. [304]Yaşama ve hissetme yönüyle bireysel, tezahürleri açısından toplumsal bir olgu olan dindarlık, bireysellik açısından her ne kadar sübjektif bir karaktere sahip ise de sosyal yansımaları açısından da o kadar objektif ve gözlenebilir bir özelliğe sahiptir. Görece bir kavram

---

[303] Hilmi Bilsel, "***Allah vardır***" Yağmur Yayınevi, 18. Baskı, İstanbul, 1986, s. 178
[304] Hüseyin Konukçu, "***Dindarlık ve Kaygı İlişkisi- Sinop E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği***" Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2016, s. 8

olan dindarlığın sınırlarını tam olarak belirlemek ve tüm yönlerini kuşatacak bir yaklaşım sergilemek oldukça güçtür. [305]

Dindarlığın tam tersi olan dinsizlik denildiğinde günümüzde, Tanrıya inanmayan anlamı çıkarılsa da bu doğru değildir. Dinsizlik, herhangi bir Tanrıya da inanmama durumu olabileceği gibi, herhangi bir peygamberi, mucizeyi ve kutsal kitabı kabul etmezken bir Tanrının varlığını kabul etmek de olabilir. Dinsizlik, özellikle Ortaçağ Avrupa'sında hümanizm akımıyla beraber kendini göstermiş ve kilisenin, dini baskıları üzerine güçlenmiştir.

Ahmed Midhat, Osmanlı görgüsüne sahip, İslam ahlakına saygılı, bir kişidir. Yazar için dini değerlere bağlılık, insanın ahlakı için vazgeçilmez bir faktördür. Ahmed Midhat insanların düzgün, ahlaklı bireyler olamamasının nedeni dinlere bağlamanın yanlış olacağını, çünkü her dinin insanı hayra sevk ettiğini dile getirir. Ona göre eğer insan bir dinden yarar göremiyorsa, bunun sebebi kendi beceriksizliğidir.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre bu konu Doğu ile Batı arasındaki çatışmada göz önünde bulundurulması gereken en önemli konulardan birisidir. Ona göre Avrupa'da din ve medeniyet sürekli bir çatışma halindedir ve Rönesans'tan itibaren medeniyet ilerledikçe din gerilemiştir. 19. yüzyılda tabiat ilimlerinin hız kazanmasıyla kilisenin kainat ve tabiat hakkında ileri sürdüğü görüşlerin yanlış olduğu ortaya çıkmış ve Avrupa'da dinsizlik hız kazanmaya başlamıştır. [306]

Ahmed Midhat'a göre din denilince öncelikle Hıristiyanlık ve İslamiyet ayrımının yapılması gerekmektedir. Nitekim bu ayrımın eksikliği dinsizlik akımının Osmanlı ülkesine de sirayet etmesine neden olmuştur. [307] Yazarımız, yazdığı yazılar sebebiyle her ne kadar dinsizlikle suçlanmışsa da kendisi asla bunu kabul etmemiştir. Dini bir kaygı taşıyan, kendine dini müdafaayı görev edinen Ahmed Midhat gerek ilmi eserlerinde gerekse de romanlarında dinsizlik konusunu çok yönlü ele almıştır. Müdafaa ve Nizam-ı İlmi Din adlı eserlerinde bu konuya geniş bir şekilde yer vermiştir.

Ahmed Midhat da din fikri özellikle Rodos sürgününe gittiği yıllarda meydana gelmiştir. Yazarın sürgün yıllarındaki hatıralarını kaleme aldığı *Menfa*'da, biraz da kendi yalnızlığının ve çaresizliğinin üzüntüsüyle dinsizlik konusuna tepki göstermiştir. Tam olarak bu dinsizlik konusunun onda telaş ve endişe kazanması, 1883 yılında Hıristiyanlık adına Osmanlı topraklarında yapılan misyonerlik

---

[305] Kemaleddin Taş, "***Dindarlığa Yüklenen Anlamlar: Üniversite Öğrencileri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma***", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, 2010, s. 52

[306] Okay, ***" Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi"***, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991s. 257

[307] Okay, ***" Batı Medeniyeti .. "***, s. 257

faaliyetlerine karşı İslam'ı savunduğu *Müdafaa* adlı eseriyle başlamıştır. Ve bundan sonra bu kitapları sırasıyla *İstibşar*, *Beşair* ve Draper'den çevirdiği ve yeni bir kitap olacak kadar eklemeler yaptığı *Niza-ı İlm ü Din* takip etmiştir.

Ahmed Midhat'ın ilk eseri olan Hace-i Evvel'in çıkış tarihi olan 1870'den 1883'e kadar geçen on üç senelik dönemde her konuda yazı yazan Ahmed Midhat, Türkiye'de bir dinsizlik akımından bahsetmemiştir. Ahmed Midhat 1883 yılına kadar romanlarında dinsizlik konusu önemsenmemişken bu tarihten sonra ciddi manada bu konunun üzerine düşmüştür. 1884 yılının ortalarında devrin genç, fen ilimleriyle uğraşan ve materyalist olan Beşir Fuad ile tanışır. Zaman geçtikçe kendisini tanıma fırsatı bulan Ahmed Midhat, Beşir Fuad'a bu konuda nasihatlerde bulunur. İşte Ahmed Midhat'ın 1884 yılından sonra dinsizlik konusunda gösterdiği endişe Beşir Fuad ve arkadaşları gibi zeki gençlerde gördüğü materyalist felsefenin uyandırdığı kötümserliktir. 1887 yılında Beşir Fuad'ın intiharının arkasından İstanbul'da arka arkaya gelen intiharların sebebini de materyalizmin yaydığı görüşlere bağlamaktadır.

1888 yılında yayınlanan Amerika Doktorları'nda Amerika'da dinsizliğin bir moda halini aldığını ve Avrupa'yı bu konuda geçtiğini yazar. Ona göre Amerika, her şeyin ifrat noktasında yaşandığı bir ülkedir. Her şey uç noktalarda yaşandığı gibi dinsizlik Amerika'da "ahval-i adiye" seklini almıştır. 1890 yılında yazmış olduğu Diplomalı Kız'da artık Paris'teki kiliseye rağbetin kalmadığını, buraya sadece iki gurup insanın geldiğinden bahsetmektedir. Bunlar da zaten dini duygulardan dolayı değil biri siyasi gücünü kilise ile desteklemek için gelen siyasiler diğeri ise kiliseden yardım almak için gelen fakirlerdir. [308]

Yazarımız dinsizlik konusunu ele alırken devamlı olarak Avrupa'dan örnekler vermektedir. Çünkü dinsizliği aşılayan fikirler Osmanlı toplumuna Avrupa'dan gelmiştir. Avrupa, özellikle de Fransa dine kayıtsızlık kalma noktasında ve bunun sonucu olarak ahlaki yozlaşma açısından çok ileriye gitmiştir. Kiliseye ibadet için gitmek ise eski fikirli insanların yapacağı bir iş konumunu gelmiş ve kiliseye sadece nikah ve cenaze merasimlerinde gitmek yeni bir adet halini almıştır. [309]

Ahmed Midhat, Avrupa'da dine kayıtsız kalanların yanında dine bağlı olanların olduğunu da eserlerinde dile getirmektedir. "İki Hud'akar" isimli hikayesinde, Jermen validenin "Cenab-ı hak" kelimesini kullanması buna örnektir. Avrupa'nın insanları farklı farklı renklere sahip olduğu gibi fikirleri de birbirinden tamamen farklı olabilmektedir. Hatta Ahmed Midhat "Adab-ı Muaşeret" isimli eserinde Avrupa'da muhafazakâr bir sınıfın varlığından bahsetmektedir. [310]

---

[308] Okay, ***" Batı Medeniyeti.."***, s. 259
[309] Çoşkun, ***a. g. t***, s. 58
[310] Okay, ***" Batı Medeniyeti .."***, s. 261

Ahmed Midhat, ne romanlarında, ne de diğer eserlerinde hiçbir zaman fanatik bir Müslüman duruşu sergilememiştir. Hatta hiçbir romanında İslami bir konuyu ele almamış ve idealize edilmiş bir Müslüman profili ortaya koymamıştır. Ancak"Hüseyin Fellah" romanında kızın annesine yardım eden iyiliksever bir imamı ikinci derecede bir tip olarak karşımıza çıkarmaktadır. Fakat bununla birlikte şunu söylemek gerekir ki; romanlarındaki idealize ettiği tipler ve bu tiplerin olaylar içerisinde sergiledikleri tavırlar doğal olarak Türk, İslam ve Osmanlı düşünce ve hareketinin temsilcisidirler[311]

Ahmed Midhat tevhid çerçevesinde bir din anlayışı benimsemiştir. Ahmed Midhat'ın düşünce sistemine göre iyi bir insan ve Müslüman olabilmek için kelime-i tevhit ve kelime-i şehadet yeterli olmaktadır. Tek bir ilaha inanıldıktan ve ibadet edildikten sonra, geri kalanı hep ikinci planda kalan konulardır. Hıristiyanlar Müslümanları her zaman kalbi ve vicdanı tatmin edecek asıl meseleler yerine sünnet, boşanma ve çok eslilik gibi ikincil meseleler ile eleştirilmişlerdir. [312]

Ahmed Midhat, Protestanlık mezhebine ateş püskürmektedir. Ahmed Midhat'ın bu tepkisinin sebebi Protestanlığın açtığı yolun karanlığı Osmanlı'ya da sıçramıştır. Ahmed Midhat'a göre Protestanlığın ortaya çıkması ve yayılması dinsizliğe neden olmuştur. Çünkü Katolik mezhebini eleştirmek amacıyla ortaya çıkan Protestanlık birçok Hıristiyan'ı kendi mezhebine çekmiş, birçoğunun da Katolikliğe olan inancını kaybederek dinsiz olmasına sebep olmuştur. Materyalist ilkelere dayanan bir takım felsefi ve siyasi doktrinler de esas olarak Katolik mezhebinin çöküşünden başka bir şeyle izah edilemez[313]

Hıristiyanlığın bu eleştiriler karşısında yıkılmaya başlaması, insanlık, ahlak ve namus anlayışının da değişmesine sebep olmuştur. 1889 yılında Paris'e yaptığı gezide medeniyetin merkezi sayılan bu yerde bir vahşetin hüküm sürdüğünü ifade etmektedir. Dinsizliğin doğurduğu bu anarşizmde insanlarda sadece din değil namus, aile, akrabalık fikirleri de gitmiştir. [314] Onun dinsizlik akımına karşı bu tepkisinin bir nedeni ise, 1884 yılının ortalarında tanıştığı ve materyalist felsefenin etkisi altında kalarak intihar eden Beşir Fuad gibi gençlerin, Avrupa'dan Osmanlı'ya sirayet eden bu cereyana kapılmalarıydı.

Ahmed Midhat'ın romanlarında din genel manada birisi insanlara bir yaşama amacı vermesi, onların hiçliğin girdabına düşmelerini engellemesi bakımından bireysel, diğeri de insanlara verdiği Allah korkusu (ki insan bu yüzden başkasına zarar vermez) vermesi bakımından toplumsal üzere iki hizmet görür. Ayrıca Ahmed

---

[311] Okay, ***" Batı Medeniyeti .."***, s. 235
[312] Çoşkun, ***a. g. t***, s. 62
[313] Okay, "***Teşebbüse .."***, s. 307
[314] Okay, ***" Batı Medeniyeti .."***, s. 258

Midhat, Avrupa gazetelerinde her zaman görülen intihar haberlerini dinsizliğin bir sonucu olarak görür. [315]

Yukarda anlattığımız sebeplerden dolayı Ahmed Midhat özellikle gençleri bilgilendirmek ve Avrupa'dan gelen batıl itikadlardan korumak için birçok eser kaleme almış ve dinsizlik konusundan uzun uzadıya bahsetmiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin dinsizlik konusundan bahsettiği eserlerinin kronolojik sırası aşağıdaki gibidir.

Menfa	1876
Müdafaa	1883
Müdafaa II	1883
Müdafaa III	1885
Şopenhavr'ın Hikmeti Cedidesi	1887
Volter	1887
Beşir Fuad	1887
Fenni Bir Roman	1888
Diplomalı Kız	1890
Ahmed Metin ve Şirsad	1892
Ana-Kız	1893
İki Hud'akar	1893
Avrupa Adab-ı Muaşereti	1894
Niza-ı İlmü Din I	1895
Niza-ı İlmü Din II	1895
Niza-ı İlmü Din III	1897
Niza-ı İlmü Din IV	1900
Jön Türk	1910

[315] Ahmed Midhat, "***Jön Türk***", Beyaz Balina Yayınları, İstanbul, 2005, s. 14s. 221

Sonuç olarak, Ahmed Midhat dinsizlik konusuna büyük önem vermiş ve bu konuyu kendine görev edinmiştir. Gençlerin Avrupa'dan gelen zararlı akımlara karşı daha dikkatli olması gerektiğini anlatmak için eserler kaleme almış, bunun yanında Hıristiyanların misyonerlik faaliyetlerine karşı İslam'ı da müdafaa etmiştir. Ona göre dinsizlik insanların sadece ahiretini mahvetmez aynı zamanda dünya hayatının da mahvolma sebebi olur. Çünkü din insana hem sorumluluk bilinci verir hem de insan Allah korkusuyla başkasına zarar vermez, kimsenin hakkına girmez. Ancak dinin geri plana atıldığı toplumlarda her türlü ahlaksızlık ve kaos baş göstermiştir. İşte bunlara dikkat çeken Ahmed Midhat, Osmanlı gençlerinin gözünü açmasını, milli kimliklerini unutmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

4. 2 Din-İlim İlişkisi

İnsanlığın kadim dönemlerinde din-bilim çatışmasının olmadığını, bunun sebebinin ise söz konusu toplumlarda ilim ile düşünce, mitoloji ve din kaynaklı olduğunu daha önce söylemiştik. Bunun tabii sonucu olarak da dine karşı eleştirel bir düşünce gelişmemiştir. Antik-Yunan devrine gelindiği zaman doğanın ve olguların rasyonel ve eleştirel bir düşünce ile araştırılmaya başlandığı görmekteyiz. Bu dönemde karışık ve hedefsiz gibi görülen evrenin içinde belirli bir nizam, gaye ve hikmetin var olduğu düşüncesi ve bunu düzenleyen evrensel bir ilke veya gücün varlığını kanıtlama çabaları ciddi boyutlara ulaşmasına rağmen bugünkü manada bir din-bilim çatışmasının varlığından bahsetmek mümkün değildir. Batı Orta Çağ'a gelindiğinde ise gerek deneysel ilimler, gerekse özgür düşünme yönünden çok kısır bir dönemdir ve bu yüzden eleştirilere maruz kalmıştır.

XVI. Yüzyıldan itibaren bilgi felsefesindeki değişim ve gelişimle birlikte Avrupa'da din-bilim ilişkisi çatışmacı bir sürece girmiştir. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren de bilim taraftarları her geçen gün güçlenmiş bunun sonucunda da din -tabiri caizse- kiliseye ya da vicdanlara hapsedilmiştir. Bilim adamları Ortaçağ kilisesinin bilim adamlarına uyguladığı baskı ve işkencelerin yeniden ortaya çıkmaması için bütün teori ve görüşlerini dinden uzak bir anlayışta gerçekleştirmişleridir. Bu çağdan itibaren günümüze kadar neler olduğunu neden gelişmelere kapalı bir dönem olduğunu daha önceki bölümlerde açıklamıştık. Burada ise ateistlerin kullanmaktan çekinmedikleri din-bilim çatışmasının aslında onların iddia ettiği gibi "din halkı uyuşturur, din bilimlerin gelişmesine engeldir" şeklinde olmadığı, İslam dininin ve Ahmed Midhat'ın bu konuya yaklaşımı hakkında bilgi vereceğiz.

Tanzimat Dönemi, Ahmed Midhat'ın çocukluk ve ilk gençliğini, I. Meşrutiyet Dönemi yetişkinliğini ve son olarak da II. Meşrutiyet Dönemi birikiminin zirvesini inşa etmiştir. Yaşadığı bu çalkantılı zamanlarda, kendine has üslubuyla her zaman Doğu ile Batı arasında hatları keskin olmayan bir sentez peşinde olmuştur. Yerli

kimlikten taviz vermeden Batılılaşmayı ve Müslüman kalarak ilerlemeyi savunmuştur.

Din ve bilim arasında bir çatışma olduğunu düşünen Draper, bu ikisini uzlaştırmaya çalışanların var olduğunu ve bu zamana kadar bu kişilerin bir sonuca varamadıklarını dile getirmektedir. Ahmet Midhat, kendisinin asla böyle bir gayret içinde olmadığını ve bu eserlerinde de bu şekilde bir çabasının bulunmadığını, çünkü böyle bir gayret için öncelikle din-bilim arasında bir muhalefet ve çatışma bulunması gerektiğini ifade etmiştir. [316]

Şunu söylemek gerekirse Ahmed Midhat'a göre din denince akla gelen şey İslam dinidir. İslam dininin ilerlemeye engel olmadığını bunun tam aksine ilme teşvik ettiğini hatta ilim ve teknikte zamanında çok daha ileri olduğumuzu ve okullarda fen ilimlerinin öğretildiğini belirtir. Ona göre din ile ilim arasında aslında olmayan ama var gibi gözüken çatışmanın birbirlerinin alanlarına müdahale ettikleri zaman meydana gelmektedir ve her ikisi de kendi alanlarıyla ilgilendikleri sürece bu çatışmanın asla olmayacağını düşünmektedir.

Din ve ilim arasındaki münasebeti Ahmed Midhat söyle açıklamaktadır: Matematikte "iki nokta arasındaki en kısa yol, doğru bir çizgidir. " sözü din ve ilim arasında neden bir çatışmayı gerektirsin ki? Din denilen olgu hendese midir ki bu konuda ilimle münakaşa içinde olsun. İlimleri kabul etmemek, aslı hikmet olan İslam dininin yapacağı bir olay olamaz. İlim ve fen ile uğraşan herkes bunun böyle olmadığını bilmektedir. "İki kere iki dört eder" ifadesi, herkes tarafından bilinen bir kesinliğe sahiptir. Ancak yeni bir buluş ya da yeni bir bilimsel çalışma bunun aksini söyleyene kadar, bunu herkesin kabul etmesi bu şekilde kabul etmesi gerekir. [317]

Ahmed Midhat fen ilimleri ve matematik ile aydınlanan gençlerin materyalizme düşme ihtimalinin yüksek olduğunu; bu nedenle kendi dinlerini yani İslam'ı bilmeleri gerektiğini belirtir. Kendi dinlerinin yüceliğini de ancak diğer dinleri hakkıyla bilmeleriyle mümkün olduğunu vurgular. Ancak İslam alimlerinin eski dinlerle fazla meşgul olmadıklarını, kütüphanelerde bu tür eserlerin bulunmadığını, Milel ve Nihal tarzındaki eserlerin yetersiz olduğunu, Batı'da yapılan araştırmaların da semavi (ilahi) dinlerin aleyhine yapıldığını, bu sebeple de Tarih-i Edyan'ı telif ettiğini belirtir. [318] Ahmed Midhat, Dinler Tarihi'nin gerekliliği ve öneminden bahsederken, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu ve ondan önceki peygamberleri bilmek gerektiğini, Kur'an'da bile başka dinlerden

---

[316] Zafer Çaylı, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri"***, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 67

[317] Karaca, ***a. g. t***, s. 100

[318] Günay, ***a. g. e***, s. 59

bahsedildiğini, Dinler Tarihi'nin dinlerin tekamülünü anlatarak aslında İslam'ın yüceliğini ortaya koyduğunu, insan itikadını batıllıktan uzaklaştırdığını belirtir.

Ahmed Midhat İslâmiyet bilim arasında uzlaştırılması mümkün olmayan bir çatışmanın olduğunu iddia eden filozofların, İslâm'ın bakışını tam olarak anlayamadıklarını bu yüzden de olmayan bir çatışmayı savunduklarını belirtir. Bunun yanında Ahmet Midhat ilim ve din arasında varmış gibi gösterilen çatışmanın, ilim adamlarının kendi sahalarının dışına, çıkarak birbirlerinin alanına müdahale etmelerinden kaynaklandığını da belirtmektedir.[319]

Avrupa toplumu için din denilen olgu, bizde bu kelimeden kastedilen mânâya asla uymadığı gibi ilim denilen şey de aynı mânâda değildir. İslam toplumuna göre ilim, eşyanın hakikatine mümkün olduğu kadar hakim olmaktan ibarettir. Eşyanın hakikatine ulaştıkça insan "Hak'a da ulaşmaktadır. Ahmet Midhat, ilmin Müslümanları Hakk'a ulaştırma konusunda bir araç olduğunu ve dinimiz tarafından ilmi öğrenmede engellenmediğimizi, aksine teşvik edilip mecbur tutulduğumuzu ifade etmiş ve bu surette Hak din ile gerçek ilim arasında bir çatışma olamayacağını beyan etmiştir. [320] Çatışmanın varlığında ısrarcı olanlara "Siz din-i Hakk'ın ne olduğunu öğrenememiş olduğunuz gibi ilmin de ne olduğunu anlamamışsınız" diyerek karşı çıkar.[321]

Ortaçağ Avrupa'sının asırlar boyu sefalet içinde yaşamasının nedeni, Katolik papalarının kendi çıkarlarını önceleyerek din adına ilme engel olmasıdır. Din ve ilim çatışmasının sadece Katoliklik ile ilim arasında olduğunu ortaya koyan Ahmet Midhat Efendi, bu konunun aslında Hıristiyanlığı ilgilendirdiğini ve İslâm ve ilim arasında böyle bir çatışmanın olamayacağını vurgulayarak Müslüman gençleri uyarmıştır. [322]

Ahmed Midhat Efendiye göre bizler İslamiyet'i yeterince bilmiyor ve tanımıyoruz. İslamiyet'i indiği şekliyle bilip, yaşasak ve Avrupa'da insanlara anlatsak bütün Hıristiyanların Müslüman olacağını söylemektedir. Ona göre insanlar bir takım cahil ve ham softaların peşine takılıp buda yetmiyormuş gibi kendilerini garip ve batıl telkinlerine kaptırıp dini en iğrenç geriliklere alet etmektedir. [323]

Yine Ahmed Midhat'a göre toplumların sahip oldukları medeniyet ile bağlanmış oldukları din arasında bir paralellik vardır. O, gelişmiş bir dine sahip olan toplumların medeniyet açısından da gelişmiş olduklarını, din ve medeniyetin aslında

---

[319] Çaylı, ***a. g. t***, s. 70
[320] Midhat, *Nizâ-ı Îlm ü Din.*, c., IV s. 333-336; (Çaylı, ***a. g. t***, s. 69)
[321] Çaylı, ***a. g. t***, s. 69
[322] Midhat, *Nizâ-ı Îlm ü Din.*, c., IV s. 333-336; (Çaylı, ***a. g. t***, s. 70)
[323] Karaca, ***a. g. t***, s. 91

tek bir vücut olduğunu, medeniyetin sonradan dinden ayrıldığını belirtir. [324] Ancak Batılıların yaygın olarak "medeniyet demek Hıristiyanlık, Hıristiyanlık demek medeniyet demektir, Hıristiyan olmayan medeni olamaz" şeklindeki bir düşünce içinde olduklarını ve "Müslümanlık medeniyete engeldir" sözünün bu fikirden kaynaklandığını belirtir. [325]

Ahmed Midhat'a göre İslam dini öyle eleştiri oklarına maruz kalmıştır ki, dine karşı çıkanlar, İslam'ın iyi taraflarının görülmesine engel olmuştur. Din karşıtı gruplar İslam'ı Hıristiyanlıkla beraber aynı kefeye koymaktadırlar. Hâlbuki Avrupa'da din adına kilise, düşünceyi köleleştirmiştir, kendi otoritesini sağlamlaştırmak için dini alet etmiştir. Bunun tam aksine İslam dini insanların özgür bir şekilde düşünmeye teşvik etmiş, sürekli çevresine yaratılışa bakmasını emretmiş ve düşüncelerini dile getirmelerine engel olmamıştır.

Daha önceki bölümde ateizmin yayılmasının en önemli sebeplerinden biri olarak dinin bilime ve bilim adamlarına karşı çıktığını, bilimsel çalışmaların önünü kesmek için idama kadar giden birçok ceza uyguladığını ve akıl dışı bir çok inancı empoze etmeye çalıştığını anlatmıştık. Ancak Ahmed Midhat Efendi'nin de savunduğu gibi İslam her zaman bilimsel faaliyeti, akli çalışmaları desteklemiştir. İlk emri "oku!" olan bir dinin de bilime engel olması düşünülemez. Kur'an'dan bu konuya dair birkaç ayet örnek vermek gerekirse;

"Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı diriltti̇ği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır. "[326]

"O, diriltendir, öldürendir. Gece ile gündüzün birbirini takip etmesi de O'na aittir. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?"[327]

"Andolsun biz, aklını kullanacak bir kavim için o memleketten ibret alınacak apaçık bir delil bıraktık. "[328]

"Korku ve ümit kaynağı olarak şimşeği size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesi, onun (varlığının ve kudretinin)

---

[324] Midhat, "***Tarihi Edyan***", s. 18, Günay, ***a. g. e***, s. 58
[325] Günay, ***a. g. e***, s. 58
[326] Bakara, 2/164
[327] Müminun, 23/80
[328] Ankebut, 29/35

delillerindendir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır. ” [329]

“Yine şöyle derler: “Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık. ”[330]

Ayetlerde de açıkça belirtildiği üzere Allah, yaratılmış olan her şeyin insanlar bakıp, akıllarını kullansın diye birer delil haline getirdiğini söylemektedir. İnsanın her türlü fiillerine anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında sorumluluk altına girmesini sağlayan şey aklıdır. İslam’da mesul sayılabilmenin en önemli şartı da akıldır. Kur’an’da akıl kelimesi kırk dokuz yerde ve hep fiil şeklinde geçmekte ve Bu ayetlerde genellikle aklı kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Kur’an’da akıl; düşünmek, ibret almak, öğüt almak, hidayete ermek, cehaletten kurtulmak, kâinattaki ve kendi içindeki hakikatleri anlamak, gönülden kör, sağır, dilsiz olmamak için Kur’an’da akla vurgu yapılmaktadır. Aklın önemi, özellikle Kur’an’ın manasının, İslam’daki emir ve yasakların ve bunların hikmetlerinin anlaşılması için bir vasıtadır. Akla önem vermeyen bir din olsaydı şayet aklı bu kadar öncelemezdi.

İlahi ve aslını koruyan bir din gerek inanç esasları gerek ibadet sistemi gerek ahlaki kurallarıyla bir bütünlük içindedir ve bir bölümdeki aksaklık tüm sistemi aksatır. Dinin içindeki bu ahenk hiçbir insanın aklına ve vicdanına ters düşmez. Salim akıl sahibi bir insan da böyle bir dini normal şartlar altında zaten inkar edemez. İkinci ve üçüncü bölümde anlatıldığı üzere ateizmin bu kadar yayılmasında ve dine bu kadar sert tepki göstermesinde asıl etken de kilisenin ortaya koyduğu Hıristiyanlığın aklı küçümsemesi, akla değer vermeyip, düşünme faaliyetine de ağır bedeller ödetmesidir. Ancak ateizmin doğmasına sebep olan insan oluşumu ve akıl dışı inançların İslamiyet’te yer almadığı gibi İslamiyet akla hitap etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ahmed Midhat dönemindeki bazı düşünürlerin aksine dinsizliğe karşı çıkmış, dine önem vermiş, roman ve hikayelerindeki karakterlerine bunları yaşatmıştır. Bununla birlikte İslam'a yapılan olumsuz eleştirilere gereken cevabı vermiş, Osmanlı toplumundaki kişilerin dinler hakkındaki bilgilerinin sağlam olması için Tarih-i Edyan'ı yazarak dinleri sistematik bir şekilde incelemiş, Hz. Muhammed'in büyüklüğünü göstermek için de Beşair Sıdkı Nübüvveti Muhammediye isimli eseri telif etmiştir. Yazmış olduğu eserlerde ne Hıristiyanlıktaki ne de diğer dinlerdeki akıl dışı inançların İslam’da olmadığını, ateistlerin iddia ettiği gibi dinin insanları uyutmadığını aksine zihinleri diri tutmak için düşünmeyi, üretmeyi emrettiğini dile getirmiştir.

[329] Rum, 30/24
[330] Mülk, 67/10

4. 3 Felsefe ve Din İlişkisi

Ulaşmak istedikleri ana hedef hakikat olan felsefe ve din, tarih boyunca farklı alanlardan, farklı kaynaklardan beslenmelerine rağmen birbirlerinden etkilenmişlerdir. Hatta birçok filozofa göre bu felsefe ve din, tek bir hakikatin iki yüzüdür. Felsefe insanın kendisini, mahiyetini, yaşamını, değerlerini ve amaçlarını sorgulayan, akıl yürütmeye, devamlı sorularla sorgulamaya dayalı olan düşünme faaliyeti olduğu için felsefede önemli olan düşünce/insan iken; dinde ise inanma/itikat asıl olduğundan için önemli olan inançtır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki İslamiyet asla aklı saf dışı etmemiştir.

Kadı Abdulcebbar kaleme almış olduğu "*Şerh'ul Usuli'l Hamse*" adlı eserinde söylemiş olduğu şu sözler dinde aklın önemini vurgulamak açısından önem arz etmektedir : "Birisi, 'Allah'ın sana ilk vacip kıldığı şey nedir?' diye soracak olursa, ona cevap olarak şunu söyle: "Allah Teala'yı bilmeye (marifetullah) ulaştıran akıl yürütme (nazar)dir. Çünkü Allah, ne zaruri olarak, ne de müşahede yoluyla bilinir. Bu durumda Allah'ı sadece tefekkür ve akıl yürütme (nazar) yoluyla bilmemiz gerekir". [331] Ancak nazar doğru ve yanlış olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Doğru olan talep edilene ulaştırırken, yanlış olan ise diğerinin aksine talep edilene ulaştırmaz. Dolayısıyla doğruluk ve yanlışlık, nazara mecazi olarak değil, hakiki olarak eklenen iki sıfattır. [332]

Din de felsefe de insanlık tarihinin en eski iki olgusudur. İnsanlığın başından itibaren en ilkel toplumlarda dine ve sistematik olmasa bile bir felsefeye rastlamak mümkündür. Ancak yine insanlık tarihi boyunca felsefe ve dinin zaman zaman birbiriyle rekabet halinde olduğu da bir gerçektir. Hatta bazı kesimler tarafından bu iki olgu asla yan yana getirilemeyecek iki şey gibi algılanıp net çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Bu kişilerin aksine felsefe ile dinin birbirine engel olmadığını, bilakis destek olduğunu düşünen Türk düşünce tarihinin önemli isimlerinden birisi Ahmed Midhat olmuştur.

Tanzimat yazarları ve genç Osmanlıların ilgilendiği tek konu siyasi düşünceyken, fikir hayatımızda ilk defa Ahmed Midhat'la Batı'nın felsefi problemleri üzerine düşünülmeye başlanmıştır. Batı toplumunun oluşumu yüzyıllar süren bilgi birikimi, kanunları hazır bir şekilde almak yerine önce Batı'yı tanımaya, onları bu seviyeye getiren toplumsal dinamikleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. [333]

---

[331]Kadı Abdulcebbar, "***Şerh'ul Usul'il Hamse-Mutezile'nin Beş İlkesi***" *(Çeviren; İlyas Çelebi)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 14, Cilt I, İstanbul, 2013, s. 64-10

[332] Seyid Şerif Cürcani, "***Şerh'ul Mevakıf***" (*Çeviren; Ömer Türker*), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 45, Cilt: 1, İstanbul, 2015, s. 290-25

[333] Hilmi Ziya Ülken, "***Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi***", Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1979, s. 110-111

Kilisenin baskıları yüzünden felsefi düşünce her ne kadar sönük kalsa da matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte felsefe, hak ettiği konuma gelmiştir. Ancak Osmanlıda matbaa tam olarak işlevini yerine getiremediği için, felsefe hak ettiği önemini ve yerini bulamamıştır. Ancak daha sonra Ahmed Midhat, kendi kurduğu matbaasının felsefenin ilerlemesi için hizmet vereceğini ve felsefenin hak ettiği konuma gelebilmesi için elinden geleni yapacağını söyler. Felsefenin mutlaka ilerleyeceğini, fakat bu ilerlemenin felsefenin ilahiyat kısmında olmayacağını, zira Ahmed Midhat'a göre felsefenin ilahiyat kısmında fazlaca şey söylendiği için bu alanda ilerlemeye ihtiyacımız yoktur. [334]

Hıristiyanlık daha doğrusu Hıristiyanlık adına papa, dine aykırı gördüğü için felsefeye karşı çıkmıştır. Papalar, fen ilimlerinde yakin ve açıkça sabit olan bir takım hakikatleri ve gerçekleri yok saymış, felsefeciler bu gerçekleri dile getirdiğinde ise başta karşı çıkılmış daha sonraları ise ölümle sonuçlandırmıştır. İslamiyet'te ise durum böyle değildir. Ahmed Midhat Efendi felsefenin İslamiyet için önemini anlatmak amacıyla birçok eser kaleme almıştır.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre felsefe insan zihninin bir pusulasıdır ve hangi konuda olursa olsun insanın en doğru hükmü bulabilmesi için felsefenin kılavuzluğuna ihtiyacı vardır. Felsefeye olan bu ilgisi sebebiyle Ahmed Midhat Efendi, çağdaşı olan yazarlar tarafından dinsizlikle bile itham edilmiş ancak O, suçlamalara karşı kendisini Kuran'dan ayetlerle savunmuş, kendi düşüncelerini temellendirmiş ve bu suçlamaların asılsız olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Felsefe ve dinin birleştiği noktalardan biri "hikmet" konusudur. Hikmet kelimesinin sözlük anlamı, ilim ve akılla gerçeği bulma, var olan her şeyin iç yüzünü tanıma, bilme, sebeplerini bilerek belli ve yüce bir amaca vardıracak tarzda eylemi bilgiye, bilgiyi eyleme uygun yapma şeklindedir. Dini geniş bir hikmet yolu olarak kabul eden Ahmed Midhat hikmeti "her şeyin doğrusu, her hükmün doğrusu" olarak tanımlamaktadır. Felsefe ise, bir takım akıl yürütmeler ve delillerle doğruya ulaşma şekli, var olanların varlığı, kaynağı, anlamı ve nedeni üzerine düşünme ve bilginin bilimsel olarak araştırılmasıdır. Aslında din de felsefe de bir konu hakkında hikmetle, delillerle konuşmayı, kara alıp hüküm vermeyi öngörmektedir. Nitekim Kur'an'da yüce Allah şu şekilde bu konuya işaret etmektedir:

"De ki: "Rabbim, sadece fuhşu, onun açık ve gizli olanını, günahları, haksız yere isyanı, haklarında hiç bir delil indirmediği şeyleri Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi yasaklamıştır"[335]

---

[334] Karaca, ***a. g. t***, s. 93
[335] Araf, 7/33

“Onlara, kendilerinden öncekilerin; Nuh Kavmi'nin, Âd'in, Semûd'un, İbrahim Kavmi'nin, Medyen Ashabı'nın ve o müttefiklerinin haberi gelmedi mi? Onların hepsine peygamberleri delillerle gelmişlerdi…”[336]

“Andolsun Musa'yı da âyetlerimizle ve apaçık bir belge ile gönderdik.”[337]

“(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.”[338]

Ayetlerde de ifade edildiği üzere İslamiyet zaten hikmeti yani delillendirmeyi öncelemiş, Peygamberlerin açık delillerle insanları iman etmeye çağırdığını belirtip, asılsız başıboş konuşmalardan, hakkında bilgi sahibi olmadığımız konuları konuşmaktan bizleri de men etmektedir. Çünkü inanmayan bir insana nakli delillerle yaklaşmak mantık dışı bir davranış olacaktır. Bu tür insanların akılları tatmin edilmelidir ki kalpleri şüphe duydukları konularda mutmain olsun ve iman etsinler. Bu durum sadece inkar edenler için değil inananlar içinde geçerlidir. İnanan insanlarında gaybi konularda iman ettikleri halde kalplerinin mutmain olmayıp, akıllarının kurcalandığı noktalar olmaktadır. Bu noktada din felsefe ve mantığın akıl yürütmelerini, öncüllerini kullanarak bu sorulara yanıt verir ki bu kişilerin imanı takriri iman seviyesine ulaşabilsin. Örneğin kelamın akli delillerinden biri olan ve yaratılmışlardan hareketle Yaratıcıyı bulmayı hedefleyen “Hudüs Delili”ne bakacak olursak:

“Bu kâinat, sûretiyle ve maddesiyle sonradan meydana gelmiştir.

Her sonradan meydana gelen, mutlaka onu meydana getiren birinin varlığına muhtaçtır.

O halde bu kâinat, onu meydana getiren birine muhtaçtır ve o da Allah'tır.”

Dinin inanç esasını akli delillerle sağlamlaştırdığını görmekteyiz. Bu konuda da din ve felsefenin iş birliği içinde olduğu aşikârdır. Felsefenin öncüllerini kullanarak Allah’ın varlığını gözler önüne seren bir din nasıl düşünmeye ve düşünme eyleminin bir sonucu olan felsefeye karşı olabilir ki?

Ahmed Midhat Efendi, felsefenin gerekliliğini savunmakla birlikte Osmanlı toplumunu batıdan gelen zararlı felsefi akımlara karşı korumaya çalışmıştır. Çünkü bu fikirler Avrupa’nın ahlaki değerlerine sıkı sıkıya bağlı insanlarca bile kabul

[336] Tevbe, 9/70
[337] Hud, 11/96
[338] Nahl, 16/125

görmemektedir. Ona göre bu fikirdeki insanlara "Müslüman" denilmesi mümkün olmadığı gibi "Hıristiyan" bile demek çok zordur. [339]

Ahmed Midhat Efendi, felsefeyi, hakikati aramada bir yol, gerçek manada bir filozofu da hakkı arayan gerçek bir dindar olarak görmektedir. Din ile bütün ilimlerin insanlığın maddî ve manevî mutluluğunu sağlama konusunda ortak bir amaç içinde olduklarından aralarında bir çatışma olmadığını savunur. Yeni öğrenmiş olduğu Avrupa ilmi ve felsefe tarihi ile dinî akidelerin arasında rahat, buhransız dolaşmış ve pozitivist felsefenin, Lamarkizmin verileriyle İslâmî esasları birleştirmeye çalışmış, hatta *"Kur'ân"*da, hadiste bu düşüncelere dayanak aramıştır. [340]

Lamarkizm demişken bu konuda da kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Lamarck'ın 1809'da yılında "Zooloji Felsefesi" adlı eserinde öne sürdüğü, evrimi açıklayıcı teoriye "Lamarck'cılık" veya "Lamarckizm" denilmektedir. Lamarck'ın ortaya attığı teori iki temel kuram üzerine kurulmuştur. Bunlar "Kullanılma veya Kullanılmama Kuralı" ve "Kazanılmış Karakterlerin Soydan Soya Geçmesi Kuralı" dır. Bu kurama göre kullanılmayan organ körelip ve zamanla yok olurken kullanılan organın gelişip yenileneceği düşüncesine ve ortamın etkisiyle kazanılan karakterin nesilden nesle aktarılacağı düşüncesine dayanmaktadır. [341]

Ahmed Midhat, Lamarck'ın öne sürdüğü iki kuramdan birini kabul ederken diğerine karşı çıkmıştır. Ahmed Midhat insanın doğduğu zaman çok aciz olduğunu ancak ihtiyaçları sebebiyle organlarını geliştirdiği görüşünü Lamarck'ın "Kullanılma veya Kullanılmama Kuralı'na dayandırırken, karakterin nesilden nesle aktarılmasına karşı durmaktadır. [342] Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki Ahmed Midhat bu konuyu bir bilgi birikimi ile ele almamıştır ve düşünceleri arasında kopukluk vardır.

Ahmed Midhat'ın rahatsız olduğu bir başka konu ise Osmanlı eğitim sistemindeki ders programlarının yetersiz olması ve gençlerin henüz ayırt etme gücüne sahip olmadan yeni felsefelere rağbet etmesidir. Ona göre gençlerin ismi duyulmuş bir filozofun görüşleriyle, onun aksi yönündeki görüşler arasındaki farkı ayırt edemeden, dahası başka ne gibi farklı görüşler olduğunu bilmeden öğrendiği felsefi görüşü temel bir görüşmüş gibi alması büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Bununla birlikte felsefenin hayatın başlangıcı ve sonu, yaratılış, ölüm ve yokluk gibi konularda yoğunlaşmış olması, İslami açıdan doğru olmayan bir felsefi düşünceye

---

[339] Midhat, "***Jön Türk***", s. 14

[340] Ahmet Hamdi Tanpınar, "***XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi***", Çağlayan Yay. İstanbul 1997, s. 449

[341] Yusuf Altunbaş, "***Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi***", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006, s. 50

[342] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 129

saplanan gencin sadece dünyasını mahvetmekle kalmaz, ahiretini de kaybetmesine sebep olur. [343]

Ahmed Midhat Efendi ile alakalı üç felsefi akım vardır. Daha doğrusu Ahmed Midhat'ın ilgilendiği üç felsefi akım; pozitivizm, natüralizm ve materyalizmdir. Şimdi kısaca bu akımlar hakkında neler düşündüğüne değinelim.

İslamî düşünceyle sentezlenen felsefi akımlardan biri *pozitivizmdir*. Pozitif ilimlere ve onun deneysel metotlarına büyük güven duyan Ahmed Midhat Efendi, söz konusu metot ve teknikleri güncel alanlarda da kullanmak istemiştir. Ahmed Midhat'ın bu tarz çalışmalarının ilham kaynağı Emile Zola'dır. Ahmed Midhat bu çalışmalarında savunduğu tez hayatın tecrübeyle hatta deneme-yanılma yoluyla öğrenilebileceği gerçeğidir. Yazarımıza göre ideal insan, hayatın doğrularından olduğu kadar eğrilerinden de ders alarak davranışlarının sorumluluğunu yüklenmiş, hayata sıfırdan başlama cesareti olan çalışkan ve gayretli kişilerdir.

Emile Zola gibi Ahmed Midhat Efendi de, bir hayat kadınının, bir caninin, bir zavallının kaderinin atalarından gelen genlerinden kaynaklandığını benimsemiştir. Bu düşünceden hareketle de insanların psikolojik özelliklerinin ve ahlakının genetik faktörlere bağlı olduğunu söyler. [344] Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki Ahmed Midhat, "Zola'yı Niçin Okuyorum" başlıklı yazısı ile Zola'yı gayri dini ve gayri ahlaki bulduğunu; sadece adi ve çirkin şeyleri benimsemesinden dolayı tüm dünya nezdinde beğenilmez kıldığını ifade eder.

Ahmed Midhat'ın *natüralizm* ve benzeri materyalist felsefeleri tanımasında Beşir Fuad[345] gibi zeki ve fen bilimleriyle uğraşan gençlerin bu yollara sapışının ve kendi dininden, kültüründen uzak kalışının ve sonunda özellikle Beşir Fuad gibi intihara sürüklenişinin etkisi büyüktür. [346] Ahmed Midhat'a göre Natüralizm, Hıristiyanlık kilisesine bir tepki olarak ortaya çıkan düşünce akımıdır. Zaten Beşir Fuad'ın yazılarında Hıristiyanlığın öğretilerine tepki gösterilmekle beraber İslam'ın bazı hükümleri övülmektedir. Ahmed Midhat'a göre Beşir Fuad'ın intiharında onun sahip olduğu Natüralist düşüncenin etkisini inkar etmek mümkün değildir. Çünkü Beşir Fuad, üstadı olarak gördüğü Ahmed Midhat'a yazdığı mektubunda, intihar sebeplerinden biri olarak annesinin delirmesinden bahsetmiş ve bu deliliğin

---

[343] Ahmed Midhat, "***Schopenhauer'ın Hikmeti Cedidesi***", Dergah Yayınları, İstanbul,2016, s. 18, Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 128

[344] Yiğit, ***a. g. t***, s. 27

[345] İlk Türk Natüralist yazar olan Beşir Fuad, tek hakikatin tecrübe olduğunu kabul etmiş, metafiziği inkar etmiştir. Modern bilimlerinin bir çok alanında kendini yetiştirmiş bir yazar olan Beşir Fuad, Ahmed Midhat'ın çağdaşı bir yazar olmanın yanı sıra onun yakın bir dostu da kabul edilebilir. (Ayrıntılı bilgi için bknz; M. Orhan OKAY, ***Beşir Fuad***, Hareket Y. , 1. baskı, İstanbul, 1969, s. 188)

[346] Ülken, ***a. g. e***, s. 110

kalıtımsal yolla kendisine geçebileceği yönündeki endişe ve korkusunu anlatmıştır. [347]

Ahmed Midhat, natüralizmi dine ve ahlaka uymadığı, üstelik bunların tersi olan değerleri kabul edip, dini ve ahlakı yok saydığı için benimsememektedir. Natüralizmin insanı izah yolunun materyalist olması; ruhun fonksiyonlarını ve ilahi esasları yok sayması sebebiyle Ahmed Midhat Efendi, pozitivist ve natüralist anlayışın karşısında olmuştur. [348] Dini inancın boşluğunun hiçbir felsefi sistemle telafi edilemez olduğunu savunan Ahmed Midhat Efendi, toplumu tehdit eden unsurların Osmanlı toplumunda da görülmeye başlandığını belirtmiş ve bu tehlikeyi bertaraf etme gayretinde olmuştur.

19. yüzyılda materyalist ve pozitivist düşünce zirvelere tırmanırken Avrupa'da insan merkezli evrensel değerler ve buna bağlı olarak da ahlak sistemi oluşmuştur. Birçok Tanzimat aydını gibi Ahmed Midhat Efendi de bilimsel ilerlemeyi büyük bir istekle savunurken, dinin sosyal hayattan ve ahlak sisteminden dışlanmasını kabullenmemektedir. Ahmed Midhat Efendi'ye göre dinsizlik, Avrupa ahlakını perişan etmiş; öyle boyutlara ulaşmıştır ki nesilleri, aileyi ve toplumu tehdit eder boyutlara gelmiş hatta bununla da kalmamış fertleri ümitsizliğe hatta intiharlara sürüklemiştir. [349]

Ahmed Midhat materyalizm hakkında ise daha çok gençlerin zararlı olan bu düşünce sisteminden korunması gerektiğini savunmuştur. Ancak materyalizm konusunda kapalı mesajlar veren Ahmed Midhat, kendi çıkardığı Dağarcık dergisi (1872)'nde yazmış olduğu materyalist anlayışı çağrıştırdığı düşünülen bazı makaleler yüzünden dinsizlikle suçlanmış hatta Rodos sürgününün bir sebebi olarak da bu yazılar gösterilmiştir. Örneğin, "*Duvardan Bir Sada*", "*Veladet*", "*İnsan*", "*İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru*" başlıklı yazılarında, bir takım materyalist, hatta evrimci anlayışlar göze çarpmıştır. [350] Ancak şunu belirtmek gerekir ki Ahmed Midhat bu suçlamaları asla kabul etmemiş hatta Namık Kemal'in başmuharrir olduğu "İbret" gazetesinde bu suçlamalara gereken cevabı vermiştir.

Ahmed Midhat, materyalizmi, dünyada varlığın sadece madde ve onun özelliklerinden ibaret olduğunu, maddenin ve özelliklerinin birbirinden ayılmasının mümkün olmadığını, maddenin ezeli ve ebedi olmasından dolayı yaratılmadığını ve bu yüzden evrende hiçbir yaratıcının bulunmadığını kabul eden anlayış olarak tanımlar. [351] Ahmed Midhat kendini bilen insanın bu gibi kuruntulara kapılmayacağını, maddenin ezeli ve ebedi olma düşüncesini de insan zihninin

---

[347] Okay, ***" Batı Medeniyeti. . "***, s. 183
[348] Yiğit, ***a. g. t***, s. 28
[349] Yiğit, ***a. g. t***, s. 29
[350] Karaca, ***a. g. t***, s. 105
[351] Midhat; "***Beşir Fuat"***, s. 134

kuruntuları olarak kabul eder. Ona göre insan, maddeye atfedilen bu ezeli ve ebedi vasıfları iyice araştırdığı ve sorguladığı zaman, bu iddiaların aslında çürük temeller üzerine kurulu bir teoriden ibaret olduğunu görecektir. [352]

Ahmed Midhat'ın "Materyalizm"e karşı nefretinin sebebi, bu felsefenin Tanrı'yı inkar etmek konusunda insanlığa verdiği zararın; psikolojik ve toplumsal olmak üzere iki yönlü olmasıdır. [353] İnsanı sadece bir madde yığını olarak gören materyalizm, insanın benliğini, ruhunu reddederek, bu yolla Tanrı'nın da yokluğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Maneviyatı körü körüne reddettiği ve sadece maddiyata önem verdiği için onu kabul edenler hızla çoğalmaktadır. [354]

Ahmed Midhat Efendi öncelikli olarak materyalistlerin fikirlerini; maneviyatı ve tabiatı reddederek maddiyattan ibaret olması nedeni ile hatalı ve yarım bulur. Özellikle cahiller tarafından kolaylıkla kabul edilen ve mensuplarını tüm insani vasıflardan uzaklaştıran, insanı kendi nefsine bile düşman eden bir akım olduğunu ifade eder.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, materyalizmin öne sürdüğü fikirler ilk defa materyalistler tarafından düşünülmemiş, bu meseleler İslam filozofları tarafından da tartışılmıştır. Cahil halkın yenilik ve farklı olma merakı ise, onları bu tür yanlış yollara götürmektedir. Gençler kendi felsefelerini tanımamakta, Batı'dan gelen bu yeni akımların, "hikmet-i cedide"lerin büyüsüne bilinçsizce ve bilgisizce kapılıp gitmektedir. [355]

Eski felsefenin "Cevher ve Araz" olarak kabul ettiklerini materyalistler "Madde ve Kuvvet" olarak değiştirerek sanki ortaya yeni bir şey koymuş gibi birçok kitap yazmışlar ve maddeye ezelilik ve ebedilik atfetmişlerdir. Ahmed Midhat, bu duruma karşı çıkarak ve yapılan bu şeye felsefe denilmesinin yanlış olduğunu ifade eder. Bununla birlikte materyalistlerin insanın, maddenin bir ürünü olduğunu, ve diğer var olan maddelerden hiçbir farkının bulunmadığını, madde ve kuvvetin ayrılmasının mümkün olmadığını, madde ve kuvvetin yaratılmadığı için yok olmayıp ölümsüz olduğunu, ruhun da bedenin de akıbetine ortak olacağını benimsemelerini eleştirmektedir. Her şeyden önce Ahmed Midhat'a göre madde ve kuvvetin yaratılmıştır ve materyalistlerin Allah'ın yaratması fikrini kabul ettiği zaman arada hiçbir problemin kalmayacağını söyler. Aksi halde materyalistlere, madde ve kuvvetin bilinenler dünyasında nasıl yer aldığını, hangi gücün maddeyi var olmaya sevk ettiğini sormak gerektiğini söyler. [356]

---

[352] Karaca, ***a. g. t***, s. 108
[353] Coşkun***, "Ahmed Midhat. . "***, s. 133
[354] Midhat, "***Ben Neyim?"***, Şule Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68
[355] Midhat, "***Ben Neyim?"***, s. 72; Karaca, ***a. g. t***, s. 107
[356] Karaca, ***a. g. t***, s. 109

Ahmed Midhat Efendi, öncelikle yaratma sırrındaki anlaşılamayan şeylerde kendisi gibi insanları delillerle aydınlatmasından dolayı Allah'a şükrettikten sonra, materyalistlerin koca insan vücudunda ruhun varlığını anlayamadıkları için kainatı kuşatan alemin ruhuna akıl bile erdiremeyeceklerini ifade ederek; onların da gözlerinin açılıp hakikati görebilmeleri için dua ve niyazda bulunur. [357]

Özetlemek gerekirse Ahmed Midhat felsefeyi gerekli görmekle birlikte fazlasının ve yanlış kullanımın zararlı olacağından, bazı felsefi akımların gençleri yanlış yollara sürükleyeceğinden bu yüzden de tedbirli davranılması gerektiğinden bahseder.

4. 4 Hıristiyanlığın İnanç Sistemi

Ateizm, her devirde bazı toplumlarda aykırı grupların savunduğu bir düşünce iken, Avrupa'da Rönesans ve reform hareketleri ile başlayan süreçte ateizmin yaygınlık kazanmasında Hıristiyan teolojisindeki akıl ile kabul edilmesi mümkün olmayan inançlar ve uygulamalar etkili olmuştur. Hıristiyan teologların dünya-ahiret dengesini kuramamaları, teslis inancı, doğuştan insanların günahkâr olarak dünyaya gelmeleri, dünya hayatını küçümseyici bir din yorumunu öne çıkarmaları gibi aklın temel prensipleriyle uzlaştırılması mümkün olmayan ilkeler geliştirmeleri, bu konularda yaptıkları yorumların sarsılmaması için özgür düşünceye ve deneysel ilimlere karşı bir tutum sergilemeleri etkili olmuştur. Dolayısıyla ateizm asıl olarak Hıristiyanlığa bir tepki olarak gelişmiştir.

Ahmed Midhat Efendi, yaşadığı toplumu Hıristiyanlığın mahiyetinin ne olduğu konusunda aydınlatmak için çeşitli eserler kaleme almış bir düşünürdür. Ahmed Midhat Efendi, özellikle 1880-1900 yılları arsında misyoner faaliyetlerine karşı sırasıyla; *Müdafaa*, *Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa* (1883), *Müdafaa* III (1885), *İstibşar* (1892), *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* (1894), *Nizâ-ı İlm-ü Din* I-IV/*İslam ve İlim* (1895-1900) eserlerini kaleme almıştır.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre Hıristiyanlık, Yahudi kültür mirasının ve Yunan felsefesiyle eklemlenmiş akımların etkin olduğu bir zaman ve zeminde Filistin coğrafyasında gün yüzüne çıkmış ve içinden çıktığı Yahudi kültür mirasının genlerini, problemlerini, zaaflarını ve tartışmalarını bünyesinde taşıyan bir hareket olarak zaten sancılı bir başlangıç yapmıştır. Dahası Ahmed Midhat Efendi, "Hıristiyanlığın temelsiz bir din olduğu" fikrini sürekli olarak dille getirmektedir. Bu yargısını da kendilerini Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlığın kurucusu ve bu geleneğin taşıyıcı unsuru olarak gören havarilerin meçhul şahsiyetler olmalarına, önemli bir kısmının balıkçılıkla hayatını idame ettiren "cahil, fukara, haysiyetsiz, kaba

[357] Yiğit, ***a. g. t***, s. 41

şahsiyetler" olmalarına, dil bilmemelerine ve ümmî bir topluluk olmalarıyla temellendirir. [358]

Ömrünün önemli bir kısmını Hıristiyanlarla polemiğe ayıran Ahmed Midhat'ın bu konuda yazmış olduğu en önemli eser ise 1883 yılında kaleme aldığı 3 ciltlik "Müdafaa" adlı eseridir. Yazdıklarının saldırı amacıyla olmaksızın tamamiyle saldırılara karşı İslam'ı müdafaa amaçlı olduğunu belirtmiştir. Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın ortaya çıkışı, Havarilerin şahsiyetleri, hayat hikâyeleri, Hıristiyanlığın bugünkü oluşumunda etkin olan Pavlus'un hayatı ve rolü üzerinde yoğunlaşmıştır. Hz. İsa'nın getirdiği Hıristiyanlık ile din adamlarının ortaya çıkardığı Hıristiyanlığın genel tarihi ve bu tarih içinde şekillenişini ele alıp gördüğü eksiklik ve zıtlıkları sıralayarak Hıristiyanlığın başlangıçtan beri sağlam temeller üzerine oturmadığını, tarihi seyir içinde birçok olumsuzluklar taşıdığını belirtmektedir. [359]

Müdafaa serisi hakkında kısaca bilgi vermeyi konumuz açısından gerekli görmekteyiz.

"Müdafaa" serinin ilk kitabı olup, kitabın kapağına, "*Müdafaa: Ehl-i İslam'ı Nasraniyete davet edenlere karşı kaleme alınmıştır.* " ibaresi düşülmüştür. 620 sayfalık küçük boy eser *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanmış, ardından da risale tarzında (ilk defa) 1883 yılında İstanbul'da basılmıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin de sık sık vurguladığı gibi Müdafaa, "Hıristiyanlığın kuruluş ve yayılış tarihinin bir özetidir. " Bu eserde havarilerin biyografilerinden, çarmıh olayı ve sonrasındaki gelişmelerden, Pavlus'tan, Pavlus ve Petrus rekabetinin doğal bir sonucu olarak gördüğü iç çekişmelerden, Konstantin ve sonrası süreçlerden, Haçlı Seferleri, Engizisyon, Şövalyeler, Cizvitler, Amerika'nın Keşfi, Otuz Yıl Savaşı ile zirveye ulaşan "Hıristiyanlığın kanlı tarihi" diyebileceğimiz dönemden bahsedilmektedir. [360]

"Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa" ilk kitap yayınlandıktan sonra büyük tepkiler olmuş, Hıristiyanlar (misyonerler), adı geçen esere karşı reddiye yazma ihtiyacı duymuştur. *Bible Haus* adıyla kurulan ve İstanbul'daki bir şubesi aracığıyla faaliyetlerini yürüten Amerikan misyoner teşkilatının başkanı Dwight, iddiaların aksine, Hıristiyanlığın hak din olduğunu vurgulamak ve Ahmed Mithat Efendi'nin iddialarını geçersiz kılmak için bir reddiye yazar. Ahmed Mithat Efendi, Dwight'in yazdığı bu reddiyeye karşı Tercüman-ı Hakikat'te *"Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa"* adıyla bir reddiye yayımlar. *Müdafaa*'lar serisinin ikinci cildini oluşturan bu eser altı ana bölüm ve 508 sayfa olup, 1883 yılında

---

[358] Özarslan, ***a. g. t***, s. 44
[359] Göregen, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Hıristiyanlıkla İlgili Görüşleri"***, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Kars 2014, s. 165
[360] Özarslan, ***a. g. t***, s. 36

yayınlanmıştır. Kitabın kapağında, "*Mösyö Dwight'in Müdafaa'ya Mukabelesi'ne karşı Ahmed Mithat Efendi'nin Müdafaa'sı*" kaydı yer alan kitabın her bir başlığı altında Dwight'in ortaya koyduğu mukabelelere, kendi mukabeleleriyle karşılık verilmiştir.

Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa 'da yer alan konu başlıkları şu şekildedir:

Mukaddime, Hıristiyanlığın Mahiyeti/Dwight'in İtirazları, Ahmed Mithat'ın Cevabı, Havarilerin Sıfat ve Durumları, Hıristiyanlığın Yayılış Tarihi, Hıristiyanlığın İlk Üç Asırda Karşılaştığı Engeller ve Uğradığı Zulümler, Hıristiyanlığın Kılıç Kuvvetiyle Yayılmadığı, Tarihte Hıristiyanlık, Hıristiyanlığın Mahiyeti, Sonuç. [361]

Müdafaa III' ün, kaleme alınmasına Ahmed Midhat Efendi'ye bir Fransız tarafından gönderilen imzasız bir mektup sebep olmuştur. Bu mektupta Ahmed Midhat Efendi'nin Hıristiyanlığı yıkma konusundaki hareketinden ve Ahmed Midhat Efendi'ye bu gayretlerinin boşa olduğu yazılıdır. Ahmed Midhat Efendi, bu esere daha önce yazmış olduğu *Müdafaa* serisinin ilk iki kitabını yazma sebeplerini ve bu kitapların kamuoyunda bıraktığı izleri anlatarak başlar. Daha sonra mektubun içeriğinden bahseder.

Müdafaa III, mukaddime ve sonuç bölümlerinin dışında üç bölümden oluşmaktadır. Eserde yer alan konu başlıkları şu şekildedir: Mukaddime, İlâhî Kanun ve Hıristiyanlık, Ahlaki Kanun ve Hıristiyanlık, Hıristiyanlık ve Siyaset, Sonuç. Ahmed Midhat Efendi, her bir bölümde sayılan kanunları birer birer ele alarak bunların Hıristiyanlıkta olmadığını ifade eder ve aslında bu kanunların İslam'da mevcut olduğunu dile getirir. [362]

Ahmed Midhat bu eserleri ele alırken İslam ve Hıristiyanlık (daha doğrusu Müslümanlar ve Hıristiyanlar) arasında karşılaştırma yapmaktan da geri durmamıştır. Yazarımız "Hıristiyanlığın mahiyetini ortaya koymayı" kendi üzerine bir görev olarak kabul etmiş ve bunu da ilan etmiştir.

Ahmed Midhat, Pavlus'un, Petrus ve diğer Havarilerin Hıristiyan halk üzerindeki hâkimiyetlerini kendi düşüncelerine aykırı görerek, bunları çürütme yolunu aramaya başladığını ve bulmakta da zorluk çekmediğini dile getirmiştir. Yazarımız, Pavlus'un Hıristiyanlığı seçmesini de Yahudilerden intikam almaya yönelik olduğunu belirtmiştir. [363] Petrus'un Yahudi olan ve Yahudi olmayanlar

---

[361] Özarslan, ***a. g. t***, s. 14

[362] Özarslan, ***a. g. t***, s. 15

[363] Hocasının kızına aşık olan Pavlus bu duygusuna karşılık alamayıp isteğine ulaşamayınca kızar ve Yahudilerden intikam almak için Hıristiyan olur. Ahmet Mithat Efendi, *"**Müdafaa**"*. s.189; Ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, "***Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı***", Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001. s. 35

yanında şeriat konusunda farklı tavır takınıp hüküm vermesini fırsat bilen Pavlus'un, Petrus'u azarladığını, suçunu yüzüne vurduğunu, böylece başlayan çekişmenin toplumu parçaladığını ve Hıristiyanlığın aslından uzaklaşmaya başladığını da ifade eder. [364] Haliyle aslından uzaklaşan Hıristiyanlık da ateizme kapı aralamaya başlar.

Ateizmin akla ters düştüğü iddiasıyla eleştirdiği bir diğer nokta ise Hz. İsa'nın hem İnsan hem ilah olduğu inancına dayanan teslis inancıdır. Ahmed Midhat Efendi, Hz. İsa'ya ulûhiyet isnat etmenin büyük bir yanlış olduğunu, ulûhiyet isnadını pekiştirmek için de hulul, Kutsal Ruh ve onun intikali gibi konuları karıştırmanın ve Yunan kültürünü Hıristiyanlığa sokmanın yanlış olduğunu belirtir.

Ahmed Midhat, "Hıristiyanların zihnindeki İsa" ile "Müslümanların zihnindeki İsa" arasında mahiyet farkı olduğunu vurgulamak istercesine, "onların İsa'sı" tabirini oldukça sık kullanmıştır. "İsa kimdir?" sorusuna "İsa, Tanrı'nın oğlu, Tanrı'nın kendisi…" diye verilen cevaplar, Hıristiyan bakış açısını, "İsa, Allah'ın peygamberidir." diye verilen cevap ise İslamî bakışı ortaya koyar. İsa Hıristiyanlıkta, tarihsel kişiliğinden ziyade, teolojik kişiliği önemli bir figürken, İslami açıdan ulul azam olarak anılan, doğumu, soyu, ortaya koyduğu mucizeleri, tebliği, Hz. Muhammed'i müjdelemesi[365]ve semada yükselmesi (urûc) bakımından müstesna bir kişiliktir. Hz. İsa'nın tanrılığı, tanrısallığı, Tanrı'nın oğlu oluşu gibi iddialar, Teslis düşüncesinin oluşumuna zemin hazırlayan ana noktalardır. Ahmed Midhat Efendi, Hıristiyanların teslis inancından kurtulup aslı tevhit olan gerçek Hıristiyanlığa dönmeleri gerektiğini ve bunun da tek yolunun Hz. İsa'nın nübüvvetine inanmalarıyla mümkün olacağını ifade eder. [366]

Ateizmin öne çıkmasından etkisi olan diğer bir konu da asli günah ve kefaret doktrinidir. Bu sebeple, Ahmed Midhat Efendi de bu konuda yer yer görüşlerini ortaya koymuştur. İsa merkezli dini teolojinin temeli oluşturan asli günah ve kefaret doktrini Hz. Âdem ve eşinin şeytanın kandırması sonucu cennette "yasak meyve"yi yiyerek elde ettikleri ve nesilden nesile bütün insanlığa tevarüs ettiğine inanılan suçtur. Dünyaya gelen her çocuk, vaftiz olmadıkça atalarından miras kalan günahın sarmalından kurtulamaz. Hıristiyanlara göre ortada Tanrı'ya karşı alenen işlenmiş bir günah vardır ve bu günahı yalnız Tanrısal bir irade temizleyebilirdi. Bu sebeple Tanrı, "biricik oğlunu", insanları günahlarından arındırması ve kurtarıcı misyonu ifa etmesi için insan suretinde dünyaya göndermiş ve bu "asli günah"a *kefaret* olmak üzere oğlunu kurban etmiştir. Asli günah, vaftiz ve diğer pek çok düşüncenin mimarı tabi ki Pavlus olmuştur.

---

[364] Göregen, ***a. g. m***, s. 169
[365] Saff, 61/6
[366] Ahmet Midhat, "***İslam ve Ulum***", Tercümanı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1897, c. I, s. 292; Göregen, ***a. g. m***, s. 177

Ahmed Midhat Efendi, Kur'an-ı Kerim'de geçen *"Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.* [367] *"*ayetinden hareketle öncelikle çarmıha gerilme olayını inkarla başlar. Ahmed Midhat bu inanç sistemini, köken olarak Pavlus'un Mektupları'na dayandırır ve Hz. İsa'dan geriye sağlam, elle tutulur ve güvenilir bir kitap kalmadığı için tüm bu arızaların buradan çıktığını iddia eder. Origenes'in[368] olayı daha da karmakarışık bir hâle soktuğunu ifade eder. [369] Bunun yanında Ahmed Midhat, asli günahın bir inanç esası olarak kabul edilmesinin temelinde, Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinin nedeni olarak göstermek isteyişlerinin yattığını, çünkü bundan daha uygun bir sebebin olamayacağını iddia etmektedir. [370]

Hıristiyanlık, metafiziksel bir kurgu olması sebebiyle tarihi bir olgudur. Ontolojik ve ilâhî olanın karşısında "kurgulanmış olması" sebebiyle, çelişkiler yumağı halini almıştır. "Sevgi"yi kutsallaştırırken "engizisyon"u icat etmiş, "Barış havarisi" gibi ortalıkta arz-ı endam ederken tarihte ve günümüzde, "Haçlı ruhunu devam ettirmiştir. Dünya hayatına tamah etmemeyi öne sürerken Kilise'yi yüceltmek adına ve Tanrı'yla yarışırcasına görkemli yapılar inşa etmişlerdir.

Ahmed Midhat'ın dünyasında ise din kavramı, temeli ilâhî vahiyle inşa edilmiş, hedefi, yönü de peygamberle çizilmiş bir sistemi esas almaktadır. Bu sebeple Ahmed Midhat'a göre, "hak din", sadece İslam'dır ve yine tam da bu sebeple Hıristiyanlık gerek temelinin ilâhî vahiyle çizilmemiş olması ve gerekse merkezinde bir peygamberin bulunmaması sebebiyle "hak din" değildir. [371] Zaten Kur'an'da bir çok ayette son dinin İslam olduğu ve İslam'dan başka dinin kabul edilmeyeceği kesin bir dille vurgulanmaktadır.

" Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler…"[372]

---

367 Bkz. Ali İmran, 3/55

368 İskenderiyeli tanrıbilimci bir din adamıdır. Dinle felsefeyi uzlaştırmak isteyen Origenes, Hıristiyanlık'ın içerdiği sorunlara felsefede çözüm aramaya çalışmıştır. Bu sorunlara arasında İsa'nın bütün insanları kurtarmak için kendini adayışı, tanrısal kayra (gratia) ve gövdeleşme (incamatio) en önemlileridir. Ona göre Hıristiyanlık'ın özü ve Platon'un düşünce sistemi arasında özdeşlik vardır.Çünkü "Baba Tanrı" kavramını ortaya atan Platon'dur. Aristoteles'in felsefesinde ise "tanrı Oğul" kavramı ikinci bir yüce varlık olarak geçmektedir. Bu sebeple Platon-Aristoteles felsefeleri Hıristiyanlık'ın ilkelerini içeren birer felsefedir ve yapılacak iş bunları açıklamak ve dinle uzlaştırmaktır.

369 Özarslan, ***a. g. t***, s. 56

370 Göregen, ***a. g. m***, s. 180

371 Özaeslan, ***a. g. t***, s. 61

372 Ali İmran, 3/19

"*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır. "*[373]

"…Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim…"[374]

Sonuç olarak daha öncede belirttiğimiz gibi Hıristiyanlık aslını koruyamamış ve tahrif olmuş şekliyle inançsızlığa kapı aralamıştır. Ateizme kapı aralayan durumları Ahmed Midhat kendi sistemi içinde çürütmüş ve İslam'ı öne çıkartmıştır. Yazdığı romanlarda yer yer İslam'ı Hıristiyanlığa karşı müdafaa etmiştir. Hikayelerini Osmanlı genci ve Hıristiyan bir kızın arasında geçirmiş, Demir Bey ve Paris'te Bir Türk romanında din değiştirme olayına yer vermiştir. [375] Kahramanlardan biri hür iradesiyle babasının dini olan İslamiyet'i seçmiştir. Çünkü onun için en doğru din İslam'dır. Ahmed Midhat, ateizmin öne sürdüğü ve kendine meşru bir ortam oluşturmak için kullandığı yukarıda bahsettiğimiz çelişkili ve akıl dışı durumların kesinlikle İslamiyet'te ve Kutsal kitabı olan Kur'an'da olmadığını kanıtlama yolunda bir çok argüman öne sürmüştür. Kur'an'da çelişkinin olmadığı şu ayetle de sabittir: *"Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı. "*[376] Hatta bu durumun Hıristiyanlığında aslında, ilk indiği halinde olmadığını belirtir.

4. 5 Peygamberlik ve Din Adamları

Hiç şüphe yok ki Allah c. c yaratmış olduğu bütün varlıklar içerisinde insanı, en mükemmel sûrette[377] yaratmış ve ona hiçbir varlığa vermediği değeri vermiştir. İnsanoğlu Yüce Allah'ın yeryüzündeki halifesi seçilmiş[378] ve yaratılmış olan canlı cansız bütün varlıkları hizmetine verilmiştir[379]. Ayrıca insanın akıllı, düşünen ve irade sahibi bir varlık olarak yaratılması da onu diğer varlıklardan ayırmaktadır. Ancak bu kadar lütufla yaratılan insanın, fıtratından uzaklaşması nedeniyle aşağıların da aşağısına[380] inebileceğini, halife olarak yaratılmasına rağmen halifeliğini unutup bozgunculuğa yönelebileceği de vurgulanmıştır. Fıtratı bozulsa da bozulmasa da Allah insanı bu kadar üstün meziyetlerle yarattıktan sonra başı boş da bırakmayacağını bildirmektedir. [381]

---

[373] Ali İmran, 3/85
[374] Maide, 4/3
[375] Okay, ***" Batı Medeniyeti. . "",*** s. 240
[376] Nisa, 4/82
[377] Bkz. Tîn Suresi 95/4
[378] Bkz. Bakara 2/30
[379] Bkz. İsrâ 17/70; Hacc 22/65; Câsiye 45/12-13; Mülk 67/15
[380] Bkz. Tin, 95/5
[381] Bkz. Kıyâmet, 75/36; Mu'minûn 23/115

İnsanoğlu her ne kadar mükemmel ve akıllı olsa da aklı, her zaman yaratılış amacını kavrama konusunda, halifeliğinin farkında olma konusunda, Yüce Yaratıcıya ve bütün yaratılmış varlıklara karşı üzerine düşen görevlerin bilincinde olması noktasında, tam olarak yeterli olamamıştır. [382] Bu durumda insanı yaratan, kendisinden çok daha iyi tanıyan ve içindeki vesveseleri bilen[383]Yüce Allah daha ilk insanla birlikte, insan için önem taşıyan 'peygamberlik' müessesesini kurmuştur. Böylece Yüce Allah insanı yaratmış, ihtiyaçlarını gidermiş daha sonra da Rab olmasının bir gereği olarak ona gönderdiği elçiler aracılığıyla yol göstericilik yapmıştır. Allah peygamberleri vasıtasıyla insanlara sadece inanç ve ibadete dair hükümlerini değil aynı zamanda toplumsal hayatı düzenleyecek hükümlerini de bildirmiştir.

İnsan aklı Allah'ı bulacak donanıma sahipken ki bunun en güzel örneği Hz. İbrahim'dir, sıfatlarını anlama konusunda yetersiz kalacağı aşikardır. Bunun yanında insan Allah'ı bulsa bile tek başına ibadetleri, iyiyi kötüyü, helali haramı bilebilecek güce de sahip değildir. Ayrıca insanın birçok zaafı da vardır. Kur'an'da insanın zaafı konusunda; Allah'ın verdiği nimet ve imkanlar karşısında nankör oluşu[384], hırslı oluşu[385], âciz bir varlık olması[386], aceleci, sabır ve tahammül gücü sınırlı olması[387] gibi özellikler sayılmaktadır. Bunca zaafın yanında genellikle kötülüğü emreden bir nefis ve iyiliğe mani olan şeytan vardır. Dolayısıyla kötülüğe giden bunca sebep varken inanç, ibadet, ahlak, insan aklının yapısı, insanın psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçları bakımından bütün toplumlar için peygamberlik oldukça önemli ve gerekli bir kurumdur.

İnsanların hepsinin de bu müesseseye aynı değeri verdiğini söylemek pek mümkün olmamıştır. Tarih sürecinde peygamberlere karşı indirgemeci ve aşırı yüceltmeci olmak üzere iki yanlış tutum sergilenmiştir. Örneğin Hıristiyanlar, sevgisinde aşırıya kaçıp ve bir zaman sonra peygamberlerini ilah konumuna yükseltmişken Yahudiler ise peygamberine gereken değeri vermemiş, onlara iftiralar atmış, işkenceler etmiş, onları öldürecek kadar ileri gitmişlerdir. İslamiyet'te ise bu iki aşırı tutumun ortasında bir yol izlenmiş ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin yanında bir kul olduğu sürekli vurgulanmıştır. Hz. Peygamberimiz (sav)'nin şu hadisi de bu konuya işaret etmektedir:"*Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşırı surette methettikleri gibi, sakın sizler de beni methederken aşırı gitmeyiniz. Şüphesiz*

---

382 Salih Yanıkkaya, "***Kur'an Çerçevesinde Peygamberlik ve Hz. Peygamber***" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 13

383 Bkz. Kâf 50/16

384 Bkz. Hûd 11/9; İsrâ 17/67, 83; Hacc 22/66; Ankebût 29/65-66; Yâsin 36/77; Gâfir 40/61; Fussilet 41/51, Şûrâ 42/45; Âdiyât 100/6.

385 Bkz. Meâric 70/19.

386 Bkz. Mâide 5/31

387 Bkz. İsrâ 17/11; Enbiyâ 21/37

ki, ben sadece bir kulum. Onun için bana (sadece) Allah'ın kulu ve Resûlü deyiniz. "[388]

Hz. Adem'den son peygamber olan Hz. Muhammed'e kadar bir çok peygamber gelmiştir ancak biz konumuzla alakalı olarak üç dinin peygamberlerine olan yaklaşımlarını ele alacağız. Gerek Yahudilikte gerekse Hıristiyanlıkta İslâm ile birebir örtüşmese de peygamberlik inancının olduğu aşikârdır. Ancak peygambere ve peygamberlik müessesesine yükledikleri misyon konusunda ayrılığa düşmektedirler.

Yahudi tarihi M. Ö. 1800 yıllarında Hz. İbrahim (Avram) ile başlar ve iki oğlundan Hz. İsmail Arapların, Hz. İshak da Yahudilerin atası sayılır. Yahudilerin öne çıkardığı peygamberleri bunların yanında Hz. Davut (kral peygamber olarak nitelendirilir) Hz. Süleyman ve Hz. Musa'dır. Yahudilikle ilgili olarak İsrâiloğulları'nda Tanrı'nın elçisi olduğunu iddia eden iki grup rahipler ve nebilerdir. [389] Birbirleriyle çekişen bu iki grup vahiy aldıklarını iddia edip halka nasihatte bulunmuşlardır. Nebiler dini ve dünyevi merasimlere ve geleneklere uzak yaşayan, mabed ve kurban işleriyle ilgilenmeyen, görevleri insanların hatalarını söylemek olan kişilerdir. Bu kişileri bu göreve tayin eden kimse olmadığı gibi uydukları kurallar da yoktur. [390]Rahipler Hz. Yakup'un oğullarından olan Levi Sülalesi'nden gelen, dini ayin ve gelenekleri bilen kişilerdir. Tevrat'ın yorumlanmasını, kurbanların kesilmesini sadece bu kişiler sağlar ve teşkilatlarının başı baş haham (baş rahip) dır. İlk başrahip olarak Hârun ve oğlu sayılmaktadır. [391]

Hıristiyanlıkta peygamberlik ele alındığı zaman, öne çıkan peygamber elbette Hz. İsa olacaktır. Bununla birlikte Hz. İsa'nın Hıristiyanlıktaki konumunu sadece peygamber kavramıyla sınırlı kalmamış aynı zamanda Tanrı'nın oğlu olma vasfını da taşımıştır. Hz. İsa ve Havariler yaşamları boyunca tevhid inancının temsilcisi olmuşlardır. Ancak aslını Sır Dinleri ve Gnostisizmden alan Pavlus inancının yayılmasıyla birlikte kilisede şirk anlayışı hakim olmuş, Hz. İsa'nın ilahlığını savunanlar yaygın bir hal almıştır. Hıristiyanlıkta peygamberlik konusuyla bağlantılı olan bu teslis inancı Hıristiyanlarca, "izah edilmesi zor, fakat inanılması gereken bir sır" olarak formüle edilmiştir.

İslamiyet'te ise belirtmek gerekir ki birkaç aşırı ekol dışında İslâm ekolleri arasında peygamberlik kurumunu kabul konusunda bir tartışma söz konusu değildir. Peygamberlere imanı inanç esaslarından biri olduğu bir dinde böyle bir tartışmanın olması da düşünülemez. İslamiyet'te Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e (sav) kadar

---

[388] Buhârî, Enbiyâ, 48.
[389] Ekrem Sarıkçıoğlu, "***Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi***", Otağ Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 203
[390] Sarıkçıoğlu, ***a. g. e***, s. 203
[391] Sarıkçıoğlu, ***a. g. e***, s. 203

olan peygamberlere saygı duyulmakla beraber asla ilahlık konumuna yükseltilmemiştir.

Dinlerin tarihi bakıldığında peygamberlerin yanında bir diğer konum ise din adamlarının olduğu görülür. Dinlerin tarihi seyri ve kaderi, din adamlarının konum ve fonksiyonlarıyla oldukça yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Dini geleneğin oluşmasında başka bir ifadeyle teoloji, metafizik, ahlak ve diğer alanlarda dini tefekkürün inşa edilmesinde din adamları öncü olmuştur. Din adamı kavramı ilk defa Tevrat'ta Hz. İbrahim (a.s) döneminde Melkisedek adında bir şahıstan "Yüce Tanrının Kâhini"[392] diye geçtiğini söyleyebiliriz. Türkiye'de ise din adamı veya din görevlisi ifadesiyle, din hizmetlerinde bulunan molla, imam, müftü, , papaz, rahip, keşiş, haham vs. kastedilmektedir. Bunlar, resmi veya gayri resmi bir şekilde cami ve mescitlerde, halkın dinî ve ahlâkî konularda bilgilendirilmesini ve cemaatle gerçekleştirilen ibadetlerin yapılmasına rehberlik eden kişilerdir. [393]

Ahmed Midhat'ın romanlarında Hıristiyan din adamları asli karakterler olmasa da tali tipler olarak karsımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi de Avrupa'da bu sınıfın sahip olduğu baskın güçten kaynaklanmaktadır. Örneğin Papa, hem ruhani hem de cismani bir liderdir ve o zamanlarda yeni bir papa seçildiğinde mahkumlar serbest bırakıldığı gibi günahlarından da kurtulurlardı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Avrupa'da fakirlere yardım etme maksadıyla halktan çok yüksek miktarda paralar toplayıp bu paralarla lüks bir hayat süren papazların yanında, en uzak memleketlere giderek büyük fedakarlıklara katlanıp bir çok faydalı işler yapan din adamlarının da sayısı az değildir. [394]

Din adamlığı, sonradan insanların din konusunda cahillikleri sonucu ortaya çıkmış ve zamanla Allah'la kul arasındaki bağı engelleyen aracılara halini almışlardır. Allah tarafından verilmiş hiçbir konuma ve göreve sahip olmadıkları halde Tevrat, İncil ve Kur'ân'da birçok olumsuzluklarından bahsedilen bu din adamları ve kurumlarının, sonradan insanlar tarafından ortaya çıkarılan ve dine ilave edilen bir bidat olduğu ortadadır.

Özellikle Hıristiyanlıkta din adamları başlı başına bir sınıf haline gelmiş ve kendi içlerinde bir hiyerarşi oluşturmuştur. Katolik hiyerarşisine göre rahipler yetkilerini piskopostan, piskoposlar ise papadan almaktadırlar. Bu hiyerarşinin en alt tabakasını rahipler oluşturmaktadır. Ancak Kur'an'da bu ruhbanlık sınıfının tamamiyle kendi uydurmaları olduğu *"Sonra onların ardından da Elçilerimizi gönderdik. Meryem oğlu İsa'yı da onların ardından gönderdik ve ona İncili verdik.*

[392] Tevrat, Yaratılış, 14/18-20. "Yüce Tanrının kâhini olan Melkisedek ekmek ve şarab getirdi. Avram'ı (İbrâhim'i) kutsayarak şöyle dedi: "Yeri göğü yaratan yüce Tanrı Avram'ı kutsasın"

[393] İbrahim Hilmi Karslı, "***Kutsal Kitaplara Göre Din Adamları***", Türkiye Diyânet Vakfı Yay. , Ankara 2010, s. 26

[394] Coşkun**, *"Ahmed Midhat. . "***, s. 64

Ona uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duyguları koyduk. Ruhbanlığı ise kendileri uydurdular. Biz onu kendilerine yazmadık.[395]*"* ayeti kerimesi ile açıkça ortaya konulmuştur.

Ruhban sınıfının yani kilisenin kendi otoritesini korumak için neler yapmış olduğunu daha önceki bölümde bahsetmiştir. Uygulamadaki bu yanlışlıklar yüzünde Avrupa'da ateizm ciddi manada hız kazanmış ve kitlelerin savunduğu bir görüş haline gelmiştir. İnsanlar dine sonradan eklenen bu yanlış uygulamalar yüzünden Tanrı'nın yokluğuna hüküm vermişler ve kendilerini dinden soyutlamışlardır. Kilisenin dayatmalarına karşı Tanrısız bir hayat insanlara daha kolay ve akli gelmiştir.

Ahmed Midhat, diğer dinlerde görülen ancak İslamiyet'te bulunmayan[396] yaratan ve yaratılan arasına etkin bir güçmüş gibi olan vasıtalar sokulmasına karşıdır. Çünkü bu yaratıcının kudretine ve hâkimiyetine ters düştüğü gibi, yaratılanın da doğal hürriyetine ve sorumluluğuna ters bir durumdur. Bu yüzden Hıristiyanlıkta vücut bulan ruhban sınıfının varlığı, yaratıcının hâkimiyetine ve serbestliğine noksanlık getireceği için doğru değildir. [397]*Kur'an'ı Kerim'de bu durum şu şekilde tasvir edilmektedir; "Yahudiler Allah'ı bırakıp Ahbârlarını*[398]*; Hıristiyanlar da rahiplerini rabler edindiler. . . "*[399]

Aile müessesine büyük önem veren Ahmed Midhat'a göre ruhban sınıfının kendini dine adamak adına ailesini terk etmesini ve kendilerini manastırlara kapatması da doğru bir davranış değildir. Çünkü dinde bir hüküm varsa bu belirli bir kesim için değil herkes için geçerli olmalıdır. Ona göre eğer herkes Tanrı'ya ulaşmak onunla bağ kurabilmek için ailesini ve diğer sevdiklerini terk edecek olsa toplum parçalanır, medeniyet alt üst olurdu. [400]Ahmed Midhat'ın bu düşüncesi Peygamber Efendimiz'in (sav) kendisine nafile ibadetleri öğrenmek için gelen ancak O'nun fiiliyle yetinmeyip gündüzleri oruçlu, geceleri ibadetli geçirmeyi ve kadınlara yaklaşmamayı kendine şart gören üç kişiye verdiği şu cevapla paralellik göstermektedir: "*Sizi uyarıyorum! Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve O'na en saygılı olanınızım. Fakat ben bazen oruç tutar, bazen tutmam. Geceleri hem namaz kılar, hem de uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse, o kimse benden değildir."* [401] Ayetten de

---

[395] Hadid, 57/27
[396] Bakara, 2/186
[397] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 63
[398] Kur'ân'da Yahudi din adamlarını ifade etmek için kullanılan Ahbâr, Rabbani'lerden bir alt mertebede yer alırlar. Rabbaniler, Yahudi din adamlarının müçtehitleri konumundayken, Ahbâr ise sıradan âlimleri temsil etmektedir.
[399] Tevbe, 9/30
[400] Ahmed Midhat, "***Paris'te Bir Türk"(***Düzenleyen, Erol ÜLGEN), T. D. K. Y, Ankara, 2000, s. 259.
[401] Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Nikâh 5

anlaşılacağı üzere Peygamberimiz (sav) ibadetlerde mutedil olmayı emretmiş, kendinin bile ibadetlerinin yanında dünya hayatını da ertelemediğini açıklamıştır. Bu hadisin yanında*"Artık o namaz kılınınca yeryüzüne dağılın, Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın."*[402]ayeti de dini ibadetlerin yanında dünyadan da el etek çekmemek gerektiğinin altını çizmektedir.

Ahmed Midhat'a göre insanı, insan olmasından gelen güzellikler ve faziletler çerçevesinde zapdetmek bile zor bir duruma gelmişken, bir de ruhbaniyat gibi insanın tabiatına aykırı bir şekilde her şeyden el etek çektirerek yaşatmak mümkün değildir. Fıtrata aykırı bu durumun imkansızlığı sebebiyle de Protestanlar ruhbaniyeti kilise erbabı için bile mecburi olmaktan çıkarmış, hatta tamamen kaldırmışlardır. [403]

Sonuç olarak denilebilir ki insanlar kendileriyle Allah arasına mesafe koymuş, daha sonra aradaki bu mesafeyi kapatmak için aracılar oluşturmuş ve bu aracıların büyüklerinden biri de din adamları olmuştur. Kur'an'ı Kerim özellikle Yahudi ve Hıristiyanların, uydurdukları ve yetkili gördükleri din adamı ve kurumlarını kınamakta onları Rab edinmelerini ve böyle bir konuma getirmelerini şirk olarak adlandırıp dini sadece Allah'a has kılmayı öğütlemektedir. [404] Şu ayeti kerimler de bu konuya açıklık getirme açısından önemlidir:

". . Uydurdukları ruhbanlığa gelince onu, biz yazmadık. Fakat kendileri Allah rızasını kazanmak için yaptılar. Ama buna da gereği gibi uymadılar. . "[405]

"Hahamlarını ve rahiplerini, Allah'ın yakınından rabler edindiler. Meryem oğlu Mesih'i de öyle. Oysa onlara verilen emir, sadece tek bir Tanrıya kul olmaları idi. Ondan başka ilah yoktur. Allah onların şirkinden uzaktır. "[406]

Görüldüğü üzere İslamiyet ne bu din adamlarını ne de bu kişilere yüklenilen misyonu kabul etmemektedir.

4. 6 Kilise ve Papanın Yanılmazlığı

Hıristiyanlık aleminde tek otorite olarak kilise görülmüş ve bunun doğal sonucu olarak papa tek söz sahibi konumuna çıkmıştır. Çok uzun süre tek otorite olan papa bu gücünü dinden almış, kendi görüşüne ters olan durumlarda ise dini açıdan cezalandırma yoluna gitmiştir. Papanın temsilcileri olan rahipler halkın inançlarına öyle tesir etmişlerdir ki halk artık rahiplerin Tanrı ile gizliden gizliye bir bağlantı kurduklarına, isterlerse Allah'ın gazabını, isterlerse Allah'ın rızasını

---

[402] Cuma, 62/10
[403] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 63
[404] Aydın Mülavimov, "***İslam'ın Din Adamlarına Bakışı"***, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2015) Sayı: 6, s. 236
[405] Hadid, 57/27
[406] Tevbe, 9/31

getirtebileceklerine inanmıştır. [407] Kendilerinde bu gücü gören ruhbanlar kendi istek ve arzularına uyarak Tevrat ve İncil'deki bazı haramları helal, helalleri de haram kılmışlardır.

Din adamları güçlerine güç katmak için gelenek ve görenekleri de kendilerine göre oluşturmaya başlamışlardır. Manevi otoritelerini insanı ilgilendiren şeyler üzerinden sürdürme niyetinde olan din adamları bunu doğumla başlatarak, vaftiz olmayan çocuğun Hıristiyan olamayacağını söylemişlerdir. Vaftizleri sadece kâhinler yapabildiği için güçlerini doğuma dayandırarak kendilerine meşru bir ortam oluşturmuşlardır. Daha sonra evlendiren, pazar günü ayinini yöneten, günahlarını itirafını ve tövbesini kabul eden, sonunda öldüğü zaman duasını da yapanlar kâhinler olduğu için kişi doğumundan ölümüne kadar sürekli kâhinlerle bir ilişki halindedir. Kişi istediği kadar dindar olsun yine de bir kâhin aracılık etmiyorsa Tanrı ile asla bağlantı kuramaz.

Hıristiyan inanç sistemi akıl sınırlarının dışına çıkma ve sırlar dinine dönüşme yolunda yeni inançlar da eklemeye devam etmiştir. Kilisenin ortaya attığı ve İnsanların düşünseler bile içinden çıkamayacakları bazı sırlara örnek vermek gerekirse teslis inancı, Mesih'in çarmıha gerildikten üç gün sonra dirilip göğe yükselmesi, cesedinin ekmeğe, kanlarının şaraba dönüşmesi, bunun neticesinde geçekleştirilen ekmek-şarap ayini gibi uygulamalar sayılabilir. İşte bunun gibi sırların bilgisi sadece din adamlarında görülmesi papanın elini daha da kuvvetlendirmiştir. Aforoz edilmekten koktuğu için bu sırları düşünmekten bile kaçan insanlar kilise'nin baskısının azaldığını görür görmez sır ve gizeme büründürülen inançları sorgulamaya başlamışlardır

Din adamlarının elde ettiği bunca gücün yanında bir de kilise erbabı hatasız sayılmıştır. Dolayısıyla bu durum onlara peygamberlikle eş değer bir güç kazandırmıştır. Draper, kitabında din - ilim bağlamında en tartışmalı konulardan biri olarak 1870 Vatikan Beyannamesiyle ortaya konan, "Papanın Yanılmazlığı" iddiasını görür. Ahmet Midhat, Draper'in bakışını insanın eseri olan ilme yöneltmesini ve dini ilâhîyi bu bakış açısının dışında tutmasını hep bu "hatasızlık anlayışından" kaynaklandığını söylemiştir. Çünkü Hıristiyanlıktaki "revelasyon" anlayışında, doğrudan doğruya göklerde ortaya çıkan feyzin bütün Hıristiyanlık kilisesini kapsadığına inanılır ve hatasızlık anlayışı da bu revelasyon inancından doğmaktadır. Kilise erbapları her ne kadar hatasız sayılmışlarsa da, onların hatadan masum olduklarını ispatlayacak hiçbir delil yoktur. Ki peygamberlerin bile zelle dediğimiz ufak hataları vardır ve bu kilise erbabları peygamber olmadıkları gibi ashap/havari bile değildirler. [408]

---

[407] İbrahim Coşkun, ***"Ateizm ve İslam"***, s. 166
[408] Midhat, "***Nizâ-ı İlm ü Din***", *c.* , I, s. 228

Katolik kilisesi tarafından ortaya atılan "lâhutîlik" anlayışını İslâm âleminde hiç kimse iddia etmediği gibi İslâm âlimleri, Kur'ân'ın mânâsının sadece kendi anladıkları şeyden başka bir mânâya gelemeyeceğini iddia etmezler. İslam alimleri ilimlerinin yettiğince ayetleri şerh ve tefsir ederler ve "ilim Allah katındadır[409]" diyerek Allah'a sığınırlar.

İslam dininde ilk peygamber olan Hz. Adem'den Hz. Muhammed (sav)'e kadar bütün peygamberlerin ufak hatalarından bahsedilmiş ve tövbe etmeleri halinde Allah'ın bağışlamasına nail oldukları belirtilmektedir. Burada Müslümanlar için iki önemli mesaj verilmektedir. Bunlar; her insanın hatalarının olabileceği ve Allah'ın samimi bir şekilde tövbe edenlerin günahını bağışlayacağıdır. Ancak Hıristiyanlıkta durum böyle olmamış tam aksine peygamber bile olmayan kişiler günahsız olmakla nitelendirilmiştir.

Din ile ilmin çatışma noktalarından bir diğeri olarak da "lâhutîlik" anlayışını gören Draper, bu anlayıştan yola çıkarak yine din ile ilmin uyuşmadığı iddiasını yinelemiş hatta daha da güçlendirmiştir. İlim herkesin kabul ettiği verilerden yola çıkıp yine herkesin kabul edeceği sonuçlara varırken dinde olan bu bazı insanların günahsızlığı meselesi hiç de akıl işi değildir. Hakikatin Tevrat'da mı papada mı yoksa Konsüllerde mi olduğu belli değildir. İlim ve hikmetin bu üçüyle de sağlam bir hüküm veremeyeceğini, ilmin hakikati yine kendi yöntemiyle kendisinin bulduğunu dile getirmiştir. [410]

Draper, Katolik kilisesinin Papanın günahsızlığını ilan etmesinin ardından birçok akıl sahibi Katolik arasında bile nefretle karşılandığını beyan etmiştir. Ahmet Midhat Efendi de bu konunun aleyhine birçok eleştiri yazıldığını örnek vererek anlatmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa ve Amerika'daki yazarlar serbest fikir ortamından yararlanarak kendi fikirlerini rahatça dile getirme imkanı bulmuştur. Bu konuda yalnız Protestanlar Katolikliğe itiraz etmekle kalmamış, dindar yada dinsiz bütün fikir sahipleri günahsızlık meselesine itiraz etmiştir. Hatta koyu Katolikler bile insanoğlunun günah ve hatadan korunmuş olma iddiasında bulunmasını, kendisine beşeriyetin üzerinde ilahi bir konum tayin etme iddiası olacağını ifade etmişlerdir. [411]

Ahmed Midhat, Katolik kilisesinin günahsızlık iddiasının kendi taraftarlarının bile sert tepkilerine sebep olduğundan hareketle kendilerine zarardan başka bir şey getirmediğini belirtmiştir. Hatta öyle ki papalık ve ruhbanlık makamındakilerin çoğu bu görüşü nefretle karşılamış, bu yüzden de Papa cismanî hakimiyeti kaybettiği gibi

---

[409] Mülk, 67/26
[410] Çaylı, ***a. g. t***, s. 84
[411] Çaylı, ***a. g. t***, s. 84

ruhanî yönden de kazançlı çıkmamıştır. Kısacası Katolikler bile günahsızlık iddiayı benimsememişlerdir.

4. 7 Batıl İtikadlar

Batıl, Arapçada "Butlan" kelimesinden türetilmiş bir kavram olup sözlükte; "çürük, boş, asılsız ve gerçeğe aykırı olan"[412], gerçek olmayan, abes, hükümsüz, değersiz, saçma, kıymetsiz, yalan şey anlamlarına gelmektedir. [413] Batıl kelimesi, Kur'an'da yirmi altı ayette geçmekte ve bu ayetlerde yalan, şirk, haksızlık, put, boş, haram, zulüm, faydasız ve boşa gitmek anlamlarında kullanılmıştır.

"Batıl inanç" kavramını "İslam dini açısından Kur'an ve Peygambere ait olduğu ifade edilen (sahih) söz ve davranışlarla gerçekliği veya gerçek olabilirliği ifade edilmemiş, vahyî dayanağı olmadığı gibi bilimsel dayanağı da bulunmayan, atasözleri gibi zaman meydana gelmiş, farklı kültürlerin inanç dünyalarına dair izleri taşıyan, farklı yollarla nesilden nesile aktarımı sağlanmış, basit ama etki gücüne sahip inançlar" olarak tanımlamak mümkündür. [414]

Batıl inanç kavramını, hurafe kavramıyla eş anlamlı olarak değerlendirmek mümkündür. Hurafeler mesnetsiz, asılsız, uydurma her şeyi kapsarken, batıl inançlar hurafeler içerisindeki asılsız düşüncelerin inanç öğesi haline dönüşmüş ve benimsenmiş şeklini konumundadır.

Batıl itikatlar, ırklara, iklimlere, çağlara insanların kültür ve medeniyet seviyelerine göre değişiklik göstermektedir. Günümüzde de çeşitli ülkelerde yaşayan bazı insanların birbirlerinden çok farklı batıl itikatları vardır. Bazı ülkelerde batıl itikatlar o kadar yaygın hale gelmiştir ki toplumun bir kısmını veya tamamını kaplayarak uydurma din ve tarikatlar ortaya çıkmıştır.

İslam dininin inanç boyutuyla alakası olmadığı gibi tamamiyle çelişen; kısmet açmak için, dilek ve duaların kabulü için, uğursuzluktan sakınmak veya uğur elde etmek için yapılması/taşınması/asılması fayda sağlayacağına dair eşyalar, zaman dilimleriyle ilgili yapmanın veya yapmamanın günah/sevap olduğu ile ilgili söylenegelen sözler, bir davranışın/nesnenin/sayının şeytanla ilişkilendirilmesi sonucu gelişen kaygılar ve ruh çağırmak gibi benzer uydurmalar, batıl inanç kapsamında değerlendirilmektedir. [415]

---

[412] İlhan Ayverdi, "***Batıl***", Misalli Büyük Türkçe Sözlük, c. 1, Kubbealtı Neş. , İstanbul, 2006 s. 303

[413] Serdar Mutçalı, "***Batıl***", Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yay. , İstanbul, 1995, s. 60

[414] İshak Aşar, "***İlköğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin Batıl İnançları Üzerindeki Etkisi***" Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2012, s. 15

[415] Aşar, ***a. g. t***, s. 15-16

Her kültürde, dinde ve toplumda olan bu batıl inançlar Hıristiyanlıkta da yer almıştır. Ancak bu batıl inançların dinin aslındanmış gibi kabullenilmesi sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Konumuz itibariyle Hıristiyanlıkta yer alan olağanüstü ve batıl inançlar üzerinde durulacaktır.

Kaynağı din olsun yada olmasın her toplumun inançları arasına batıl inançlar karışmış ve bazı toplumlarda hayat tarzı halini almıştır. Ahmed Midhat, bu konuda doğu milletlerinde bu tür inançların hiç olmadığını farzedercesine tamamiyle batı toplumlarına yönelmiştir. Batı medeniyeti karşısında takınmış olduğu tavrı, kendi ölçüleri içinde objektif ve dengeli bir şekilde devam ettirirken zaman zaman tarafsızlık vasfını kaybettiğini görmekteyiz. [416]

Ahmed Midhat Efendi, iki romanında Hıristiyanların on üç sayısını uğursuz gördüklerinden bahsetmektedir. ”Hayret” romanının kahramanı İsmail Azmi’nin hapishanede Sarpson’un on üç numaralı odada kaldığını görünce “meş’um/uğursuz rakam!”[417]demesi bunun örneklerinden bir tanesidir. Bir diğer kitabı olan “Çingene” romanında on üç sayısının uğursuzluğu inancına karşı tavrı biraz daha ihtiyatlıdır. Çünkü o yıllarda Osmanlı toplumunda bazıları bu inancı moda haline getirmişlerdir. Bu romanda Frenklerin bu uğursuzluğa karşı ne kadar hassas olduğunu; masada on üç kişi olsa ya birini kaldırdıkları yada başka birini daha çağırıp sayıyı on dörde tamamladıklarından, sandala asla on üç kişi binmediklerinden bahsederek açıklamaktadır. [418] Ancak bunun başka toplumlarda da olduğunu söyleyerek eleştirisinde biraz daha dikkatli davranır.

Ahmed Midhat, yine “Hayret” isimli eserinde, Avrupa’da yaygın olarak inanılan hokkabazların hipnoz yoluyla insanları uyutup, hiç okuma yazma bilmeyen bir kişiye bile ruhlar sayesinde bütün kitapları okutabildiği inancını küçümser ve bu hokkabazlığın batıda bir akım halini aldığını söyler[419]

Ahmed Midhat Avrupa’nın uğursuz saydığı şeylerin yanında aşırı anlam yükledikleri şeylere de dikkat çekmiştir. Fransa'nın batısında 20-30 seneden beri yıldan yıla önemi artmakta olan "Lord Suyu" isimli su pınarı buna örnektir. Bu suyun doğuştan körlerin gözünü açtığı ve dilsizlere konuşma gücü verdiği, felçli hastaları, cüzzam hastalarını tedavi ettiği kısaca akla gelen gelmeyen bütün hastalıklara şifa verdiği haberi bütün Avrupa ve Amerika'da duyulmuştur. Bu pınarın şifa kaynağı olduğuna inanan ve her yıl sayısı üç-dört yüz bin olan ziyaretçiler buraya gelerek milyonlarca frank bırakmaktadırlar. Ahmed Midhat bu konu üzerinden harikalıkların bir dinin hakikatini ispat edemeyeceğine dair bir çok örnek verir. Katolik kilisesinin

---

[416] Okay, “***Batı Medeniyeti. . ”***, s. 245
[417]Ahmed Midhat“***Hayret- Bahtiyarlık***” Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 446
[418] Ahmed Midhat, “***Çingene***” Sel Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 23
[419]Midhat, “***Hayret”***, s. 96-105.

en büyük delil ve en kuvvetli delil saydıkları harikalıklar yine kendi aleyhlerinde en çok tartışılan hususlardan birinin doğmasına sebep olmuştur. [420]

Katolik azizlerinden kalan eşyaların da manevî yönden şifa sağladığına inanılarak bugün bile binlerce hastaya bunlardan şifa umulmaktadır. Bu azizlerin eşyaları kutsal sayıldığı için büyük bir hürmet gösterilmiş, şifa için ilk müracaat edilecek adresler olmuştur. Ahmet Midhat, Avrupa'da dinsizliğin artıp, dindarlığın ise bunun aksine azalmasını Hıristiyanlıktaki bu akıl almaz harikalık saplantılarıyla hüküm vermesine alakalı görmüştür.

Ahmed Midhat Efendi’nin batıl itikadlar arasında nitelendirdiği bir diğer konu ise faldır. “Diplomalı Kız” romanının kahramanı Jüli’nin çiçek satarken, çiçek buketlerinin arasına güzel beyitler yazılı kağıtlar koyduğundan ve müşterilerin bu kağıtları fal olarak kabul ettiklerinden bahseder. Hatta yazar, Paris’te bu falcılık işinin yaygın olduğundan, sihirle uğraşıp bunlara itibar eden kadınlardan ve bunların yanında Jüli’nin yaptığının en masum fal olduğundan bahseder. [421]

Müdafaa’nın I. cildinde Hıristiyanların inandıkları aziz kerametlerine ve akla uygun olmayan evliya olağanüstü hikayelerinden bahsetmektedir. [422]

Ahmed Metin ve Şirzad” romanında ise, Ahmed adalar denizini dolaşırken mitolojiden bahseder. Gemideki İngiliz yolcu Nikolas bu mitolojilerin kocakarı masalları olduğunu söyleyince, Ahmed Metin mitolojinin savunmasını yapar ve mitolojinin önemi, mahiyeti, büyüklüğü hakkında uzun bir konuşma yapar. [423]

İslamiyet’te insan için gerekli olan bilgiler hikmetle anlatıldığı için böyle hurafelere ihtiyaç yokken Avrupalılar durum böyle olmamıştır. Batı toplumları mitolojileri din hükmüne koydukları için terk etmeleri de güç olmuştur. Hıristiyan olduktan sonra da durum pek değişmemiş bu sefer mitolojilerin yerini kilise azizleri almıştır. Ahmed Midhat Efendi, Hıristiyanlıktaki aziz ve azizlerin meydana gelişini Eski Yunan ve Roma mitolojisiyle ilişkili olarak açıklamaktadır.

İşte Ahmed Midhat Efendi’nin batıl itikadlar ve hurafeler hakkındaki görüşleri bu şekildedir. Hakikatte akla uygun olmayan şeylerin dinde de bulunmaması gerektiğini ancak batı toplumlarda bu tür inançların fazlasıyla olduğunu belirtir.

[420]Çaylı, ***a. g. t***, s. 84
[421]Midhat, “***Diplomalı Kız***”, s. 187
[422]Okay, “***Batı Medeniyeti . .*** ”, s. 246
[423]Okay, “***Batı Medeniyeti . .*** ”, s. 247

4. 8 Ruh Anlayışı

Sözlükte " geçmek, gitmek; (hava) rüzgarlı olmak; (bir şey) geniş ve ferahlık verici olmak" manalarındaki revh kökünden türeyen, isim olan ruh kelimesi terim olarak genellikle "canlılarda hayatı sağlayan unsur" olarak tanımlanmaktadır. Ruh, bir anlamda kendisinin bir cüzünü teşkil eden ve devamlılığını sağlayan "nefes" manasına da gelmektedir. Hişam b. Hakem, İmam Matüridi, Nazzam, Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf, Bişr b. Mu'temir, , Taberi gibi alimler ruh kelimesi yerine bazen nefis kelimesini kullanmışlar, insanın ruh ve bedenden meydana geldiğini kabul etmişlerdir.

Farklı tarifleri yapılmakla birlikte alimlerin çoğunluğuna göre ruhun şu şekilde tarif edilmesi mümkündür: "İnsanın ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikattir. " Nazzam, Ebu Mansur el-Matüridi, Gazali, Ragıb el-İsfahani ve Seyyid Şerif el-Cürcani'nin tercih ettiği tanımlar da bu tanıma benzer şekildedir. İnsanın algılayıcı, bilinçli ve bilici bir varlık olabilmesi için öncelikle biyolojik canlılığa sahip kılınan bedeni yaratılır, canlı organizma teşekkül etmeye başlayınca algılayıcı ve bilici özü de buna eklenir. [424]

Ruh, insanın zahirî ve batini duygularıyla görüp hissedemediği, mahiyeti hakkında delil ileri süremediği ve her şeyden önce idrak edemediği bir hakikattir. Bu sebeple ruhu, ilmî yönden ispatlamak pek mümkün gözükmemektedir. Ancak insanı meydana getiren zerrelerin hareket etmeleri için bir hareket ettiriciye, bir müdebbire ihtiyacı vardır. İşte o hareket ettirici gücü yalnız ruh ile izah etmek mümkündür. Ruhun mahiyeti meçhuldür ve biz ruhun varlığını ancak eserleri ve faaliyetleriyle bilebiliriz.

İnsan ruhu denilince canlılık, bilinç, akıl, idrak, irade gibi niteliklere sahip bir özden söz edilmiş olur ki insanları hayvanlardan farklı kılan şey de ruhlarının değişik yaratılmasından kaynaklanmaktadır. İnsanlar arasındaki fark ise aynı ruh türü içinde değişik mertebelerde bulunmalarının bir neticesidir. Peygamberlerin gayb aleminden bilgi almaları da diğer insanlardan farklı olarak yüksek bir ruhi mertebeye sahip kılınmalarıyla alakalıdır.

Yüce Allah c. c, Hz. Adem ile başlayıp Hz. Muhammed (s. a. s) ile son bulan vahiy tarihi içersinde insanoğlu kendisine gönderilen peygamberlere birçok gaybi meselede soru sormuş ve bir takım bilgiler almıştır. Kur'an'da da *"Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. . "*[425]buyrulduğu üzere madde dışı aleme dair bilgilerden sağlıklı ve güvenilir olanı sadece Allah'ın

---

[424] Yusuf Şevki Yavuz, "***Ruh***" mad. İSAM, s. 187
[425]En'am, 6/59

peygamberleri aracılığıyla insanlara ulaştırmış olduğu bilgilerdir. Ruh da hakkında en çok soru sorulan gaybi konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. *“Ve sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir. "*[426]buyrularak ruh hakkında soru sorulduğunu ancak bu konuda çok az bilgi verildiği açıklanmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de ruh kelimesi yirmi bir yerde geçmektedir. Bunların dördü "er-ruh" şeklinde yalın olarak, geri kalanı ise değişik bir kaç anlamda kullanılmıştır:

1)Allah Teala, Hz. Adem (a.s)’ın cesedini topraktan şekillendirdikten sonra ona kendi ruhundan üflemiş ve böylece Adem (a.s) hayat kazanmıştır. Bu olayın anlatıldığı ayetlerde insanın canlı mertebesine ulaşabilmesi için ruhun şart olduğu anlaşılmaktadır.

“O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir…”[427]

“Hani Rabbin meleklere demişti ki: “Ben çamurdan bir insan yaratmaktayım. ” “Onu tesviye edip, düzeltip de ruhumdan ona üfledim mi derhal ona secdeye kapanın. ”[428]

2)Ruh kelimesi Cebrail (a.s)’ın ifade etmek için kullanılmaktadır. Hz. Cebrail, “Ruhul-Kudüs” ve “Ruhul-Emin” terkipleri ile geçmektedir.

“*Andolsun biz Musa’ya Kitab’ı verdik. Ondan sonra ardarda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa’ya da mucizeler verdik. Ve onu, Rûhu’l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik. ”*[429]

“Muhakkak ki o (Kur’an) âlemlerin Rabbinin indirmesidir. Uyarıcılardan olasın diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir. ”[430]

3) Ruh kelimesi ile Allah Teala’nın vahyi yani ayetleri kastedilmektedir

“*Allah, “Benden başka ilâh yoktur. Öyle ise bana karşı gelmekten sakının” diye (insanları) uyarmaları için emrini içeren vahiy*(…يُنَزِّلُ الْمَلآئِكَةَ بِالْرُّوحِ)*ile melekleri kullarından dilediğine indirir. ”*[431]

---

[426]İsra, 17/85
[427] Secde, 32/7-9
[428] Sad, 38/71-72
[429] Bakara, 2/87
[430] Şuara, 26/192-195
[431] Nahl, 16/2

Hadislerde de ruh kelimesinin yanı sıra nefs kelimesi de kullanılmış ve açık bir şekilde ruh-beden ayrımına gidilmiş, ölürken insanın çekilip alınan ruhunu gözüyle izlediğini[432] haber verilmiş, ruhun kabzedilmesi hadislerde yaygın bir tabir olarak yer almıştır. [433] Hadislere bakıldığı zaman ana rahmindeki cenine 120 günlük teşekkül döneminden sonra Allah'ın gönderdiği bir melek tarafından ruh üflenir; ölüm anında da meleklerce ruh bedeninden alınarak dünya hayatı sona ermiş olur. [434] Peygamberlerin ruhları kabzedileceği sırada cennetteki yerlerinin kendilerine gösterileceği, dünyada yaşamaya devam etmekle cennetteki makamlarını tercih etmek arasında serbest bırakılacakları da hadislerde geçmektedir. Hatta Hz. Aişe, Resulullah'ın vefat hastalığında, "Allah'ım, beni refik-i a'laya ulaştır!" dediğini duyunca, "Onun peygamberler ve sıddıklarla birlikte a'la-i illiyyine gitmeyi tercih ettiğini anladım" demesi de bunu destekler niteliktedir. [435]

Ruh kavramının Kur'an ve hadiste geçmesi, İslâm filozoflarının ve kelâmcıların ruh hakkındaki tartışmaları sûfîlerin de ruhun mahiyetine dair görüş bildirmelerine sebep olmuş, bu görüşlere dayanarak daha sonraki dönemlerde ruh kavramı, ruhun mahlûk olup olmadığı, ruhun türleri, ruh-beden ilişkisi ve ruhanîler tasavvufun temel meseleleri haline gelmiştir. Her ne kadar ruhun mahiyeti, niteliği, fonksiyonları vb. yönlerinin insan bilgi ve idrakinin ötesinde olduğu, İsra suresi 85. ayete dayanılarak kabul edilmişse de; bazı âlimler ruh hakkında konuşma hususunda bir sakınca görmemişler ve onu izah etmeye çalışmışlardır. Ruhun varlığından ilk kez söz eden alimler Ebu Hanife, Hasan-ı Basri, Mu'tezile'den Bişr b. Mu'temir ve Muammer b. Abbad' dır.

Hasan-ı Basri, bazı ayetleri tefsir ederken insanın ruh ve beden olmak üzere ikili bir yapıdan oluştuğunu belirterek, ana rahminde yaratılışı sırasında ruhun melek tarafından cenine üflenip ölüm anında yine melek tarafından bedenden alındığını, kabirde azap ve nimetin gerçekleştiğini ve şehitlere ait ruhların cennete yükseldiğini söylemiştir. Ruh kavramına temas eden ve insanın ruh ile bedenden teşekkül ettiğine dikkat çeken ilk kelamcı Cehm b. Safvan, ruhun var olduğunu, fakat Allah'ın görülememesi gibi ruhun da görülemediğini Sümeniyye ile Allah'ın varlığına dair yaptığı tartışmalarda belirtmiştir. [436]

Kelam ekollerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte ruhun varlığı ve mahiyeti konusunda farklı görüşler ortaya çıkmış; Muammer b. Abbad, Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf, Ca'fer b. Mübeşşir Nazzam, Ca'fer b. Harb gibi Mu'tezile kelamcıları ruh-beden ayırımı yaparken, İbn Keysan el-Esam ve Kadı Abdülcebbar gibi kelamcılar ise ruh-

---

[432] Müslim. "Cenaiz", 7. 9; İbn Mace. "Zühd", 31
[433] Buhari, "Büyü'", 17-18; Müslim. "Fiten", 110
[434] Buhari. "Bed'ü l-halk", 6, Müslim, "Kader", 1, Enbiya, 21/ 50;
[435] Buhari. "Meğazi", 83; Müslim. "Feza'ilü's-sahabe", 85-87
[436]Yavuz, ***a. g. m***, s. 188

beden ayrımına karşı çıkıp, bu yaklaşımdan uzaklaşmışlardır. Sünni kelam sistemini kuran İmam Matüridi ile İmam Eş'ari ruh-beden ayrımına gidip ruhun bedenden ayrı bir varlığı olduğunu kabul etmişlerdir.

Fahreddin er-Razı, İbn Kayyim el-Cevziyye, Bedreddin el Ayni gibi alimler, naslarda verilen bilgilerden ve bunların yorumundan hareketle ruhun özelliklerini şu şekilde belirlemişlerdir: Bedenin suretine bürünüp çok hızlı hareket eder ve uzun mesafeleri kısa sürede alır, ruhun cevheri meleklerin cevheri türünden olup nurani bir özelliğe ve bağımsız bir varlığa sahiptir, , ilahi marifet ve muhabbet sayesinde gücü artar. Ruhun bedene yerleştirilmesinin hikmeti insanın imtihana tabi tutulmasıdır. Allah'a iman ve itaat bakımından ruhların özellikleri farklıdır ve bedenden çıkarılıp alındığında müminin ruhundan güzel koku, kafirin ruhundan kötü koku yayılır. [437]

Gazalinin ruh hakkındaki görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür; ruh mekanla sınırlı değildir, basit bir cevher olup maddi değildir, ruh kendini ve onu var edeni bilir, ruh bileşik değil tek bir cevherden meydana geldiğidir. [438]

Ruhun varlığı ve mahiyeti hakkında alimler bazen benzer bazen farklı bir çok görüş ileri sürmüşlerdir. Ahmet Midhat ise, ruh konusunu metafizik alanıolarak gördüğü için bu konuda kendisi pek fazla yorumda bulunmamış ancak İbn Rüşd ve Gazzâlî'nin *Tehâfütler'*inden alıntılar yaparak bu konuyu incelemiştir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki Ahmed Midhat'ın fikri hayatının başlangıçta materyalist bir felsefe ile yoğrulduğunu, Rodos sürgününün bir sebebi olarak da bu çerçevede yazdığı yazılar olduğunu daha önceki bölümlerde zikretmiştik. Buna en iyi örnek müellifimizin Dağarcık dergisinde kaleme aldığı ve döneminde dinsizlikle itham edildiği, ses getiren yazılardan biri olan *Duvardan Bir Sada* adlı makalesidir ki bu makalede bilhassa ruhla ilgili hem materyalist hem de reenkarnasyonu kabul edici söylemleri bulunmaktadır. Bu yazısında "bundan sonra ne olacağım?" şeklinde düşüncelere dalmışken duvardan gelen bir sese kulak kabartması ve sonrasında bir tuğlayla aralarında geçen diyalogdan bahsedilmektedir. Konuşma incelendiğinde ise tuğlanın insan olarak doğması, ölmesi ve bir tuğla olarak tekrardan vücut bulması anlatılırken reenkarnasyona açıkça değindiği gözden kaçmamaktadır.

"Ben Neyim?" adlı eseri Dağarcık mecmuasında materyalizmi savunan makaleler yazmasından ötürü Rodos'a sürgün edilmiş olan Ahmet Midhat'ın düşüncelerindeki değişimin ifadesidir. Ahmet Midhat bu eseriyle, maddenin, bütün dünyanın ve insan varlığının özü olduğunu savunan materyalistlere sert bir dille cevap vermekle kalmaz, 'ruhun' varlığına da işaret eder. Maddi varlığımızın devamlı

---

[437] Yavuz, ***a. g. m***, s. 189

[438] Şehbenderzade Ahmed Hilmi Filibeli, ***"Allah'ı İnkar Mümkün Mü?" (***sadeşeltirenler; Necip Taylan, Eyüp Onart)Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 166

değişim ve başkalaşım halinde olduğunu, vücudumuzu maddenin değil ruhun varlık mertebesine çıkardığını ancak vücudun özünde maddenin de olduğunu ileri sürer. Bu maddeler vücudumuzdan ne kadar eksilirse, Allah'ın onları o oranda tamamladığını ifade ederek daha önce sürgüne gönderilmesine sebep olan düşüncelerinde büyük bir dönüşüm yaşadığını gösterir.

Ahmed Midhat özellikle insanın yaratılışındaki süreç, dünyaya gelmesi ve ölümü gibi konular bağlamında insanın ruhi olarak başka bir hal aldığını ifade eder. Tıpkı bir taş ve toprak parçasının harç ve tuğla haline getirilmesi ile farklı bir işlev aldığı insanın da öldükten sonra bedeninin tabiatta yeni bir işlevi olmakla birlikte ruhunun da böyle bir işlevi olduğu görüşündedir. [439] Ancak daha sonraları bu fikrinden vazgeçerek aksini delillendirme yolunu seçerekruh ve yaratılışla ilgili Kur'âni referanslara başvurmuştur.

Draper ruhu, fiillere mahsus bir hal, kuvvet olarak nitelemiş ve dünyaya gelen her insan için Allah'ın ruh üflemesinin akıllı insanlar tarafından kabul edilemeyeceğini, ruhun baki olmadığını söylemiştir. Bu düşüncesinden yola çıkarak hayvanların da tıpkı insanlar gibi bir ruha sahip olduklarıyla ilgili örnekler vermiştir. Hatta dinlerin, Allah'ın her türlü lütfunu insanlar için yapmış olduğu, insanların emrine verdiği[440] inancına itiraz etmiştir.

Ahmet Midhat, Draper'in ruh konusunda verdiği örneklerin, ruhun ölümsüzlüğünü inkâra yönelik olduğunu ifade eder. Ancak Draper'in, insan öldüğünde ruhunun Allah'a ulaşacağı görüşünün, İslâm'ın ruh anlayışına aykırı olmadığını da dile getirir. [441] Müellifimiz özelikle ölüm sonrası süreçten bahsederken dünya hayatına vurgu yaparak ölümü bedenle ruhun ayrılması olarak açıklar ancak ruhun bir makine gibi hala işlevi olduğunu da dile getirir. Hatta alemde hiçbir şeyin öyle ki bir damla sıvının bile tamamen yok olamayacağını düşünmektedir. [442]Ancak insanın ölümüyle ruhunun Allah'a ulaşması arasında bir takım mertebeler vardır. Bunlardan biri ise tekrar dirilmedir. Gerek Kur'an'da gerekse diğer kutsal kitaplarda bu konuyla ilgili birçok ayet mevcut olmakla birlikte tekrar dirilmenin mahiyetini tam olarak bilememekteyiz.

Sonuç olarak Ahmed Midhat ruh ve Tanrı gibi kavramları reddeden, metafiziğe ve teolojiye varlık alanı tanımayan, evrenin işleyişinde gaye ve amaç gibi konulara yer vermeyen materyalist ateistlerin aksine ruhun baki olduğunu, beden ölümünden sonra ruhun Allah'a ulaşacağını önemli olan somut olan maddi varlığın değil soyut olan ruhun olduğunu savunmuştur. Daha öncede belirttiğimiz üzere

---

[439]Midhat, *"**Duvardan Bir Sada**"*, s. 13

[440] "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütuf olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır. " (Casiye, 45/13)

[441]Çaylı, ***a. g. t***, s. 127

[442]Midhat, *"**Duvardan Bir Sada**"*, s. 17

Ahmed Midhat ruh konusunda çok fazla yorumda bulunmayıp İbn Rüşd ve Gazzâlî'nin *Tehâfütler'*inden alıntı yaparak açıklamalarda bulunmuştur.

4. 9 İnsanın Hürriyeti Meselesi

Batılı düşünürler özgürlüğü farklı şekillerde anlayıp tanımlamışlardır. Örneğin büyük filozof Eflâtun, hür olmayı, insanın iyinin bilgisine sahip olmasına bağlamış ve bu bilginin, onu mutluluğa götüreceğine inanmıştır. Dolayısıyla Eflâtun, mutluluğu hürriyet ile denk tutmuştur. Bir başka filozof Sokrat ise özgürlüğü, aklın hayvanî isteklerin tutsaklığına karşı gelmesi, bu isteklerden kişinin kendini kurtulması olarak tanımlamıştır.

Özgürlüğe metafiziki boyutta yaklaşan bazı batılı düşünürlere göre özgürlük ise; toplumun nesnel yasalarına hakim olmadır. Spinoza'ya göre insan her şeyi anlayabildiği ölçüde özgürdür. Özgür düşünceye sahip olan insanın tutsaklığı yok olur, insanlar, bilmediklerinin tutsağıdırlar, bilgileri arttıkça özgürleşirler. Özgürlüğün metafiziki alanda gerçekleştiğini öne süren bu yaklaşıma karşı XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişen bilimsel felsefe, zorunluluğun temel olduğunu, çünkü insanların doğaüstü varlıklar olmadığını, doğanın ve toplumun nesnel ve özdeksel yasalarına boyun eğme zorunluluğunda bulunduklarını, ancak insanların, bu yasaları alt üst edip özgürleşebileceklerini öne sürmüştür. [443]

Freud özgürlük konusuna psikolojik açıdan yaklaşmış ve özgürlüğü ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkiyle açıklamıştır. Freud oğul, babasının emir ve yasaklarını benimseyerek, baba otoritesini kendi içinde taşıyıp babasına ve öteki sosyal güçlere karşı gelmeyip, boyun eğmeyi kabul ederek bağımsızlığına kavuşacağını söylemektedir.

Marx ise; "insan, kendi kendisinin efendisi olup, kendi varlığını yalnız ve yalnız kendisine borçlu olmadıkça, kendisini bağımsız olarak göremez" diyerek Tanrı inancını reddetmiş ve ona karşı sorumluluğu da doğal olarak saf dışı bırakmıştır. Marx'a göre insan, dış dünya ile ilişkilerinde, görerek, dokunarak, koklayarak, düşünerek, tadarak, işiterek ve severek, kısaca, bireyselliğin bütün duygu ve yeteneklerini kullanarak, tam bir insan gibi yaşayabiliyorsa işte ancak o zaman bağımsızdır.

Müslüman filozoflardan Farâbî ise, hürriyeti keremle eş anlamlı kabul ederek, kibirlenme ve alçalma şeklindeki iki aşırılığın ortasında yer alan erdemi ifade eden bir ahlâki terim olarak niteler. Farabi ile yakın düşüncelere sahip İbn Miskeveyh ise, başkalarını küçük görüp onlarla alay eden kişileri eleştirirken, hür ve erdemli insanın

---

[443]Şeyma Peker, "***Kur'an'da Emir ve Yasaklar Bağlamında İnsan Özgürlüğü***", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007, s. 14

böyle bir durumdan son derece uzak olduğunu, çünkü onun nefsini ve manevî kişiliğini düşük ahlaklı insanların saldırısından koruduğunu, aynı şekilde yine nefsini ve kişiliğini kralların hazinelerinin tamamına bile değişmeyeceğini belirterek, gerçek hürriyetin, içi boş bir şeref ve efendilik iddiası değil, küçültücü ve erdemsiz davranışlardan sakınarak, öncelikle insanın kendi onurunu korumasını sağlayan bir erdem olduğuna dikkat çeker. [444]

Kur'an'a bakıldığında hürriyet kelimesi geçmemekle birlikte İslâm'da özgürlük; ilahi vahyin çerçevesinde kalmak kaydıyla teorik ve pratik anlamda geniş bir serbestliği ifade etmektedir. Her şeyden önce yaratılış olarak insan mutlak güç sahibi ve hüküm koyucu Allah'tan bağımsız olmadığı için, insanın mutlak manada hür olması düşünülemez. Ancak bu insanın tamamiyle de rüzgârın önündeki bir tüy misali Allah'ın hâkimiyeti altında iradesiz bir şekilde oradan oraya sürüklendiği manası da taşımamaktadır.

İlk dönemlerden itibaren, hatta ilk insanla birlikte tartışılmaya başlanmış konuların başında insanın davranışlarında özgür mü, yoksa mecbur mu olduğu, şayet özgürse, bu özgürlüğün mutlak mı mukayyed mi olduğu, davranışlarını etkileyen başka etkenlerin olup olmadığı ve varsa bunların neler olduğu, insanın bir hürriyete sahip olup olmadığı ve bunun sınırları meselesi gelmektedir.

İnsanın, fiillerini şu veya bu şekilde yapmayı ya da yapmamayı tercih edip seçebilmesi, onun için, hürriyetten bahsedebilmenin ön koşulu insana verilmiş olan iradedir. İrade konusunda ise değişik yaklaşımlar sergilenmiştir. İrade konusunda en büyük tartışma Mutezile ve Cebriye arasında yaşanmış ve bu konuda en uç noktaları bu görüşler oluşturmuştur.

İnsanın özgür olup olmadığı konusunda birçok düşünür, filozof ve âlim fikir yürütmüş; bir kısmı insanın özgür olduğu sonucuna ulaşırken bir kısmı da insanın zorunluluk altında olduğunu söylemişlerdir. Klâsik İslâm kelamcıları arasında ise üç ana eğilimin olduğunu belirtmemiz mümkündür:

1. Kaderiye ve *Mu'tezile* kelâmcılara göre, insan eylemlerini yaratmaya güç yetirebilen bir varlıktır. Yani insan, fiilinden önce kendi nefsinde bir kudret ve istita'a (iş yapma gücü)'ya sahip bir yapıdadır. Dolayısıyla insan fiillerinde özgürdür ve bir kısıtlama altında değildir.

2. Bazı kelâmcılar, cebre ya da ön belirleyiciliğe yönelmişler ve fiili Allah'a izafe etmişlerdir. Onlara göre, insan fiillerinde ve yapıp-etmelerinde mecburdur. İnsanın ne iradesi ne kudreti ne de özgürlüğü vardır. Bu görüşte olanlar *Cebriyye* mensuplarıdır.

---

[444]Peker, ***a. g. t***, s. 12

3. Bir kısım kelâmcı da, bu mesele karşısında Cebriyye ve Kaderiye arasında orta bir tutum sergiler. Bunlar, "insan, zâtıyla olduğu kadar bütün fiilleriyle de Allah'ın bir yaratmasıdır" düşüncesinden hareketle Allah'ı insanın fiillerinin yaratıcısı kabul ederler. Bununla yanında, insanın ihtiyârî fiillerinde istitâ'ası vardır ve Allah bunu onda fiille birlikte yaratır. Bu kudret insanda ne fiilden önce ne de sonra bulunur. Onlara göre, insan amelinin ve davranışlarının kazananıdır. Bunlar, Eş'arîlik ve Mâturîdîlik şeklinde iki kanada sahip olan *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at'a* mensup olan kelamcılardır. [445] Ehl-i Sünnet'e göre, yaratıkların fiilleri, halleri ve sözlerinin hepsi Allah'ın kaza ve kaderi ile varlık alanına çıkar. Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla varlığını kazanan her şey, O'nun kaza ve kaderine bağlıdır.

Her kesim düşüncesini Kur'an'dan ayetlerle destekleme yoluna gitmiştir. [446]Kur'ân âyetleri incelendiği zaman, her şeyin cebir altında olduğuna ve her şeyin önceden yazılıp tespit edildiğine işaret eden âyetler bulunduğu gibi, insanın yaptığı işlerin zorunlu olmadığına ve bunlarda insanın "kesb" ve "ihtiyar"ının olduğuna delalet eden âyetler bulunmaktadır.

i. Zorunluluğa delalet eden ayetlerden bazıları şunlardır:

"De ki, Allah'ın bize yazdığından başkası başımıza gelmez"[447]

"Biz dilersek herkese hidâyet verirdik. Fakat cehennemi tamamen cin ve insanlarla dolduracağıma dair benden söz çıkmıştır. "[448]

"Allah kime hidâyet ederse artık onu saptıracak yoktur. "[449]

ii. İnsanın yaptığı işlerin zorunlu değil kendi kesb ve irâdesinin bulunduğuna delalet eden bazı âyetler şunlardır:

"*Herkes kendi kazandığına karşılık bir rehindir. "*[450]

"Onlar: Eğer Rahman dilemiş olsaydı, biz bunlara kulluk etmezdik, derler. Buna dair kesin bir bilgileri yoktur; onlar sadece vehimde bulunuyorlar. Yoksa onlara daha önce bir kitap verdik de ona mı sarılıyorlar"[451]

"Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. İnsan ancak çalıştığına erişir. "[452]

---

[445]Fethi Kerim Kazanç, ***İslam Kelamı'nda İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı***, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), sayı:4

[446] Ömer Aydın, "***Kur'an'da Kader ve Özgürlük***, Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, Şubat 1998, S. IV, s. 76

[447] Tevbe, 9/51

[448] Secde, 32/13

[449] Zümer, 39/37.

[450] A'raf, 7/186.

[451] Zuhruf, 43/20-21.

"Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici, isterse nankör olsun. "[453]

"Kişiye Allah ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilikler lehine, ettiği kötülükler de aleyhinedir. "[454]

Kuran ayetlerinin tümü incelendiği zaman –çokluk azlık ölçü olmasa da-, görülür ki zorunluluk(cebir) ifade ettiği söylenen âyetlere oranla özgürlük ifade eden âyetler daha çoktur. Zorunluluğa delalet eden âyetleri, insanın kesb ve irâdesine vurgu yapan âyetlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde tarihte görüldüğü gibi her grubun kendi fikrini destekleyen âyetleri alıp diğerlerini görmezden gelerek düştüğü hataya yeniden düşülmüş olunur. Kur'an'da çelişkiler varmış gibi bir görüntünün ortaya çıkmasına da sebebiyet verilir. Yüce Allah: "*Onlar Kur'an'ı hiç düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda pek çok ihtilaflar bulurlard*ı"[455]diye buyurarak Kur'ân da çelişki olmadığını da açıkça beyan etmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki İmam Matüridi ve Matüridi kelamının büyük simalarından Ebu'l-Mu'în Nesefî'nin de belirttikleri gibi, insan iradesi hür ve bağımsızdır. Yaratıcı olarak Allah, insana, "cüz'î irade"sini vermiş ve fiillerinin sevk ve idaresini tamamen kendisine bırakmıştır. Zaten irâdenin kullanılmasında veya yönlendirilmesinde Allah'ın herhangi bir müdahalesi olacak olsa, insanın fiilinde hür olduğu iddia edilemez, imtihan edilmesinin de bir manası kalmazdı.

Kelami mezheplerin bu konudaki düşüncelerine yer verdikten sonra Ahmed Midhat Efendi'nin insan hürriyeti konusundaki görüşlerine yer vermenin isabetli olacağı kanaatindeyiz. Daha önceki bölümde ateistlerin Tanrı'nın varlığının insan hürriyeti önündeki en büyük engel olarak gördüğünü, insanın hür olabilmesi için Tanrı'nın olmaması gerektiğini savunduklarını söylemiştik. Ancak eğer bir kural koyucu olmazsa o zaman daha büyük bir kaosun olacağını ve gerçek manada özgürlük diye bir şey kalmayacağını göz ardı etmişlerdir. Çünkü insanlar sadece kendi menfaatini önceleyeceği için bir başkasının hakkına tecavüz etmekten rahatsızlık da duymayacaklardır.

Özgürlük konusunu Ahmed Midhat da irdelemiş ve Hükm-i Dil[456] adlı oyununda bireysel özgürlük yani ferdi hürriyet düşüncesini ele almıştır. Oyun, yazarın "Ahz-ı Sar yahut Avrupa'nın Eski Medeniyeti"[457] oyununda olduğu gibi,

---

[452] Necm, 53/38-39.
[453] İnsan, 76/3.
[454] Bakara, 2/286
[455] Nisa, 4/82
[456]Letâif-i Rivâyât' taki "Gönül" adlı hikâyenin tiyatrolaştırılmış şeklidir.
[457]Karmaşık bir aşk, ihanet ve evlilik ilişkisinden kaynaklanan intikam duygusu etrafında gelişen bir melodramdır. Birçok araştırmacı bu eserin Victor Hugo'nun Hernani ve Angelo adlı eserlerini

Osmanlı'da değil Avrupa'da geçmekte, soylu bir genç kızın bahçıvana âşık olmasını anlatmaktadır. Ahmed Midhat her iki oyununda da, Avrupa'da halk ve aristokrasi arasında yaşanan özgürlük mücadelesinin gerçekçi bir portresini, Osmanlı'da filizlenmeye başlayan hürriyetçi düşünceye adeta bir örnek olarak sunmuş ve asaletin aslında babadan oğla geçen bir unvan olmadığını aksine insanın kendi kişiliğinden kaynaklanan bir olgu olduğunu dile getirmektedir. Bu görüş insanın kendi iradesi ve aklıyla hareket eden, kendi içinde özgürleşmiş bir varlık olarak kabul edilmesinin yanı sıra, toplum içindeki sınıf farkının ortadan kalkarak herkesin eşit olarak görülmesi gerçeğini içermektedir.

Öncelikle Ahmed Midhat, hürriyeti aşağıdaki şekillerde tanımlamıştır:

- Hürriyet, bir insanın kendisine hakim olmasıdır.
- Hürriyet kendisine hakim olan insanın her konuda dilediği gibi düşünmesidir.
- Hürriyet, insanın düşündüğü konu hakkında dilediği gibi karar vermesidir.
- Hürriyet, insanın bir konu hakkında karar verip, o konuyu dilediği gibi yerine getirmesidir.
- Hürriyet kendisine hakim olup da her konu üzerine dilediği gibi düşünerek ve bir konuyu dilediği gibi kararlaştırarak, istediği gibi yapan insanın sonradan yapmış olduğu işin iyiliği ve kötülüğü hakkında dilediği gibi akıl yürütmesidir. [458]

Bu şekilde tanımlar yapılırken aslında yapılan eylemin altında psikolojik bir takım temellerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir eylem yapılırken onun altında sınırsız bir arzu ve istek yatar ancak bu sınırsız istekler ve arzular birçok doğal engelle karşılaşarak gerçekleşemez. Kendi ihtiyaçlarımızı tatmin konusunda, doğal çevre ve toplumsal çevre hürriyeti sınırlandırır. Psikoloji ve fizyoloji ilmine göre insan mutlak anlamda hür olamaz ve hürriyet, istek ve arzulardan ibaret değildir. [459]

Ahmed Midhat insan hürriyeti konusunda çok hassas davranmıştır. Günlük hayatta kimseye bağlı kalmamak gibi ferdi bir anlamda kullanmış ve kişisel hürriyeti ön planda tutmuş[460], herkesin düşüncesinde özgür olduğunu, kimsenin düşüncesine karşı çıkılamayacağını ve fikirlerinden dolayı da yadırganmaması gerektiğini söylemiştir. [461]Ahmed Midhat Esaret adlı eserinde kahramanının ağzından ise insan tabiatının hür olarak yaratıldığından ve bu hürriyeti korumanın insanın asli vazifesi

---

anımsattığını dile getirmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz; https://www. turkedebiyati. org/ahmet-mithat-efendi-romanlari-hikayeleri-tiyatrolari)

[458] Karaca, ***a. g. t***, s. 79

[459] Ülken; "***Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi***", *s*. 117.

[460]Tanpınar, ***a. g. e***, s. 457

[461] Midhat; "***Jön Türk***", s. 15.

olduğundan bahseder. Bunun yanında bu hürriyetin çiğnenmesinin insanlığa ve medeniyete tamamen aykırı olduğunun da altını çizmektedir. [462]

Ahmed Midhat'a göre, metafizik anlamda mutlak hürriyet ancak Allah hakkında düşünülebilir ve insan için sınır tanımaz bir hürriyetten söz etmek mümkün değildir. Herkes eşit olarak yaratıldığı için hür insan ne diğer insanlardan daha az hür ne de diğer insanlardan fazla hürdür. Bu yüzden bir insana "böyle yapma!, şöyle yap!" gibi emirler vermek kimsenin haddine değildir. Ancak bu yetkiye sahipse sadece insanüstü bir konuma sahip olabilir. Çünkü her dilediğini yapabilen, karar vermek için ihtiyacı olmayan yalnız Allah olduğunu belirtir. [463] Bunun yanında Ahmed Midhat, hürriyet'in sınırlı olmasından yanadır. Bunun sebebi olarak da sınırsız ve kontrolü olmayan bir hürriyet anlayışının devlete ve halka zarar verebileceği düşüncesidir. [464]

Allah, her bir insanı hür olarak yaratmıştır ve hür olan insanın toplu halde yasamasını zorunlu kılan tek sebep insanın, hürriyete olan ihtiyacından doğmaktadır. [465] Büyük bir menfaati olmayan insan kendi hürriyetinin sınırlandırılmasını kabul etmek istemez. Yine insanları toplu halde yasamalarına neden olan şey dış etkenlerden gelecek tehlikelere karşı birlikte hareket etmek ve gereksinimlerini toplu halde gidermektir. [466] Asya'nın ve onun güneybatı kısmında meydana gelen bu çeşitli milletler, birlikteliklerini koruyamayıp dağılmışlardır ve bugün yüzlerce milletin oluşmasında ana sebep yine hürriyet düşüncesi olmuştur. Bu dağılmaların sebebi, insanların dünya mutluluğunu birbirlerinden ayrılıp uzaklaşmakta araması ve kendilerini, asıl vatanlarını bıraktıracak kadar siyasi bir zorunluluk içerisinde görmelerinden olmuştur. Bunun da ilk sebebi insanın fıtratında bulunan hürriyet arzusundan kaynaklanmaktadır. [467]

Ahmed Midhat'ın kölelik hakkındaki fikirleri de, kendinden sonrakileri etkilemiş ve özellikle kadın kölelerin alınıp satılmasını, ahlâki kurallara aykırı bulmuş; bu konuda dönemin yazarları hepsi aynı görüşü paylaşmışlardır. Felatun Beyle Rakım Efendi adlı romanında kahramanın ağzından hürriyetin önemini ortaya koyar ve ne olursa olsun hiçbir zaman hürriyetin satılık olamayacağını, doğum ile ölüm arasındaki sürede hayatını hür olarak devam ettirmesi gerektiğini vurgular. Fakat Mithat Efendi, Batı'daki hatta Amerika'daki kölelerin, efendilerinden gördüğü işkencenin ve zulmün, hiçbir şekilde İslâm toplumunda yaşanmadığını ispatlamaya da çalışmıştır. Yani ateistlerin iddia ettiği gibi insanı köleleştiren Tanrı yada din değil

---

[462] Karaca, ***a. g. t***, s. 77
[463] Karaca, ***a. g. t***, s. 82
[464] Ülken, ***a. g. e***, s. 123
[465] Ahmed Midhat*; "**Üss-i İnkılâp II**,* **"**(Yay. Haz: Tahir Galip Seratlı), Selis Kitapları, İstanbul, 2004, s. 108
[466] Midhat*; "**Üss-i İnkılâp II**,* **"**s. 109
[467] Karaca, ***a. g. t***, s. 80

insanlar olmuştur. İnsan kendi yapıp ettikleri yüzünden kendi kendisini prangaya vurmuş[468] ve insanın hürriyetine hizmet etmesi gereken medeniyet, bazen insanı hürriyetinden yoksun bırakıp köleleştirmiştir.

Batılılar, Müslüman kadınların, sosyal hayattan uzak olmasını, ev hanımı statüsünde yaşamalarını, kadınların özgürlüğünün kısıtlanması anlamında yorumlamaktadırlar. Ahmed Midhat'a durum böyle olmadığı gibi tam aksine bu, kadına daha fazla değer verildiğinden, koruma altına alınması fikrinden kaynaklanmaktadır. Ahmed Midhat, İslâm'ın izin verdiği sınırlar içerisinde kadının yeterince hürriyete sahip olduğunu ve sosyal hayata katılmasının, yine İslâmi sınırlar içerisinde mümkün ve yeterli olacağını belirtmektedir.

Ahmed Midhat, kadınların özgürlüğünü bir toplumsal yaşayış problemi olarak ele alarak etkili bir fikri akım başlatmıştır. Yine Ahmed Midhat, kadının aslında olması gereken yerde olmadığını düşünmüş, İslam'ın, Batı toplumlarından daha çok kadın hakları konusunda çok hassas davrandığını ve kadına değer verdiğini söylemiştir.

İslamiyet'te kadınlara dair olan hükümlerden biri tesettürdür ve İslam ahlakında, kadının iffeti ile örtünme arasında yakın bir alaka bulunmaktadır. Haya ve hicap kelimelerinin maddi olarak perde, manevi olarak da örtünme manasına gelmesi bu iki kavramın birlikte düşünüldüğünü göstermektedir. [469] Batı toplumları, tesettürü kadının özgürlüğüne bir engel olarak görmektedir. Ahmed Midhat ise, İslam'ın bir emri olan örtünmeyi savunur ve örtünmenin yalnız İslam'a ait bir uygulama olmadığını dile getirir. Kaldı ki Hz. Meryem'in resmi her kilisede vardır ve örtülü olarak resmedilir. Allah'ın emrettiği her bir hüküm insanoğlunun canının, malının, ırzının ve neslinin korunması için birer kalkandır. Özellikle zarif bir yaratılışa sahip olan kadının korunması daha öncelenmiştir. Allah Teala inciyi nasıl ki midyenin içine sakladıysa kadını da tıpkı bir inci gibi tesettür ile muhafaza etmiştir. İslamiyet'e ait emir ve yasaklar diğer din gruplara göre her ne kadar insan hürriyetine karşı bir suçmuş gibi görülse de işin aslı böyle değildir.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre örtünme kadının özgürlüğünü asla kısıtlayan bir emir değildir. Onun romanlarında öne çıkan kadın karakterler, belirli bir sınırı geçmeden erkeklerle görüşürler. Kadının tesettür anlamında açılması Avrupa'dan gelen alafranga adetler sonucu meydana gelmiştir. Yoksa İstanbul'da yasayan Avrupalı milletlerin geneli Müslüman kadınlar gibi tesettüre uygun yaşamaktaydı.

---

[468] Bkz. Şura, 42/30

[469] Okay, "***Batı Medeniyeti . .*** ", s. 169.

Ahmed Midhat, İstibşar adlı eserinde Yahudi ve Hıristiyan kadınların çarşaf giydiğinden hatta yüzlerini de peçeyle örttüklerinden bahseder. [470]

Sonuç olarak diyebiliriz ki her insanın hürriyeti bir diğer insanın hürriyetinin başladığı yerde biter ve bu sınırları koyacak bir üstün güce ihtiyaç vardır. Aksi takdirde toplum içinde huzursuzluklar baş göstermeye, düzen bozulmaya başlayacaktır. İnsanlar hürriyet bakımından eşit yaratıldıklarına göre bu düzen koyucu insanüstü bir varlık olmalıdır ki oda Allah'tır. Allah insanları her konuda serbest bırakmış hatta inanma yada inanmama konusunda bile insan üstünde bir baskı oluşturmamıştır. Hür olan insan tabi ki bu hürriyetinin beraberinde almış olduğu kararlarının sorumluluğunu da taşıyacaktır. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere ateistlerin dediği gibi Tanrı'nın varlığı asla insan üzerinde bir baskı oluşturmadığı gibi hürriyetine de engel değildir.

4. 10Evrenin Yaratılması ve Mahiyeti

Bugün bilim dünyası, kâinatın yaratılışı ile ilgili iki hipotez üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan biri, genel olarak bilim insanlarınca kabul edilen Laplace(1749-1827) ve G. Gamow(1904-1968) hipotezi, diğeri materyalistlerin kabul ettiği Hoyle(1915-)'un hipotezidir. Kant- Laplace ve G. Gamow'un hipotezleri *Kur'ân-ı Kerim'*deki yaratılışla ilgili ayetlere paralellik gösterip, bu ayetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Kant- Laplace ve G. Gamow'un hipotezine göre, önce mekânda gazlardan oluşan çok büyük bulutlar vardı ve bu gaz bulutları sabit durmayıp döndükleri için çekim kuvvetinin tesiriyle parçalanmış ve zamanla sıkışan cisimler küreye benzer şekiller almışlardır. Bu bölünen, parçalanan gaz kütleleri daha sonra galaksileri, yıldızları ve güneş sistemini meydana getirmiştir. Fred Hoyle tarafından ileri sürülen materyalist düşünceye göre ise, yıldızlar arasında bulunan madde kesintisiz bir şekilde yaratılmaktadır. Kâinat daima bir mevcudiyet halindedir onun başı ve sonu yoktur.

Ahmed Midhat, Draper'in yaratılış konusunda eleştirdiği konulardan hareketle İslam ve Hıristiyanlığı karşılaştırmış ve İslâm'ın hiçbir konuda ilimle çelişmediği gibi yaratılış konusunda da ilimle çelişmediğini *Kur'ân-ı Kerim'*den ayetler göstererek açıklamıştır. Ahmet Midhat, tefsirlere karışmış olan İsrailiyat haberlerini ise tamamiyle reddederek İslâm âlimlerinin bu konudaki görüşlerine yer vermiştir. Ahmet Midhat Efendi, dünyanın yaratılışının altı günde [471] olduğu şeklindeki haberlerin *Kur'ân-ı Kerim'*de ve *Kitâb-ı Mukaddes'*te geçtiğini ancak *Kitâb-ı Mukaddes'te Kur'ân-ı Kerim'den* farklı olarak yaratılışın safhalarının ayrıntılı bir şekilde anlatıldığını, bu noktada iki kitabın birbirinden ayrıldığını bildirir.

---

[470] Coşkun, ***"Ahmed Midhat. . "***, s. 76
[471] Bkz. Araf, 7/54

[472]Ancak Ahmet Midhat, *Kur'ân-ı Kerim'*deki "altı gün" lafzının *Kitâb-ı Mukaddes*ile tefsir edilemeyeceğini, bu ayetin Bağdatlı Alûsî (Ö. 1317/1899)'nin ve Fahrettin er-Râzî (ö. 606/1210) tefsirlerinde açıklandığını ve kendisinin *Kâinat* isimli eserindeki "Hilkat-i Âlem ve İntişar-ı Ben-i Âdem" yazısında bu konuya yer verip açıklığa kavuşturduğunu belirtir. [473] Çünkü Hıristiyanlıkta bir günün bine eşit olduğuna inanılmış hatta bu hükmünden yola çıkarak âlemin varlığının altı bin sene devam edeceğine inanmışlardır. Ahmet Midhat Efendi de, altı günden altı dünya gününün anlaşılmayacağını ancak bu sürenin Hıristiyanların anladığı gibi de olmadığını belirtir.

Kur'an'da gibi birçok ayet yaratılışın belirli aşamalarda gerçekleştiğine vurguda bulunmaktadır. Ahmet Midhat, yaratılışın tekâmül sürecini birçok ayette geçen insanın yaratılmasındaki evreleri kıyaslayarak ispata çalışır. *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülasadan yarattık. Sonra onu (Hz. Âdem`in nesli olan) insanı sarp ve metin bir karargahta (rahimde) bir nutfe (zigot) yaptık. Sonra o nutfeyi alaka hâline getirdik, derken o alakayı mudğa (bir çiğdem et) yaptık, o bir çiğnem eti kemiklere çevirdik ve o kemiklere de et (kaslar) giydirdik. Sonra onu başka yaratılışla inşa ettik (can verdik, konuşma verdik). . . "*[474]ayetinden hareketle insan nutfesinin birçok rızıktan süzülerek meydana gelip, kadının rahmine ulaştıktan sonra, mudğa(et parçası), alaka(aşılanmış yumurta), izam(kemikler) ve lahm(et) devrelerini geçirdiği gibi âlemin yaratılışının da, bu gibi devreleri geçirdiğine delil getirir.

Yüce Allah kâinatı devirlerden, gezegenlerden, yıldız kümelerinden, galaksilerden yarattığı gibi insanı da ruh ve beden olmak üzere iki kısımdan yaratmıştır. Allah, insanın yaratılışını Kur'an'da "Âdem'i topraktan yarattım ve ona ruh üfledim. "[475]buyurarak insanın hem beden hem ruhtan oluştuğunu anlatmıştır. Bir başka ayeti kerimede ise "Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir. Ve sizin için kulaklar, gözler, kalpler yaratmıştır. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"[476]buyurarak ruh konusuna işaret etmiştir. Ahmed Midhat, insanın beden olarak topraktan yaratılmasından sonra ruhun üflenilmesiyle hayat bulmasını tekâmül kanunu ile aynı görmektedir.

Kâinatın yönetimi, işleyişi konusuna geldiğimizde ise hakkında iki şekilde görüş öne sürülmüştür. Bu görüşlerden biri bu işlemin bir ilâhî tasarruftan ibaret

---

[472] Çaylı, ***a. g. t***, s. 106 (Ayrıntılı bilgi için bknz; Ahmet Midhat Efendi, ***Nizâ-ı İlm ü Din****, c, I, s.* 206)
[473] Midhat, ***"Nizâ-ı Îlm ü Din"***, c. , III, s. , 171-174
[474] Bkz. Mü`minun, 23/12-14
[475] Bkz. Al-i İmran, 3/159, Kahf, 18/37, Hacc, 22/5.
[476] Bkz. Secde, 32/9

olduğu, diğeri ise onun tabiat kanunlarına tabi olduğu şeklindedir. Ahmet Midhat, Draper'in bu görüşlerden ikincisini benimsediğini yani kâinatın yönetimi ve işleyişinde bir yaratıcının bir müdahalesi olmadığını görüşünde olduğunu bildirmiştir. Draper, "Tabiat kanunları üzerinde hiçbir kimsenin müdahalesi hiçbir zaman tesir göstermiş olmadığı gibi hiçbir zaman da tesir göstermeyecektir"[477] diyerek kilisenin kul ile Allah arasında aracı olması, kötülükleri uzaklaştırması ve lütf-i ilâhîyi celb etme iddialarını yok etmek istemiştir. Çünkü kâinatta değişmez bir kanunun işlemesi ve yönetimi en çok kilise papazlarının işine gelmektedir. Allah'ın kâinattaki etkinliğinin artması demek papazların da insanlar üzerindeki etkinliğinin bir o kadar artması demektir.

Ahmet Midhat, Draper'in "tasarruf-i ilâhiye" tabiriyle "kanun" olarak ifade ettiği şeyin İslâm felsefesi açısından aynı şey olduğunu ifade eder. İslâm felsefesinde "sünnet" kelimesi, hem tabiata, hem de Allah'ın değişmez ve sonsuz kanunu için kullanılmaktadır. Ahmet Midhat, aslında bütün bilim insanlarının evreni yaratan ve kâinatta sonsuz bir tasarruf sahibi ilâhın varlığını kabul ettiklerini ancak aralarındaki ihtilafın bu kudretin tarif ve tahlilinden kaynaklandığını söylemektedir. [478]

Ahmed Midhat ayrıca kâinatın yoktan var edilmesi ile önceden var olan bir maddenin değişerek farklı suretlerde varlık alemine çıktığı iddiasının materyalistlerin iddiaları olarak görür. Materyalistlere göre, cevherin araza ve arazın cevhere ilişkilendirilmesi kadim ve birbirinden ayrılmaz ve baki bir ilişkilendirme olup yaratılışı da bu ilişki içerisinde kabul ederler. [479] Ahmed Midhat'a göre bu tutarlı ve akla uygun değildir.

Alemin kendi başına var olması mümkün değildir ve onun bir yaratıcısı vardır ki o da Allah'tır. Bunun delillerinden birini söylemek gerekirse; kainat kendi kendine var olmuş olsaydı bir zaman parçasının diğer bir zaman parçasından, bir halin diğerinden, bir sıfatın diğer sıfattan kendisi için uygunu tercih ve zaruri olması gündeme gelmezdi. Şu anda evren bütün oluşumlarıyla çeşitli zamanlara bağlanmış, değişik hal ve sıfatlara bürünmüş olduğuna göre onun kendi başına vücut bulmadığı aşikârdır. [480]

Evrenin kendi başına var olmadığı konusundaki en açık ve anlaşılır delillendirmelerden bir tanesini yapan Cürcani'nin nasıl delillendirdiğine bakmak gerekirse; Evrende var olan her şey mümkindir. Mümkin bir varlık kendi başına var olamadığı gibi başkasını da var edemez. Çünkü akli olarak varlığın var etmesi var olmasından sonra gelmektedir. Buna göre bir şeyin kendisi var olmadıkça başkasını

---

[477] Çaylı, ***a. g. t***, s. 103
[478]Çaylı, ***a. g. t***, s. 104
[479] Karaca, ***a. g. t***, s. 109
[480]Ebu Mansur El- Maturidi, "***Kitabü't Tevhid***" (Çeviren; Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Klasik Eserler Dizisi, İstanbul, 2002, s. 65-66

var etmesi de imkânsızdır. Eğer varlıkların hepsi Mümkin varlık olsaydı o zaman hiçbir varlığın mevcut olmaması gerekirdi, halbuki bu gerçeğe ters düşmektedir. Öyleyse mümkinleri var eden zorunlu (vâcip) bir varlık vardır ki o da Allah'tır. [481]

İbn-i Sina'nın '*İlk*' veya '*Bir*' olarak isimlendirdiği *Vâcibü'l Vücûd* olan Tanrı'yı diğer varlıklardan ayıran şey herhangi bir varlığın yada yokluğun O'nun varlığından önce var olmaması; varlığının mutlak anlamda nedensiz/ kendinden olmasıdır. Bir veya tek olmasından dolayı "*İlk*" olma vasfına *Tanrı*'dan başka hiçbir varlık sahip olamamaktadır. [482]

Görüldüğü üzere kelam alimleri bu konu üzerinde durmuş gayet açık ve anlaşılır deliller getirmişlerdir. Zaten aklıselim hiçbir insan tesadüf sonucu bir araya gelen atomlardan bu kadar muhteşem bir düzenin meydana gelebileceğini düşünmez. Materyalistlerin Allah'ı saf dışı bırakarak iddia ettiği gibi büyük bir patlamadan bu kadar muhteşem bir düzen değil sadece bir kaos meydana gelebilir. Kur'an'da da geçtiği üzere yaratılmış olan her şey Allah'ın varlığının birer delilidir.

---

[481] Cürcanî, ***a. g. e**,* Cilt II, 335

[482] Mehmet Sait Reçber, "***Vâcibü'l-Vücûd"un Mâhiyeti Meselesi***", Uluslararası İbn-i Sina Sempozyumu, İstanbul, 2008, s. 308

SONUÇ

Ahmed Midhat Efendi doğduğunda Tanzimat Fermanı ilan edileli beş yıl olmuş, (1844) on iki yaşında bir aktar çırağı olarak hayatına devam ederken ise Islahat Fermanı ilan edilmiştir(1856). Yaşadığı dönem, hem fikri anlamda hem siyasi anlamda çok çalkantılı bir döneme denk gelmiştir. Dağılma dönemine giren Osmanlı, bu makus kaderini değiştirmek için farklı fikri akımlara (Batıcılık, Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık) yöneldiyse de beklediği sonucu alamamıştır.

Batıcılık fikri, Osmanlı'nın siyasi bütünlüğünü koruma noktasında pek işe yaramadıysa da toplum hayatını belki de en çok etkileyen akım olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı toplumunda Batı'yı taklit etme dönemi başlamış, fikri anlamda olmayan bu taklit yeme, içme, lüks yaşama gibi konularda kendisini fazlaca göstermiştir. Batı'da meydana gelen ahlaki çöküntü Osmanlı topraklarına girmeye başlamıştır. Bununla da kalamamış zararlı bazı akımlarda Osmanlı topraklarında vücut bulmaya başlamıştır.

O dönem Batı toplumunun ahlaki ve dini yapısına baktığımız zaman pek de iç açıcı şeyler görmek mümkün değildir. Tabi burada şunu da ifade etmek gerekir ki bu durum birden meydana gelmemiş, belli bir birikim sonucunda ortaya çıkmıştır. Antik dönem ateist fikirleri ile Orta ve Yeni Çağ ateist düşünce sistemi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Yunan filozoflarının içinde Tanrı'nın varlığını inkâr edenler olmakla birlikte Yunan halk inançları bizim bildiğimiz anlamda teist bir sistem olmadığı için, o devirde bugünkü manada bir ateizm yoktur.

Ortaçağ'a bakıldığında sistematik olarak ateizmden söz etmek mümkün değildir. Monoteistik dinlerin teolojilerinin, özellikle de Hıristiyanlığın teolojisinin ve onun kurumsal temsilcisi olan kilisenin etkisi ve inisiyatifi kendisini her alanda hissettirmiş, kilise öğretilerine karşı içten içe bir tepki ve nefret oluşmuşsa da bunlar gizlilikten kurtulamamış ve kendilerini açıkça ifade etme imkanı bulamadıkları için bu dönemde açıkça bir ateizm görülmemiştir. [483] Bu sebeple, genelde Ortaçağ zihniyeti adına, Yeniçağ ve Modern dönemde olduğu şekilde sistematik ve teorik bir ateizmden söz etmek mümkün değildir.

XVII. yüzyılda gerçekleşen Rönesans'la birlikte felsefede, sadece doğal bilimlerin değil, dini gerçeklerin de akılla temellendirilebileceği kanaati yaygınlaşmış, akılcılığın egemen olduğu yeni bir dönem başlamıştır. Kilisenin Tanrı adına yapmış olduğu insanlık dışı uygulamalar Aydınlanma dönemiyle birlikte ortaya çıkan ve Modern dönemde iyice belirginleşen din düşmanlığının doğmasına sebep olmuştur. Yeniçağ'da giderek zayıflayan ancak hala baskısı hissedilen kiliseye rağmen hızla gelişen çok boyutlu felsefeler, çeşitli ontolojilerin kurulmasına,

---

[483] Akdemir, ***a. g. m***, s. 353

dolayısıyla Tanrı hakkında teist, deist, agnostik, panteist, ve ateist gibi çok çeşitli ulûhiyet anlayışlarının doğmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olan Ahmet Midhat Efendi, Rönesans'la birlikte Batı'da baş gösteren din-bilim çatışmasının ve onun akabinde meydana gelen dinsizlik akımının toplumumuza girmeye başlaması karşısında sessiz kalmamış ve Hıristiyanlık ve İslam'ın aynı kefeye konulmasından endişe duyarak bir takım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu sebeple çıkarmış olduğu dergi ve kitaplarında dinsizlik konusuna uzun uzadıya değinmiş ve tek dinin İslam olduğuna vurgu yapmıştır.

Ahmed Midhat'a göre bir toplumda din gerilemeye başlamışsa o toplumda medeniyet ve ahlakta gerilemeye başlar. Batı'da dinden uzaklaşmanın beraberinde ahlaki yozlaşmayı da getirmiştir. Bu yüzden Ahmed Midhat'a göre Batı toplumlarının sadece ilmi çalışmaları alınmalı, Osmanlı kültürü ve İslam inancı muhafaza edilmelidir. Bu yüzden de bu konuda özel bir çaba sarf etmiştir.

Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetlerine ve zararlı felsefi akımlara cevaben kaleme aldığı "Müdafaa", "İstibşar", "Beşair", "Niza-ı İlmü Din" gibi eserlerinde Hıristiyanlık karşısında İslam'ın savunmasını yaparken Hıristiyanlık ve felsefi akımlar aleyhinde söylediği sözler bir saldırı değil savunma niteliğindedir.

Ahmed Midhat'ın savunma üslubunun yanında dikkatimizi çeken bir diğer husus ise müellifin bilimsel bilgileri tarihi bilgiler çerçevesinde delillendirmeye çalışıp diğer kutsal kitaplarla Kur'ân karşılaştırması yapmasıdır. Ahmed Midhat bu mücadelesinde özellikle Hıristiyanlıktaki sonradan eklenen ve akılla çelişen uygulamaların merkezde yer aldığını görmekteyiz. Ancak karşılaştırmaları neticesinde Hıristiyanlıktaki bu akıl dışı uygulamaların kesinlikle İslam'da olmadığını da belirtmiştir.

Ahmed Midhat, toplumun huzur ve refahı için İslam ahlakına fazlasıyla önem veren, Osmanlı örf ve adetlerine bağlı bir insan olmasına rağmen romanlarında mutaassıp bir Müslüman tipi göremeyiz. Dini, ahlakın vazgeçilmez bir unsuru olarak gören Ahmed Midhat, Osmanlı toplumunu ayakta tutan manevi dinamikleri farketmiş, batılılaşma ile beraber farklılaşan yaşam biçimiyle birlikte Osmanlı insanının milli kimliğini yitirmemesine büyük önem vermiştir.

Dört ana bölümden oluşan çalışmamızda iki ana kavram vardır ki bunlar; Ahmed Midhat ve ateizmdir. Öncelikle Ahmed Midhat hakkında bir bilgilendirme yapıldıktan sonra ikinci bölümde ateizmin tanımı, çeşitleri, tarihsel servüveni hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise modern çağ ateizminin doğma sebepleri, dayandığı akıl yürütmeler ve ekollerinden bahsedilmiştir. Son bölümde ise

bir önceki bölümdeki verilerden hareketle Ahmed Midhat Efendi'nin İslam'ı müdafaa için hangi argümanları kullandığı, hangi delilleri öne sürdüğü anlatılmıştır.

Çalışma yapılırken öncelikle ateizm ve Ahmed Midhat'a dair kaynak taraması yapılmış, elde edilen bilgiler doğrultusunda kavramsal çerçeve oluşturulmuş, akabinde ise önce Ahmed Midhat'ın görüşlerine yer verilmiş ve Kur'an çerçevesinde konu incelenerek sonuçlandırılmıştır.

Ahmed Midhat Efendi'ye dair birçok çalışma yapılmakla birlikte yoğunlukta edebiyat alanında çalışmalar yapılmış, dine faydaları göz ardı edilmiştir. Kelam yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız "Ahmed Midhat Efendi'nin modern çağ ateizmine karşı İslam inançlarını müdafaası" adlı çalışmanın Ahmed Midhat Efendi'nin daha önce değinilmemiş bir yönüne ışık tutacağı, dine dair çabalarını geniş kitlelere aktaracağı inancındayız.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada Ahmed Mithat Efendi'nin din anlayışının aslında muhafazakar bir din anlayışı olmadığını gördük. Ona göre bir insan zina da yapabilir, kumar da oynayabilir ama gıybet yapmıyor, haksızlık yapmıyorsa o ahlaklıdır. Eserlerinde genel olarak bunu vurguladığını görmekteyiz. Ona göre bir medeniyetin sağlam temeller üzerinde kalabilmesinin temel unsuru din ve ahlaktır. Bu iki olgu eksik olduğu zaman hiçbir medeniyet varlığını kemale erdiremez.

Sonuç olarak Ahmed Midhat'ın da en çok üzerinde durduğu konu aslında bize dinin aslının korunmadığında nelere yol açabildiğini göstermektedir. Çünkü Hıristiyanlık aslını koruyamadığı için ateizm başta marjinal kesimlerin savunduğu bir düşünceyken şimdi kitleleri peşinden sürükleyen bir sistem halini aldı. Bu noktada bize düşen en önemli görev İslam inanç sistemini maalesef toplumumuzda yaygın hale gelmiş olan hurafe ve bid'atlerden temizlemek ve böyle şeylere itibar etmemektir. Aksi halde Hıristiyan toplumların içinde bulunduğu durum bizim de kaçınılmaz sonumuz olacaktır.

Ahmed Mithat Efendi'nin dini yönünün göz ardı edildiği kanaatindeyim. İslam inancını müdafaa yönünde birçok hacimli eser kaleme alan bir yazarın bu yönünün irdelenmemiş olması din bilimleri açısından bir eksikliktir. Ahmed Mithat'ın Hıristiyanlık ve İslam inançları hakkındaki görüşlerinde çalışmaların artmasını temenni ederim.

KAYNAKÇA

A) AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN ESERLERİ

MİDHAT, Ahmed *"**Avrupa Adab-ı Muaşereti Yahut Alafranga**"*, (Derleyen, İsmail Doğan), Akçağ Yayınları, İstanbul, 2001

-"***Ana-Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi***", (Hazırlayan, Gizem AKYOL), Dergah Yayınları, İstanbul, 2013

- "***Beşir Fuat",*** (Hazırlayan, Bahar Dervişcemaloğlu), Dergah Yayınları, İstanbul, 2014

"***Çingene***" Sel Yayıncılık, İstanbul, 2009

- "***Hayret- Bahtiyarlık***" Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

-"***Felsefe Metinleri***", (Sadeleştiren, Erdoğan Erbay, Ali Utku) Babil Yayınları, Erzurum, 2002

- "***Jön Türk***", Beyaz Balina Yayınları, İstanbul, 2005

"***Nizâ-ı Îlm ü Din"*** Tercümanı Hakikat Matbaası, İstanbul, 1897, c. I

-*"**Nizâ-ı Îlm ü Din"***., c., IV

- "***Paris'te Bir Türk"(***Düzenleyen, Erol ÜLGEN), T. D. K. Y, Ankara, 2000

- "***Peder Olmak Sanatı***", (Hazırlayan, Gizem Akyol), Dergah Yayınları, İstanbul, 2013

-*"**Üss-i İnkılâp II, "***(Yay. Haz: Tahir Galip Seratlı), Selis Kitapları, İstanbul, 2004

-"***Schopenhauer'ın Hikmeti Cedidesi"***, Dergah Yayınları, İstanbul,2016

B) DİĞER ESERLER

AKDAĞ, Özcan, "***Kötülük Problemi ve Özgür İrade Savunması"*** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006

AKDAŞ, Bülent, "***Elmalılı Hamdi Yazır'da İmanın Temellendirilmesi"*** Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010

AKDEMİR, Ferhat, ***"Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme"*** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

-***"Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açıdan Değerlendirilmesi"*** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

AKGÜN, Tuncay, ***" Gazali ve İbn'i Rüşd' Göre Yaratma***" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011

-***"Meşşâi Filozoflar ve Gazâlî'nin Ontolojisinde Varlık-Mâhiyet Tartışmaları"*** İnönü Üniversitesi

AKMAN, Mustafa, "***Eş'arilerin Nedensellik Anlayışı Üzerinden Ehl-i Hadis'in Vardığı Sonuçlar***", İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 22, Sayı 2, 2011

AKSANYAR, Necati, ***"Türk Toplumundaki Batıcılık Akımı"*** Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:2, 1999

ALTUNBAŞ, Yusuf, "***Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi***", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006

ARIK Remzi Oğuz, ***"Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz"*** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981

ASLAN, Adnan, ***"Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi: Michael Martin"*** İslam Araştırmaları Dergisi. Sayı 7. 2002

-"***Tanrı'nın Varlığına Dair Argümanlar: Ateist Din Felsefesi Eleştirisi"*** İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı 17, 2007, 139-199

ASLAN, İbrahim, ***"Kadı Abdulcebbar'ın İyilik - Kötülük Düalitesine Yöneltiği Eleştiriler"*** Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, Malatya, 25-27 Mayıs 2012

AŞAR, İshak, "***İlköğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin Batıl İnançları Üzerindeki Etkisi***" Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2012

ATSIZ, Hasan, "***Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları"*** Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000

AYDIN, Mehmet, "***Ateizm ve Çıkmazları"*** Ankara İlahiyat Dergisi

AYDIN, Mehmet S. "***Din Felsefesi***", İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları No:2, İzmir, 2012

AYDIN, Ömer "***Kur'an'da Kader ve Özgürlük,*** Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, Şubat 1998, S. 4

AYVERDİ, İlhan, "***Batıl***", Misalli Büyük Türkçe Sözlük, c. 1, Kubbealtı Neş. , İstanbul, 2006

BAKIŞ, Mehmet Latif, ***"Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm***" Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010

BİLSEL, Halim, "***Allah Vardır",*** Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1986

BOLAY, Süleyman Hayri, "***Âlem***", DİA, II / 358

CAMIZ, Alp, ***Ahmed Midhat Efendi'nin Muhafazakarlık Düşüncesi***, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2014

CEVİZCİ, Ahmed "***Felsefe Sözlüğü***", Paradigma Yayınları, İstanbul 1999

COŞKUN, İbrahim, ***"Ateizm ve İslam"*** Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014

-***"Freud Ateizminin Dayandığı Psikolojik Teorilerin Tutarsızlığı"*** Dicle Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları, Cilt: VII, Sayı: II, Diyarbakır, 2006

"***İslam Düşüncesinde İnkar Problemi***" Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2014

COŞKUN, Kemal, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar"***, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006

CRAİG, William Lane, ***"Ateizmin Teistik (Tek Tanrıcı) Yaklaşımla***

Eleştirisi”(çev. Dr. Yaşar ÜNAL) Kelam Araştırmaları 11:1, 2013

CÜRCANİ, Seyid Şerif, “ ***Şerh'ul Mevakıf***” (*Çeviren; Ömer Türker*), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 45, Cilt: 1, İstanbul, 2015

ÇALIK, Etem, ***“ Ziya GÖKALP'TE Türkçülük, İslamcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı”*** Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985

ÇELİK, Kevser, “ ***Kötülüğün Felsefesi: Felsefi Tecrübede Kötülük Sorunu ve Kötülüğü Haklılaştırma Olarak Teodise***”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 6, s. 155-182, Eylül 2014

ÇAYLI, Zafer, “***Ahmed Midhat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri”,*** Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013

ÇELEBİ, Berrin, ***“Kur'an'ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu”*** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006

ÇEVİK, Mustafa, “***Bir Ateizm Ahlâkının İmkânı Üzerine”***Çukurova Üniversitesi İlahiyatFakültesi Dergisi 8

DAWKINS, Rıchard, “***Tanrı Yanılgısı***” (çev. Tunç Tuncay Bilgin), Kuzey Yayınları, İstanbul, 2009

DAYANÇ, Muharrem***, “Ahmed Midhat Efendi'nin Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Konferans”***, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8, Eskişehir

- “***Bir Yenileşme Dönemi Aydını Olarak Ahmed Midhat Efendi”***Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt/Sayı: XLVII

DEMİR, Şerif, ***“Osmanlıcılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı***” Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999

DOĞAN, Cem, ***“Doğu ile Batı Arasında Bir Türk Filozofu: Ahmed Midhat Efendi'nin Hayatı ve Bilimsel/Felsefi Düşünceleri Üzerine***”, EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 17 Sayı: 56, 2013

ERDEMCİ, Cemalettin, "***İslam Kelâmında Kozalite Problemi***", Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:1, sayı:2, 2014

FİLİBELİ, Şehbenderzade Ahmed Hilmi, ***"Allah'ı İnkar Mümkün Mü?"*** ***(***sadeşeltirenler; Necip Taylan, Eyüp Onart)Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979

GENÇCAN, Mehmet "***Tanzimat Dönemi Ahlak Öğretimi***" Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006

GIRARDI, Jules, "***Çağdaş Ateizmin Problemi***" Çeviren: Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi, (http://dergiler. ankara. edu. tr/dergiler/37/751/9617. pdf)

GİLSON, Etienne, ***"Ateizmin Çıkmazı",*** (çev. Veysel Uysal) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991

GÖKÜŞ, Şeref, "***II. Meşrutiyet Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi"*** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013

GÖREGEN, Mustafa, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Hıristiyanlıkla İlgili Görüşleri"***, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Kars 2014

GÜLER, İlhami, ***"Allah'ın Ahlakiliği Sorunu- Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlaki Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım***", Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015

GÜNAY, Nasuh, "***Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı"***, Dinler Tarihi Araştırmaları-II, Sempozyum: 20-21, Konya, Kasım 1998

GÜNER, Fethullah, "***Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak Osmanlıcılık Hareketi"*** Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2008

GÜNDÜZ, Şinasi "***Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı***", Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001

GÜRLEK, Ahmed Fatih, "***Kur'an Bağlamında Alemin Allah'ın Varlığına Delaleti"*** Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015

GÜRSOY, Kenan, ***“J. P. SARTRE Ateizmi’nin Doğurduğu Problemler”*** Kültür EserleriDizisi:65, Ankara, 1987

- “***Ekzistans ve Felsefe Üzerine Görüşler”***, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988

GÜNEŞ, İlham, ***“Muhammed Hamdi Yazır’a Göre Allah’ın Varlığının Delileri***” Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1995

HANEFİ, Hasan, “***Kelam İlminin Yöntemi***” (Çev. Nadim MACİT) Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 2000, C. 3, S. 8

İNCİ, Handan, "***Ahmed Midhat Efendi ve Çocuk Terbiyesi***", Vefatının 100. Yılında Ahmed Midhat Efendi Armağanı, İstanbul 2012

Kadı Abdulcebbar, “***Şerh’ul Usul’il Hamse-Mutezile’nin Beş İlkesi****” (Çeviren; İlyas Çelebi),* Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 14, Cilt I, İstanbul, 2013

KARACA, Hasan, “***Ahmed Midhat Efendi’nin Felsefe Anlayışı”***, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010

KARAER, Nihat, “ **II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Fikir Akımları İçinde Mehmet Akif’in Yeri”** Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, Burdur

KARABULUT, Mustafa, “ ***Batılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı***” Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2008

KARSLI, İbrahim Hilmi, “***Kutsal Kitaplara Göre Din Adamları***”, Türkiye Diyânet Vakfı Yay. , Ankara 2010

KAYA, Umut, “***Son Dönem Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi: Ahmed Midhat Efendi***” Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015

KAZANÇ, Fethi Kerim**, “ *Kelami Düşüncede Kötülük Sorununa Kelami Bir Bakış”*** Kelam Araştırmaları:6, s. 77-106, 2008

-“***İslam Kelamı’nda İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”***, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), sayı:4

KERİMOVA, Elnare, “***Bertrand Russel’ın Agnostisizimini Temellendirişi”*** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009

KEKEÇ, Nuran, “***Ahmed Midhat Efendi’de Mizahın Toplumsal Cinsiyeti”***, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014

KOCABAŞ, Vicdan Hilal, “***Mevalana’nın Mesnevi’sinde Kötülük Problemi”*** Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010

KOÇAK, Mesut, ***“Ahmed Midhat Efendi’nin Ahmed Metin ve Şirzad Romanında Tanzimat İdeolojileri”*** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011

KONUKÇU, Hüseyin “***Dindarlık ve Kaygı İlişkisi- Sinop E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği***” Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2016

KURT, Erkan, “***Tabiatın Varoluşunda Yaratılış İlkesi***” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008

KUTLU, Sacit, “ ***İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin Düşünce Akımları”*** Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan konuşma metni, 2008, (Bknz. http://www. obarsiv. com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708. html)

MALİKÎ, İbni Haldun, “***Mukaddime”*** Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2007

MANAFOV, Rafiz, *“**John Hick`in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise”*** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006

MATURİDİ, Ebu Mansur, “***Kitabü’t Tevhid***” (Çeviren; Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Klasik Eserler Dizisi: 6, İstanbul, 2002

MEHDİYEV, Nebi, ***“Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği”***, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007

MUSTAFAYEV, Nazim, "***İbni Sina'da Kötülük Problemi***", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011

MUTÇALI, Serdar, "***Batıl***", Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yay. , İstanbul, 1995

MÜLAVİMOV, Aydın, "***İslam'ın Din Adamlarına Bakışı"***, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2015) Sayı: 6

OKAY, M. Orhan "***Teşebbüse Sarf edilmiş Bir Hayatın Hikayesi***", Kitaplık Dergisi, Yapı Kredi Y. , S. 54, 2002

-***" Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi"*** Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991

ÖGCEM, Engin, ***"Ateizmden Deizme Antony Flew"*** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013

OKŞAR, Yusuf, '***'İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah''***Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2008

ÖZARSLAN, Hasan, ***Ahmed Midhat Efendi'nin Müdafaa Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi***, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2011

ÖZCAN, Lütfi, "***Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı***" Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013

ÖZDEMİR, Metin, "***Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım***" Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:IV, Sivas, 2000

ÖZKAN, Mehmet Şükrü, ***" Ateizmin Temeli Olarak Özgürlük: J. P. Sartre'ın Yaklaşımı"*** Yüksek Lisans Tezi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009

ÖZTÜRK, Yener *"**Kur'an Perspektifinde Kozalite Problemi veya Sebeplerin Varoluştaki Etkisi**",* İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004

PEKER, Hasan, ***"Tanrı'yı İdrak İmkânı Ekseninde Din-Felsefe Münasebeti"*** Kilis

7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 73-101, 2014/2,

PEKER, Şeyma, "***Kur'an'da Emir ve Yasaklar Bağlamında İnsan Özgürlüğü***", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007

POİDEVİN, Robin Le, "***Ateizm-İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma"*** (çev. Abdullah YILMAZ), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997

REÇBER, Mehmet Sait, "***Vâcibü'l-Vücûd"un Mâhiyeti Meselesi***", Uluslar arası İbn-i Sina Sempozyumu, İstanbul, 2008

- "***Plotinus: Tanrı'nın Birliği ve Basitliği Üzerine"*** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51:1, ss. 59-78, 2010

SARINAY, Yusuf "***Turan***" mad. , TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 41, s. 408

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, "***Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi***", Otağ Yayınevi, İstanbul, 1983

ŞAHİN, Ayşegül YEŞİLDAL, "***Antik Yunan'da Ateizm Kavramının Ahlakla İlişkisi"*** Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015

ŞEREF, İzzet, **" *Tanzimat Döneminde Bir Aydın Olarak Ahmed Midhat Efendi ve Düşünce"***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 31

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "***XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi***", Çağlayan Yay. İstanbul 1997

TAŞ, Kemaleddin "***Dindarlığa Yüklenen Anlamlar: Üniversite Öğrencileri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma***", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, 2010

TAYLAN, Necip, "***Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu***", Şehir Yayınları, İstanbul, 2000

TELİMEN, Muzaffer, ***" Alevi Gençliği ve Ateizm- İstanbul Tunceli Örneği"***

Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2012

TEVFİK, Rıza, ***" Ateizm, Zındık, Zenadıka, Mülhid, İlhad"*** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8, Sakarya, 2003

TOPALOĞLU, Aydın, "***Ateizm ve Eleştirisi***" Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999

- "***Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları-Teizm yada Ateizm"*** Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001

TOPÇU, Nurettin, ***"Felsefe"***, Dergah Yay. , İstanbul, 2002

TOPRAK, Zafer, "***Darwinizm'den Ateizme Türkiye'de Tarih Eğitiminin Evrimi***", Toplumsal Tarih, 2011

TÜRKBEN, Yaşar, "***Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü***" Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 115:1, ss. 117-125, 2010

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "***Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi"***, Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1979

YANIKKAYA, Salih, "***Kur'an Çerçevesinde Peygamberlik ve Hz. Peygamber***" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010

YAVUZ, Yusuf Şevki, "***Ruh***" mad. İSAM, s. 187-192

YILDIRIM, Tamer, ***"Ateizm mi Agnostisizm mi?: Bertrand Russell'ın Tercihi"*** Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 11, Şırnak, 2011

- "***Ludwig Andreas Feuerbach'ın Yansıtma Din Teorisi ve Eskatoloji Eleştirisi",*** Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2010/I-II yıl: 1 cilt: 1 sayı: 1-2

YILDIZ, M. Cengiz, ***"Osmanlı'nın Son Üç Dönemindeki Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik",*** Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

YILMAZ, Aliye " ***Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı***" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012,

YILMAZ, Durali, " ***Türk Romanının Doğuşu ve Ahmed Midhat Efendi***" Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987

YİĞİT, H. Şule ***"Türk Düşünce Tarihinde Ahmed Midhat Efendi"*** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. , Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, Ankara

YÜKSEL, Ahmed, " ***Kelami Açıdan Alemin Yaratılışı***", Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013

https://www. turkcebilgi. com/birinci_meşrutiyet
https://tr. wikipedia. org/wiki/ikinci_meşrutiyet
https://tr. wikipedia. org/wiki/Islahat_Fermanı
http://www. diledebiyat. net/turk-edebiyati-tarihi/bati-etkisindeki-turk-edebiyati/batililasma-hareketleri/tanzimat-oncesi-batililasma-hareketleri
http://www. su. gen. tr/suyun-kaynama-derecesi
https://tr. wikipedia. org/wiki/Kötümserlik
https://tr. wikipedia. org/wiki/Kuşkuculuk
http://www. diyanetislamansiklopedisi. com/tecdid
http://tebesirtozu. blogcu. com/sosyal-ogrenme-kurami/11582847
https://www. turkedebiyati. org/ahmet-mithat-efendi-romanlari-hikayeleri-tiyatrolari

Öz Geçmiş

1991 yılı Kasım ayında Konya'da doğdu. 1997 de Nesrin ve Ayşegül Kardeşler İlköğretim okulunda ilköğretime başladı. 2005 yılında başladığı Mahmut Sami Ramazanoğlu lisesini 2009 yılında tamamladı. Aynı yıl girdiği Sivas İlahiyat Fakültesinde üniversite eğitimine başlamış oldu. 2013 yılında mezun olduktan sonra Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesinde formasyon eğitimini aldı. 2014 yılında Konya ili Sarayönü Anadolu İmam Hatip Lisesine meslek dersleri öğretmeni olarak atandı. Arapça ve İngilizce bilmektedir. 2015 de Necmettin Erbakan Üniversitesin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/ Kelam bilim dalında yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 2014 yılında başladığı öğretmenlik mesleğini hala sürdürmektedir.

EK 1

Duvardan Bir Sada

(Dağarcık Dergisi'nin İkinci Sayısında - 1288 -Yayınlanmış 'Viladet' - Dirilim- Yazısına Ek)

Dağarcığın ikinci sayısında yer almış olan *Viladat* yazısını kaleme alıp da bitiminde, "Bakalım bundan sonra ne olacağız!" bölümünü yazdığım zaman elimden kalemi bırakmış ve bundan sonra ne olacağım hakkındaki duygu ve düşüncelerimi bir takım isyankar fikirlerle meşgul olmaktan alıkoyarak ve olanca düşünce gücümü bir nokta üzerinde toplayarak derin derin düşünmeye başlamıştım.

Düşündükçe isyankar fikirlerden sıyrıldım. Sıyrıldıkça daha fazla düşünmeye başladım. Nihayet uyuşmuşum veyahut kendimden geçer gibi bir hâle gelmişim. Derken kulaklarım garip bir ses duymaya başladı.

Sese kulak kabarttım ve bu halde benim için dikkatimi bir noktada toplayabilmek ne kadar mümkün ise topladım. Ancak bu sesin, duvarın içinden başkaca bir yerden geldiğine dair hiçbir fikir edinemedim.

Evet! Ses duvardan geliyormuş ya! Çünkü benim bu hayretim üzerine sesin sahibi bana kendini açıktan açığa bildirdi. Dedi ki:

"Korkma! Hayret etme! Ben yanındaki duvar içinde bir tuğlayım. Yazdığın o yazının sonunda "Bakalım bundan sonra ne olacağım!" dedin ve bu sözler üzerine düşünmeye başladın da sana bu konuda bildiklerimi anlatmayı kurdum.

Varoluş hususunda verdiğin bilgiler pek doğrudur. Ben de tıpkı senin gibi doğmuş idim. Yani vücudum yerkürenin çekirdeğinde yanmakta ve kaynamakta bulunan madenlerin içinde nice bin sene kaynadıktan ve sonra buhara dönüştükten ve yoğunlaştıktan ve soğuyup donduktan sonra yeryüzü tabakalarının her birisinde ve nice bin maddeler içinde paramparça ve perişan kalmış ve nihayet anamın rahmine düşen bir miktar dölün içinde bir araya gelmiş idi. Kısacası, tıpkı senin gibi ben de bu dünyada boy göstererek tamam kırk beş sene yaşadım. Sanatım hükümet memuriyeti idi.

Nihayet tedavisi mümkün olmayan bir ciğer hastalığına yakalanarak hastalandım ve hastalığın birçok ıstırabını çektikten sonra bir gün güç ve kuvvetime de bir durgunluk gelmeye başladığını hissettim.

Çoluğumun çocuğumun yanı başımda söyledikleri sözleri gayet uzaktan gelen bir ses gibi işitir ve anlamlarını pek güçlükle kavrayabilir idim. Görüntüler dahi bakışlarımdan uzaklaştıkça uzaklaştı. Yanı başımda duran şeyler gözlerime birkaç bin arşın uzaklıktan görünürmüş gibi görünür idi. Garibi neresi? Gözlerimin kuvveti, kalbimin hissi ve beynimin işlevleri de azalmış olduğu için midir nedir, gördüğüm şeylerden evvelki gibi lezzet alamaz idim. Tüm hislerim güya bu alemden bıkmış ve usanmış idi. Konuşma kabiliyetimi kullanmamı ve cümle kurmamı sağlayan

damarlara kuvvet veren kan da bir aralık uyuşmağa yüz tuttuğundan dilim tek laf etmeye bile kudret bulamaz oldu.

Sözün kısası, eşya bakışlarımdan ıraklaşa ıraklaşa ve sesler uzaklaşa uzaklaşa nihayet şuurum da örselendi. Hele bir an oldu ki kendimi zifiri karanlık bir gecenin zulmetinden daha amansız bir alemde tek ve bir başına buldum. “Nerdeyim?!”diye yoklandım. Nerede olduğumu anlayamadım. Ancak evvelki hayat alemini kaybetmiş olduğumu, o eski alemden hiçbir nam ve nişan görememekle anladım.

Sen dünya dedikleri aleme gelinceye kadar dolaştığın alemleri, kendin o alemde iken idrak edemeyip şimdi dünyada iken ardına bir bakış atmakla idrak ettiğin gibi ben dahi dünyadan çıkıp da bu duvara girinceye kadar gördüğüm şeyleri burada idrak etmekteyim.

İmdi, burada ve şimdi ölçüp tarttıkça bulmaktayım ki; şu şekilde zulmet alemine girdiğim zaman dünyadakiler bana “Vefat etti. ” demişler yani canımın çıkmış olduğuna hükmetmişlerdi.

Halbuki benim canım çıkmamış idi; bedenim sadece, vücudumun içinde düzenlenmiş olan hayat makinesinin harekatına sekte geldiği için hayatımın devam etmekte olduğuna dair bir belirti gösterememekte idi. Yoksa ben canımın hâlâ vücudum içinde olduğunu bilir idim. Şimdi burada keşfetmekteyim ki dünyada hayat, yalnız ruh sahibi olanlara mahsus değil imiş. Bitkilere dahi mahsus değil. Her cisimde hayat var imiş. Taşta da var toprakta da. Ben hayata ‘varlık’ mânası veriyorum. Bu hale göre ölüme de ‘yokluk’ mânasını vermekteyim. Halbuki aradım aradım, alemde tümüyle yok olabilecek bir tek şey bulamadım. Bir damla sıvı, bir zerre cisim kırıntısı bile yok olamıyor.

Bundan sonra şuna dikkat ettim ki bir vücut hiçbir zaman başlı başına var olamıyor. Hatta sen şu halde insansın a? Fakat vücudun yalnız kendinden ibaret değil. Sen o koca vücut içinde bir nokta derecesindesin ki o nokta, her anda, vücudunun her tarafında bulunuyor ve bu nedenledir ki bütün vücudunun sahibiymiş sayılıyor. Yoksa etin başka bir vücut, kemiklerin başka bir vücut. Kanın başka bir vücut. Hatta her biri başka bir vücut olan bu vücutların dahi her biri başka başka vücutlardan meydana gelmiş. Vakıa ihtimal ki sen şimdi kanın içinde demir denilen diğer bir vücut olmasına hiçbir münasebet veremezsin. Fakat tahlil et de bak.

Nihayetinde, sen çekirdek magmadan ayrılıp da ta dünya yüzüne ve böyle adam şeklinde ortaya çıkıncaya kadar vücudunu bin vücut içinde bulmuş olduğunu itiraf ediyorsun ya! Yukarıda verdiğim bilgilerden de anlamış olacağın gibi, senin vücudunun böyle bin vücut içine girmesi abes değildir; sen sadece, o vücutları bütünlemek ve tamamlamak için oradaydın. Nasıl ki şimdi şu halde yani insan şeklindesin; vücudunun içinde daha nice yüz bin vücut var ki senin vücudunu bütünlemek ve tamamlamak için oradadırlar. Mesela şimdi senin vücudunun içinde bir kaplan vardır desem inkar eder misin? Edemezsin ya! Çünkü vücudunu bir kaplan yiyecek olsa da, vücudunun etinden onun iliklerinde bir meni hasıl ve o da dişi

kaplanın rahmine vasıl olsa, ortaya bir kaplan çıkarabilir. Sen o kadar ahmak mısın ki böyle ispatına bile gerek olmayan apaçık bir gerçeği kabul edemeyesin.

Bununla birlikte, istersen sen kabul etme. Fakat ben kabul etmeye mecburum. Çünkü durumu kendi gözlerimle gördüm ve alemi öğrendim. Sergüzeştimi dikkatle dinler isen sen de anlarsın.

Yukarıda tarif ettiğim zulmet alemine girdiğim zaman vücudum işlenmeye başladı. Güya kudretli bir el gelmiş de vücudumu bir hamur teknesine koyarak hamur yoğurur gibi yoğurmakta imiş. Yoğruldum yoğruldum. Bir de iş bittikten sonra bakayım ki yarım kıyye kadar toprak kesilmişim.

Şimdi sen de bilirsin ki toprak benim vücudumdan oluşmuştur. Fakat ben, yalnız benim vücudumdan oluşmuştur demiyorum. Ben diyorum ki, bu toprak içinde benim vücudum ile beraber nice yüz bin vücutlar dahi bunu bütünleyip tamamlamıştır. Ancak bunlar, sadece ben insan olduğum zamanlar insanlık vücudunu oluşturmakla görevli olduklarından, ben insanlıktan çıkınca artık onların o görevleri de son bulmuştu ve diğer vücutları oluşturmak için hazırda beklemekteydi.

Fakat ben sana ne demiş idim? "Alemde basit yani tek başına hiçbir vücut yoktur. Her vücut bileşiktir; yani nice vücutların bir araya gelmesiyle oluşumunu tamamlanmıştır. " demiş idim.

Böylelikle, benim vücudumdan ayrılıp diğer vücutları oluşturacak olan yapıtaşlarına yardımcı olmak üzere, yukarıda bahsetmiş olduğum yarım kıyye kadar toprağa daha başka bir takım vücutlar karışmağa başladı. Bu vücutlar ya magma ile yerin dibinden çıkar gelir veyahut güneşin ısısı ve yağmurun etkisiyle gökten yağar idi. Özetle, her taraftan nice bin vücutlar vücuduma girerek, benden ayrılıp çıkanları tekmil ve teşkile himmet ederler idi.

Ya Midhat! Ey gafil!! Benden ne vücutlar çıktı bilir misin? Ne çiçekler! Ne meyveler! Ne otlar! Hem de bunların her biri vücudumdan ayrılır ve ayrılık vedası ederken "Biz gidip daha birçok vücudun oluşumunu sağlayacağız! Dolayısıyla başarılı olmamız için hayır duası etmelisiniz. " derler de öyle giderler idi.

Sana tuhaf bir şey söyleyim mi? O kadar tuhaf ki adeta gülersin. Ben tuğla olup da şu duvara konulacağım zaman, beni biçimlendirmiş olan dülgerin bile benden ayrılarak çıkıp şalgam halini alan bir parçacıktan meydana gelmiş bir çocuk olduğunu zannedebilirim. Zira arkadaşlarına söylediğine göre babası şalgamı pek sever imiş. Mevsimi gelince şalgamdan başka hiçbir şey yemezmiş. Ve tamam benim gömülü olduğum yerde de babasının bir şalgam tarlası var imiş.

Kısacası, o zulmet aleminde ben çok seneler kaldıktan ve vücudumdan, garaz duymasızın daha nice bin vücutlar meydana getirdikten sonra bir gün, çevremdeki birçok yerle beraber beni de kazdılar ve içimize 'su' denilir bir vücut daha ilave ettiler. Yoğurdular moğurdular. Sonra ateşe koyup yakarak vücudumuz içinde bulunan bazı yabancı vücutları bu şekilde arındırdıktan sonra beni tuğla haline koyup bu duvara yerleştirdiler.

Ben bu esrarı şimdiye kadar kimseye açmadım. Çünkü şu odaya girenlerden hiçbir kişi görmedim ki bir kere başını önüne eğsin de ‘nereden gelmiş nereye gidiyor?’, ‘kendi özü nedir?’, ‘dünyada bulunan diğer cisimler ile alaka ve irtibatı neden ibarettir?’; işin buralarını düşünsün. Yalnız seni bilimin sıradışılıklarına ve tuhaflıklarına meraklı bir adam görüp, özellikle de şimdiye kadar görmüş geçirmiş olduğun alemleri düşünür bulduğum için sırrımı sana açtım. Bir vücudun bin vücuttan oluşmuş olduğunu ve bir vücudun bin vücudu tamamlayıp tümlediğini kim düşünür ki, ben de başımdan geçen maceraları hikaye edeyim? Hele en büyük kimyagerlerimiz bile bazı vücutları basit yani tekil olarak kabul ediyorlar. Halbuki kendileri cahil olduklarından, o vücut içinde daha kaç vücut olduğunu keşfedememiş bulundukları için bu hükmü veriyorlar. Nasıl ki bazı astronomlar dahi “Güneşin yörüngesi yoktur. Yalnız kendi ekseni üzerinde hareket ediyor. ’ diye hükmetmektedirler.

İmdi, bundan sonra ne olacağım diye nafile düşünme. Sen de ancak benim gibi olacaksın. Ve benim gibi olacağına bu gün inanmaz isen benim gibi öldüğün zaman bunu mutlaka anlayacaksın.

Dinî Bir Düşünce

Duvardan işittiğim şu ses üzerine bir kere tüylerim ürperdi. İster istemez vücuduma bir titreme geldi. Ölüm denen şey canlanmış da benimle sohbet ediyor zannettim.

Bununla beraber, böyle heyuladan korkacak kadar da çocuk değilim. Derhal aklımı başıma topladım. Olanca şuurumla hemen düşünmeye başladım.

İlk düşüncelerim bana ol kadar hüzün verdi ki adeta ağlayacağım geldi. Nasıl gelmesin? Baktım ki şu kısacık süre içinde fikrimin gidiş ve gelişimi adeta beni reenkarnasyon iddiasına davet ediyor.

Ne demek? Reenkarnasyon mu? Ben İslamiyet’i savunmakla mütelezziz oluyorum. Yüce Kuran’ın telkin ettiği akideleri, insanın telkin ettiği her akidenin bin kat üstünde buluyorum. Felsefeyi, Kuran’ın hikmetlerinde gördüğüm o yüce akla nispetle sefillerin en sefili, seviyesizlerin en seviyesizi olarak görüyorum.

Fikrimi ayıplamayınız. Fikir kelepçeye, hapse gelir bir şey değildir. Sınırsız özgürdür. Fikrim, Kuran’ın yüce hikmetlerine tatbik edemediği fenleri *yalandır!* diye kesip atmaya hazır. Hatta Kainat önsözünü dahi bu hisle yazdım. Ancak şimdiye kadar hangi ilmi tatbik ettim ise Kuran’ı ona aykırı ve muhalif bulmadım.

İmdi ben bu dava ile ve hele hele *‘akıllı ve medeni olanları Kuran’ın hikmetlerine davet etmeli’* gibi İslami bir görevin zorunlu kıldığı bir hülya ile beraber, kendimi reenkarnasyon yoluna mı kaptıracağım?

Fikrimle şu mücadele arasında iken o kadar hiddet ettim ki gözlerimden yaş geldi. Kanıma yayılmış olan hararetten midir nedir, yüzümden dumanlar çıkmakta olduğunu görür idim.

Efendim insan bir kere hiddet ettiği zaman düşünüp taşınmaya da vakti kalmıyor. Düşünüp taşınma işi sakinlik istiyor.

Nasılsa bir aralık bu lüzumu hissedebildim. Yavaş yavaş sakinleşerek soğuk kanla düşünmeğe başladım.

Heyhat! Ben nerede imişim hakikat nerede! Meğer fikrim, çıkarsamalarıyla beni hakikatten başka bir tarafa çekmemekte imiş. Meğer benim Kuran-ı azimü'l-şan hakkındaki incelemelerim dahi pek eksik imiş. Meğer tüm hikmetlerin mantığını ve yasaların en doğrusunu içeren kitap, seviyeleri farklı farklı olan her fikrin kavrayabileceği anlamları, her aklın kabul edebileceği doktrinleri tek bir söz ile vermekte imiş. Bakınız meseleyi karşılaştırmalı olarak analiz edeyim, siz de anlarsınız.

Evvela Dağarcığımızın ikinci sayısında yer alan *Viladat* bölümünü ele alalım.

Biz o bölümde ne demiş idik? "Ben anamın rahmine düşmezden daha nice bin sene evvel yaratılmış idim. " demiş idik.

Yalan söylememişiz. Bize "Ben sizin rabbiniz değil miyim?" suali sorulup da bizim de, "Beli; sen bizim rabbimizsin. " cevabını vererek onu doğruladığımız zaman, biz doğmazdan evvel kaç sene geçmiş olduğunu belirleyebilecek hesap adamı kimdir? Demek oluyor ki fen bu konuda Kuran'ın hikmetlerinden hariç bir şey söylemiyor.

Bir de "Ben ta yerkürenin çekirdeğinden yeryüzüne çıkıncaya kadar nice bin değişimlere uğradım. " demiş idik. Kuran dahi yaratılışımızın topraktan olduğunu haber veriyor. Zaten dünyada yaratılışı topraktan, yani zeminden, yani şu yerkürenin kimyasından, göze en evvel görülen ufacık bir yerküre cisminden olmayan hangi varlık vardır?

Söz konusu *Viladat* bölümünün sonunda, bu meselenin temel ruhunun ve işbu *Duvardan Bir Sadâ* yazısının yazılmasına sebep olsun diye "Bakalım bundan sonra ne olacağız!. . . " demiş idik. Felsefi doktrinlerin, Kuran'ın bu hikmetine nasıl itirazı olabilir ki; bize, "Biz sizi hiçbir işe yaramayasınız diye yaratmadık. " diye bin yerinde, şimdiki hayatımızdan sonra daha neler olacağımıza dair vaatler veriyor.

Gelelim duvardan işittiğim ses konusuna.

Ses, bana Kuran-ı kerimin *her şey aslına döner* hikmetinden başka hiçbir şey söylemedi. *Viladat* yazısında gösterildiği üzere vücudum nice bin kimyevi maddeden özleştirildikten sonra sesin dediği şekilde yine nice bin vücutlara geçecek imiş.

Ses, hayat denilen şeyin ebedi ve cavidani olduğunu ve bu gün canlı görülen şeyler ölüm haline girdikten sonra, ondan daha nice canlar çıktığını haber verdi. İmdi; hayatın ebedi ve cavidani olduğu Kuran-ı kerimin hemen her sahifesindeki delillerle sabit olup, *'Cansızdan canlı çıkarılır canlıdan cansız'* yüce hikmeti dahi, sesin düşünceleri üzerine bir burhan olamaz mı?

Yoktur! Yoktur! Gerçeği arayış çabalarımda daima kendime delil saydığım o mukaddes kitaba felsefenin ekleyebileceği bir tek harf yoktur. Nasıl olabilir ki; felsefenin felsefesi, henüz Kuran'ın tek bir hikmeti derecesine bile varamamış olduğu gibi varması da ihtimalin haricindedir diyebilirim.

Gerek *Viladat* ve gerek *Duvardan Bir Sadâ* bölümlerinde felsefi düşüncenin ilişebileceği bir taraf kalmış olup, o da *'ahret'* meselesidir. Ancak Kuran-ı kerim herkese anlayabileceği rütbede söz söylediğini haber verip, bu sözle ariflerin dahi istedikleri anlamları söylemekte olduğundan eğer bir Müslüman feylesofu ahretin ne demek olduğunu olanca açıklığıyla ortaya koyacak olursa natüralist felsefecilerin o hakikati görüp de hayrette kalacaklarını iddia edebilirim (Şimdilik bu iki bölümde, bu konuda hiçbir fikir yer almamaktadır).

İşte şu düşünceler üzerine baktım ki fikrimin beni sevk etiği yön reenkarnasyon değildir. Çünkü reenkarnasyoncular genel olarak yalnız ruhtan bahsedip, şimdi en küçük haşaratta gördüğümüz ruhların hep insan ruhu olduğunu öne sürerler. Hatta Fisagor, dünyaya geldiği zamandan evvel bir zamanda yine gelmiş olduğunu iddia etmiştir.

Ancak duvardan işittiğim ses bu fikrin aksini savunuyor. Sesin bahsettiği şey ruha dair değil. Yalnız maddiyattan ibaret.

Bir de, sesin verdiği hükme göre insanın tekrar insan şekline girebilmesi imkansız derecesinde zor ve belki de imkansızdır. Zira insanın bedenini oluşturan bunca madde bir daha nasıl biraya gelerek bir insan vücudu daha oluşturabilirler?. Oluşturabilmeleri velev ki farz olunsun. O ikinci vücuttaki beyin, evvelki beyin olmadığına ve organların da evvelki vücudun organları olmamasından dolayı insan evvelki hayatının (var ise) anılarını mümkün değil aklına getiremez.

Ses, düşüncelerinin temelini yerküre üzerinde bulunan gazın ve sıvının ve hammaddelerin bir zerresinin bile kaybolmadığı hakkındaki bilimsel kanunlar üzerine bina ediyor.

Öyle ise demek oluyor ki, *ben dünyaya nasıl gelmiş isem yine öyle gideceğim. Yani vücudum nasıl ki nice bin cisimden toplana toplana oluşmuş ise yine öyle nice bin cisme bölüne bölüne darmadağın olacak*; ve işte sırf bu nedenle de, *bakalım bundan sonra ne olacağız?* diye düşünmemeliyim. Kendimi kainatın devinim ve değişim sürecinin içine salıvererek, yan gelüb safama bakmalıyım.

(Son)

Ahmed Midhat Efendi - (H. 1288 - M. 1871) - Dağarcık Dergisi (3. ve 4. sayılar)